

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İSLAMİ FİNANS VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ:
TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ**

**CANER DİLBER
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK**

KIRIKKALE-2022

Caner DİLBER tarafından hazırlanan “İSLAMİ FİNANS VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK
İktisat Teorisi Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

İmza.....

Başkan: Prof. Dr. Güven DELİCE
Bankacılık Anabilim Dalı, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

İmza.....

Üye: Doç. Dr. Mustafa ÜNVER
Mali İktisat Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

İmza.....

Üye: Doç. Dr. Selim CENGİZ
Uluslararası S. P. Anabilim Dalı, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

İmza.....

Üye: Dr. Öğretim Üyesi Cengiz SAMUR
İktisat Politikası Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum

İmza.....

Tez Savunma Tarihi: 13/01/2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Caner Dilber

13.01.2022

ÖZET

İSLAMİ FİNANS VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE VE SEÇİLMİŞ ÜLKELER ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK

Ocak 2022, 231 sayfa

Bu çalışmada katılım bankaları özelinde İslamî finansın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olup olmadığı araştırılmıştır. Bu sebeple İslamî finans uygulamalarının yaygın olduğu ülkelere 11 ülkenin (BAE, Kuveyt, Umman, Bahreyn, Türkiye, Malezya, Endonezya, Pakistan, Sudan, Mısır ve Ürdün) 2013-2018 yılları arasındaki verileri kullanılarak panel veri hazırlanmıştır. Çalışmada iki farklı model kurulmuştur. Birinci model için sabit etkiler, ikinci model için tesadüfi etkiler tahmincilerinin uygun olduğu görülmüştür. Kurulan modellerdeki temel varsayımlara ilişkin sapmalar nedeniyle her iki model, Arellano, Froot ve Rogers dirençli standart hatalar tahmincileriyle tahmin edilmiştir. Bu çalışmada ayrıca, İslamî finansın özellikleri, araştırma ülkelerinde uygulanan fıkhi danışma kurulu modelleri, ekonomik büyüme kavramı ve İslam İktisadında uluslararası ekonomik büyüme değişkenlerinin yeri tartışılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; katılım bankalarının şube sayısı, toplam finansmanları ve ekonomideki sermaye oluşumu ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Diğer taraftan araştırma ülkelerinde faaliyet gösteren katılım bankalarının performans göstergeleri [Likit Varlıklar /Toplam Varlık Oranı (LR), Varlık Getirisi (ROA), Öz Sermaye Getirisi (ROE), Toplam Yasal Sermaye /Riskli Varlıklar Oranı (CAR), Sermaye / Toplam Varlıklar Oranı (CA)] ve iş gücüne katılım oranları ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Çalışmada elde edilen sonuçlar, katılım bankalarının toplam finansmanları ve şube sayısındaki artışın, ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Diğer taraftan katılım bankalarının brüt gelir getirmeyen finansman kalemleri bilanço bozulmalarına sebebiyet vererek ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu sebeple, katılım bankalarının daha yüksek parasal hacimle faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli hukuki altyapının oluşturulması, ulusal, bölgesel ve uluslararası alanda rekabete imkân sağlayacak işbirliklerinin yapılması ve finansman risk yönetiminin profesyonel anlamda ele alınması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: İslamî Finans, Katılım Bankacılığı, Ekonomik Büyüme, İslamî Ülkeler, Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar Modeli

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN ISLAMIC FINANCE AND ECONOMIC GROWTH: THE COMPARATIVE ANALYSIS FOR TURKEY AND SELECTED COUNTRIES

Kırıkkale University

Graduate School of Social Sciences

Department of Economics, Doctoral Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK

January 2022, 231 pages

In this study, it was investigated whether there was a relationship between the development of Islamic finance specific to participation banks and economic growth. To this end, panel data of 11 countries, namely UAE, Kuwait, Oman, Bahrain, Turkey, Malaysia, Indonesia, Pakistan, Sudan, Egypt, and Jordan, where Islamic finance practices are widespread, were used for the period of 2013 - 2018. Both the fixed effects and the random effects models were used to analyze the data. Due to the deviations related to the basic assumptions in the models, both models were estimated by the Arellano, Froot and Rogers robust standard errors estimators. Moreover, the characteristics of Islamic finance, the fiqh advisory board models applied in the research countries, the concept of economic growth and the place of international economic growth variables in Islamic Economics was discussed in this study. The results of the analysis indicated a positive and significant relationship between economic growth and the number of branches of participation banks, their total financing and capital formation in the economy. On the other hand, of the participation banks operating in research countries, the performance indicators [Liquid Assets / Total Asset Ratio (LR), Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), Total Legal Capital / Risky Assets Ratio (CAR), Capital / Total Assets Ratio (CA)] and labor force participation rates did not have statistically significant relationship with economic growth. The results obtained in the study indicate that the total financing of participation banks and their increase in the number of branches support economic growth. On the other hand, gross nonperforming financing items of participation banks cause balance sheet distortions and negatively affect economic growth. For this reason, in order for participation banks to maintain their activities with a higher monetary volume, it is required to build the necessary legal infrastructure, to establish cooperation that will allow competition in the national, regional and international arena, and to attend to financial risk management in a professional manner.

Keywords: Islamic Finance, Participation Banking, Economic Growth, Islamic Countries, Arellano, Froot and Rogers Robust Standard Errors Model

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu çalışma sürecinde bana yol gösteren önerileriyle çalışmaya katkı sunan değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Hacı Bayram IŞIK'a teşekkür ederim. Ayrıca TİK kurulumda yer alan Sayın Doç. Dr. Mustafa ÜNVER ve Dr. Öğretim Üyesi Cengiz SAMUR hocalarıma teşekkür ederim. Tez savunma jürimde yer alan Sayın Prof. Dr. Güven DELİCE ve Doç. Dr. Selim CENGİZ hocalarıma yapmış oldukları değerli tavsiyeler ve değerlendirmeler için teşekkür ederim. Ayrıca çalışma sürecinde daima bana destek olan aileme de şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
TEŞEKKÜR	VI
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	VII
ŞEKİLLER DİZİNİ	X
TABLolar DİZİNİ	X
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMÎ FİNANS KAVRAMI

1.1.İslamî Finans Anlayışının Ortaya Çıkışı, Temelleri Ve Hukuki Çerçevesi	8
1.1.1. İslamî Finansın Özellikleri.....	11
1.1.2. İslamî Finansın Sınırları ve Yasakları	11
1.1.2.1. Faiz (Ribâ).....	12
1.1.2.2. Belirsizlik (Garer)	16
1.1.2.3. Kumar (Meysir).....	17
1.1.2.4. Diğer Yasaklar (Haram Olan Mal ve Hizmet İşlemleri).....	18
1.2.İslamî Finans Sisteminde İşlem Gören Araçlar: İslamî Finansta Fon Toplama ve Kullandırma Mekanizmaları	19
1.2.1. Ortaklık Modelleri	20
1.2.1.1. Mudârabe (Emek – Sermaye Ortaklığı)	20
1.2.1.2. Müşâreke (Sermaye Ortaklığı).....	22
1.2.1.3. Müzâre’a ve Müsâkât (Ziraat Ortaklıkları)	23
1.2.2. Ticaret Modelleri	24
1.2.2.1. Murâbaha (Peşin Alış – Vadeli Satış)	24
1.2.2.2. İcâre (Leasing)	26
1.2.2.3. Selemler.....	27
1.2.2.4. İstisna ve Joala-Cuala.....	29
1.2.3. Destek Uygulamaları	30
1.2.3.1. Karz-ı Hasen.....	31
1.2.3.2. İne Satışı.....	32
1.2.3.3. Vefâ ve İstiğlâl Satış	33
1.2.3.4. Teverruk	33
1.2.4. Diğer Finansman Modelleri	35
1.2.4.1. Tekâfûl	36
1.2.4.2. Sukuk	39

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMÎ FİNANSTA FİKHÎ DANIŞMA KURULLARI

2.1.Fıkhi Danışma Kurulları Uygulama Modelleri	53
2.1.1. Merkezi Model.....	54
2.1.1.1. Malezya	54
2.1.1.2. Pakistan	55
2.1.1.3. Sudan.....	56
2.1.1.4. Endonezya	57
2.1.2. Merkezi Olmayan Model	58
2.1.2.1. Türkiye	59
2.1.2.2. Bahreyn	62
2.1.2.3. Kuveyt.....	63
2.1.2.4. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE).....	64
2.1.2.5. Katar	65
2.1.2.6. Suudi Arabistan.....	66
2.1.2.7. Umman.....	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME: TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1.Ekonomik Büyümede Tarihsel Süreç	72
3.1.1. Merkantilist Yaklaşım ve Ekonomik Büyüme	72
3.1.2. Fizyokratlar ve Ekonomik Büyüme	73
3.1.3. Klasik Büyüme Teorileri	74
3.1.3.1. Adam Smith	74
3.1.3.2. Thomas Malthus.....	76
3.1.3.3. David Ricardo	77
3.1.3.4. Karl Marx	80
3.1.3.5. Schumpeter ve Marshall'ın Büyüme Üzerine Görüşleri.....	84
3.1.4. Keynesyen Büyüme Teorileri	86
3.1.4.1. Harrod Modeli.....	86
3.1.4.2. Domar Modeli	88
3.1.5. Neo-Klasik Büyüme Teorileri	90
3.1.5.1. Solow Büyüme Modeli	90
3.1.5.2. Ramsey-Cass-Koopmans Büyüme Modeli	98
3.1.5.3. Diamond Büyüme Modeli.....	104
3.1.6. İçsel Büyüme Teorileri	108
3.1.6.1. AR-GE Temelli Büyüme Modelleri.....	109
3.1.6.2. Beşeri Sermaye Temelli Büyüme Modelleri.....	123
3.1.6.3. Arrow'un Yapararak Öğrenme Yaklaşımı	133
3.1.6.4. Barro'nun Kamu Harcamaları Yaklaşımı	135
3.2. İslam İktisadı ve Ekonomik Büyüme Değişkenleri	138
3.2.1. İktisadi Sistemler ve İslam İktisadı Temel Prensipler.....	141
3.2.1.1. Mülkiyet ve Özel Teşebbüs	143
3.2.1.2. Sermaye ve Tasarruf	144

3.2.1.3. Emek, Uzmanlaşma ve Beşeri Sermaye	146
3.2.1.4. Teknoloji, Ar-Ge ve İnovasyon	149
3.2. Panel Veri Ekonometrisi	152
3.2.1. Klasik Model.....	152
3.2.2. Sabit Etkiler Modeli.....	153
3.2.3. Rastsal Etkiler Modeli	155
3.2.4. Panel Veri Tahmincileri Seçim İçin Uygulanan Testler.....	156
3.2.4.1. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi.....	156
3.2.4.2. Hausman Testi.....	156
3.2.5. Modellere İlişkin Varsayım Testleri	157
3.2.5.1. Sabit Etkiler Modeline İlişkin Varsayım Testleri	157
3.2.5.2. Tesadüfi Etkiler Modeline İlişkin Varsayım Testleri	161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ FİNANS VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

4.1. İslamî Finans ve Ekonomik Büyüme Literatür Özeti	165
4.2. Modeller ve Bulgular	182
4.1.1. Tahminci Seçimi.....	185
4.1.2. Varsayım Testleri	186
4.1.3. Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar Modeli.....	189
4.1.3.1. Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar Modeline İlişkin Sonuçlar	190

SONUÇ VE ÖNERİLER.....	196
KAYNAKLAR	200
ÖZGEÇMİŞ.....	219

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. İslamî Finansın Uygulama Modelleri	20

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2. 1. Gösterge Skorları	52
Tablo 2. 2. Ülkeler Açısından Fıkhi Danışma Kurullarının Yapısı	69
Tablo 4. 1. Değişken Tanımları.....	183
Tablo 4. 2. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi	185
Tablo 4. 3. Hausman Testi	186
Tablo 4. 4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	187
Tablo 4. 5. Otokorelasyon Testi (Model 1).....	187
Tablo 4. 6. Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Testi (Model 1).....	188
Tablo 4. 7. Otokorelasyon Testi (Model 2).....	188
Tablo 4. 8. Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Testi (Model 2).....	189
Tablo 4. 9. Modeller İçin Tahmin Bulguları	191

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

AAOIFI	: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BI	: Bank Indonesia
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BNM	: Bank Negara Malaysia
CBB	: Central Bank of Bahrain
CBK	: Central Bank of Kuwait
CBO	: Central Bank of Oman
CBU	: Central Bank of the UAE
COMCEC	: Standing Committee on Economic and Commercial Cooperation of the Organization of Islamic Cooperation
DIFC	: Dubai International Financial Center
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HSA	: The Higher Sharia Authority
HSSB	: High Sharia Supervisory Board
IDB	: Islamic Development Bank
IFSB	: Islamic Financial Services Board
ISRA	: International Sharı'ah Research Academy For Islamic Finance
ISSC	: Internal Shariah Supervision Committee
İFK	: İslamî Finans Kurumu
İKB	: İslamî Kalkınma Bankası
KGK	:Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu
LME	: London Metal Exchange

NSBIUC	: National Sharia Board of Indonesian Ulema Council
ÖFK	: Özel Finans Kurumu
QBK	: Qatar Central Bank
SAC	: Sharia Advisory Council
SBP	: State Bank of Pakistan
SGF	: Shari'ah Governance Framework
SPK	: Sermaye Piyasası Kurulu
SSA	: Sharia Supervisory Authority
SSB	: Sharia Supervisory Board
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TKBB	: Türkiye Katılım Bankaları Birliği
TMSF	: Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu

GİRİŞ

İstenilen düzeyde ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanması, efektif emek faktörü diyebileceğimiz eğitimli ve becerikli nüfus, sermaye birikimi, etkin işleyen bir hukuk sistemi, teknolojik yenilikler ve güçlü bir finans sisteminin varlığı ile mümkün olabilmektedir. Finansal sektör ekonomik büyüme sürecinde sermaye birikiminin sağlanması, reel sektörün ihtiyaç duyduğu fonların toplanması ve kullanılması ve yeni teknolojilerin geliştirilmesi konularında oldukça önemli bir rol üstlenmektedir.

Finansal sektörün varlığı kaynakların etkin bir şekilde toplanması ve kullanılması maliyetlerini düşürerek tasarruf sahiplerinin ve yatırımcıların verimliliğini arttırmakta ekonomik büyümenin gerçekleşmesini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca finansal sektör tasarrufların harekete geçirilmesi, riskin uygun koşullarda bölüşülmesi, kaynakların kullanılması ve kullanılan kaynakların izlenmesi işlevlerini tasarruf sahiplerine ve yatırımcılara nazaran daha etkin bir şekilde yapabilmektedir. Bu sebeple ülke ekonomileri içerisinde ekonomik istikrarın sağlanabilmesi finansal istikrar ile yakın ilişkilidir.

Ülkede güçlü ve sağlam finansal kurumların ve istikrarlı finansal piyasaların varlığı, parasal sistemin dışında kalan tasarrufları ulaşılabilir kılar ve bu tasarrufları üretim sürecine dâhil ederek ekonomik büyümenin gerçekleşmesine hizmet eder. Ekonomik büyümenin en önemli unsurlarından olan finans sektörü bankacılık, sigortacılık, para ve sermaye piyasası işlemlerini çeşitli kanallar üzerinden gerçekleştirebilmektedir. Günümüz ekonomik sistemleri içerisinde konvansiyonel finansa hem destekleyici hem de alternatif olabilecek İslamî finans uygulamaları önem kazanmış ve çeşitli araştırmalara konu olmaya başlamıştır.

İslamî finans, inancı gereği, faiz uygulamasına uzak duran, Müslüman toplumlarda ana yatırım aracı olurken sağladığı güven, farklı alternatif finansman araçları ve giderek artan hizmet ağı sayesinde dini inanç dışı sâiklerle de tercih edilebilirlik özelliği kazanmıştır. Fitch Ratings tarafından hazırlanan değerlendirme raporunda günümüzde İslamî finans uygulamalarının dünya ekonomisinde 2 ile 2,4 trilyon dolarlık bir paya sahip olduğunu ve Suudi Arabistan, BAE, Katar, Kuveyt, Umman,

Bahreyn başta olmak üzere Türkiye, Malezya, Endonezya ve Pakistan gibi ülkelerde yoğunlaştığı belirtilmiştir (Fitch Ratings, 2019, s. 4). Ayrıca, Reuters (2020), Global İslamî Ekonomi Raporunda, yukarıda belirtilen on ülkeye Ürdün, Brunei, Sudan, İran ve Bangladeş eklenerek, dünya üzerinde İslamî finans alanında gelişmiş ilk on beş ülke sıralanmıştır. Raporda ayrıca İslamî ekonomik faaliyetlerin parasal hacminin 2,4 trilyon dolardan 2024 yılında 3,2 trilyon dolara yükseleceği tahmin edilmektedir.

İslamî finansın yükselişi kendi özelliklerine, müşterilerinin inanç özelliklerine bağlı olduğu gibi yaşanan ekonomik krizler de bu yükselişi etkilemiştir. İslamî bankaların krizlerden, geleneksel bankalara nazaran daha sağlıklı çıkması İslamî finansa olan güven duygusunu artırmıştır. Geleneksel finasta oluşturulan türev ürünlerin fiyatları zaman içerisinde gerçek fiyatlarının birkaç misli olmuş ve gerçeklikten uzaklaşmıştır. Bu durum finansal krizlerin en önemli sebeplerinden biri konumundadır. Özellikle yüksek kaldıraçlı karmaşık finansal enstrümanların kriz dönemlerinde yatırımcılar için oldukça büyük risk oluşturması, fiyatının bir varlığa bağlı olarak belirlendiği İslamî finans ürünlerinin tercih edilebilirlik düzeylerini artırmıştır.

Küresel kriz sonrası güvenilirliği sorgulanmaya başlayan geleneksel finans anlayışı, kendisine alternatif arayışı içerisine girmiştir. İslamî finans gerek geleneksel finansa alternatif sunması gerekse geleneksel finansı destekleyici özelliğinden dolayı günümüzde sadece Müslüman ülkelerde değil aynı zamanda Avrupa, ABD ve İngiltere gibi batı ülkelerinde de kendisine uygulama alanı bulmuştur. Bu noktada dikkat çeken bir husus bulunmaktadır. Gayrimüslim veya Müslüman ülkelerde finans kuruluşları tarafından “Islamic Windows”¹ adı altında yapılan fon alışverişinde taraflardan biri veya her ikisi de Müslüman değilse durum nasıl değerlendirilir. Konunun teorik cevabı İslamî finans tanımı esas alınır, en sade haliyle İslam dininin belirttiği kurallar ve yasaklar dikkate alınarak yapılan finansal faaliyetler İslamî finans olarak tanımlanmıştır.

Konuyu fıkhi açıdan değerlendiren araştırmacılara göre; İslam dini, gayrimüslim vatandaşlarla selamlaşma, komşuluk ilişkileri, kestikleri hayvanların yenilip yenilmeyeceği, evlenme, akrabalık ilişkilerinde dikkat edilmesi gerekenler, yardımda

---

¹ Islamic Windows; Katılım bankası statüsünde olmayan konvansiyonel bankaların, İslamî finans içerisinde tanımlanmış ürünleri diğer ürünlerinden ayrı olarak müşterilerine sunmak için kullandıkları kanal.

bulunma ve nihayet ticari ilişkiler başlıklarına ilişkin inananlara yol gösterici hükümler koymaktadır. Gayrimüslimlerle ticari ilişkilere yönelik kurallar incelendiğinde gayrimüslim kişilerle mübah olan işlere ait ticari ilişkilere girilmesi konusunda bir kısıtlamaya gidilmediği görülmektedir (Topçuoğlu, 2010, s. 593-594).

Gayrimüslim kişilerle ticâret yapmanın yasaklanmaması onlarla her türlü ortaklığın kurulabileceği anlamına gelmemelidir. İslâm hukukunda ortaklıklar, ortaklığın dayandığı ana unsur bakımından, ebdân (emeğe dayalı iş ortaklığı), emvâl (sermaye ağırlıklı ticarî ortaklık), vücûh (ticarî itibara dayalı ticâret ortaklığı) olmak üzere üçe ayrılır. Ortaklıklar taşıması gereken şartlar ve hükümler bakımından ise mufâvada ve inan olmak üzere iki farklı tipte kurulmaktadır. Diğer bir ifade ile ebdân, emvâl ve vücûh şirketleri ya inan tipinde ya da mufâvada tipinde kurulabilmektedir (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2000, cilt:22, s. 260).

Bunlardan mufâvada sınıfına girenler, ortaklarda denk olma şartı taşıyan şirketlerdir. Mufâvada; ortaklık süresince ortaklar arasındaki tasarruf ehliyeti yönünden bir denklik bulunmasını zorunlu kılan, tarafların birbiriyle hem vekâlet hem de kefalet ilişkisi içinde bulunduğu şirket tipini ifade eder. Hanefî âlimleri din birliği şartını tasarrufta denklik ilkesi içerisinde değerlendirmektedirler (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2005 cilt:30, s. 372). O halde mufâvada şirketi sınıfına giren ortaklıklarda tarafların Müslüman olması şartı da yerine gelmelidir.

Avrupa, ABD ve İngiltere gibi batı ülkelerinde ya da Müslüman ülkelerde sadece kâr amacı güden, “Islamic Windows” adı altında faaliyet gösteren kuruluşlar İslamî finans kuruluşu ya da katılım bankası olarak değerlendirilemese de yapmış oldukları finansal faaliyetler İslamî finans olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca kendisini tamamen İslamî finans kuruluşu olarak tanımlayan, tüm finansal faaliyetlerini İslam dininin belirlediği kurallar çerçevesinde yaptığını iddia eden kuruluşların ne kadar İslamî oldukları da çok tartışılan ve üzerinde anlaşmaya varılması mümkün olmayan bir konudur. Bu tartışma çalışmanın konusu dışında kalmaktadır.

Dünyada İslamî finansa artan ilginin benzeri ülkemizde de kendini göstermektedir. Son 15 yıl içerisinde Türkiye’de İslamî finans adına yapılan yasal düzenlemeler ve özellikle 2005 yılında İslamî finans kuruluşlarının banka statüsü kazanması İslamî finansın pazar payını büyütmüş, hem yatırım hem de mülk edinmede İslamî finansın

kullanım sahasını genişletmiştir. Hükümetin bu alanda faaliyet gösteren bankalara destek vermesi yanında devlet özelinde de İslamî banka faaliyetlerinin gerçekleştirilmeye başlanması, İslamî finansın gelecekte de önemi koruyacağını bir göstergesidir. Özellikle son yıllarda katılım bankaları topladıkları mevduatlar ve kullandıkları krediler açısından geleneksel bankalara oranla daha hızlı bir büyüme trendi içerisine girmişlerdir. 2020 yılı rakamlarına baktığımızda katılım bankalarının ülkemizdeki fon toplama büyüklüğü yaklaşık 322 milyar TL olurken, kullandırılan fonlar 240,1 milyar TL ve toplam aktifler 437,1 milyar TL'dir Bu rakam bankacılık sektörünün toplam aktiflerinin ve kullandırılan fonların %6-6,5 arasında bir büyüklüğünü temsil etmektedir (TKBB, 2020).

Ülkemizde büyüme rakamları açısından oldukça önemli göstergelere sahip İslamî finans, mevduat büyüklüğü ve toplam aktifler içerisindeki payı açısından yeterli seviyelere ulaşamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden bir tanesi katılım bankalarının kullandırabileceği kredilerin/finansmanların yasa ve düzenlemelerde geleneksel bankalardan farklılık göstermesidir. Katılım bankalarının “ihtiyaç kredisi” şeklinde bir düzenlemeleri olmadığı gibi yapılacak finansman bir varlığa dayandırılmalıdır. Katılım bankalarının en büyük mevduat toplama kanallarından biri olan “kâr payı” uygulaması geleneksel bankaların verdiği mevduat faizlerinin altında kalırken, sağladıkları finansmanlara ilişkin kâr payı oranları da geleneksel bankalara oranla genelde yüksektir. Bu durum katılım bankalarının dini inanç dışı tercih edilebilirlik seviyesini düşürmektedir. İslamî finansın toplam finansal aktifler içerisindeki payının düşük kalmasının diğer bir sebebi ise geleneksel finasta zaten kullanılan bazı ürünlerin İslamî kurallara da uygun olmasıdır. Bunların başında İslamî finasta icâre olarak geçen leasing uygulaması söylenebilir. Bu uygulama hem geleneksel bankalar hem de özel kuruluşlar tarafından kullanılmaktadır. Bir diğer uygulama ise dünyada İslamî finansın yaklaşık %15’lik bir kısmını temsil eden sukuk diğer bir ifade ile kira sertifikası (tahvil-hisse senedi benzeri) ihracıdır. Sukuk, geleneksel finansın en büyük ayağı olan bankalar, ülke borsalarında işlem gören şirketler ve devlet işletmeleri tarafından modern anlamda İslamî finans kavramı tartışılmadan çok önceleri kullanılmaktaydı ve halen yatırımcılar için önemini korumaktadır. Kira sertifikası ihracı ile ortaklık ilişkisi kurmak, ismi sukuk olsun olmasın büyük ölçüde dini kurallara uygundur. Burada tartışılması gereken en önemli husus geleneksel finans kuruluşlarının da kullandığı ve İslamî usullere uygun

ürünlerin İslamî finans içerisinde değerlendirmeye alınıp alınmayacağıdır. İslamî finansa ilişkin veriler incelendiğinde İslamî Banka veya İslamî finans kuruluşları (İFK) dışında kalan finansal araçlara ait işlemlerin yukarıda belirtilen değerlendirmeye dâhil edilmediği gözlemlenmektedir. Yapılan literatür çalışması sonucunda, İslamî finans ve büyüme ile ilgili incelenen ulusal ve uluslararası birçok araştırmanın, geleneksel finansa ait fakat İslamî usullere uygun finansal faaliyetleri dikkate almadığı, sâdece İslamî banka ve İslamî finans kuruluşlarına ait veriler üzerinden değerlendirme yaptığı anlaşılmıştır. Bu durumun ana sebebi kendisini İslamî banka olarak değerlendirmeyen kuruluşların İslamî usullere uygun finansal faaliyetlerini, verisel anlamda ayıklamanın mümkün olmamasıdır.

İslamî Finans ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkeler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz adlı bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde İslamî finans anlayışının ortaya çıkışı, temelleri ve hukuki çerçevesi, sınırları ve yasakları, fon toplama ve kullandırma mekanizmaları ve İslamî sermaye piyasaları ile ilgili genel bilgiler sunulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde İslamî finasta fıkhi danışma kurulları ve danışma kurullarına ilişkin örnek modeller seçilen ülkeler özelinde incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ekonomik büyüme kavramı tarihsel olarak büyüme modelleri çerçevesinde açıklanmıştır. Buna ek olarak araştırmada kullanılan testlere ilişkin panel veri ekonometrisi denklemler yardımı ile açıklanmıştır. Çalışmanın son bölümünde İslamî finans ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ampirik literatür özeti ve seçilmiş İslam ülkeleri üzerinde panel veri analizi yardımıyla İslamî finans ve ekonomik büyüme ilişkisi incelenmiştir.

Bu çalışmanın amacı; İslamî finansın katılım bankacılığı özelinde gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olup olmadığının araştırılmasıdır. Çalışmanın temel hipotezi “katılım bankalarının performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır” şeklindedir. Bu kapsamda İslamî finansın dünya ekonomilerinde en yaygın olduğu ve ilk uygulamalarının bulunduğu, Malezya, Pakistan, Endonezya, Kuveyt, Türkiye, Bahreyn, Sudan, Mısır, BAE, Ürdün ve Umman ülkelerinde faaliyet gösteren tüm katılım bankalarının performans göstergeleri üzerinden panel veri seti oluşturulmuştur.

Çalışmanın sınırlarını yukarıda belirtilen ülkelerin 2013-2018 yılları arasındaki katılım bankalarına ilişkin performans göstergeleri ve ekonomik büyüme rakamları belirlemektedir. Data güvenliği açısından veriler Islamic Financial Services Board resmi internet sitesi üzerinden elde edilmiştir. Islamic Financial Services Board ülke düzeyinde katılım bankalarının verilerini 2013 yılı itibariyle paylaşmaya başlamıştır. İslamî finansın yaygın olduğu ülke grubu ve katılım bankalarının performans göstergeleri eksiksiz olarak 2018 yılına kadar bulunabilmektedir. 2018 yılı sonrasında ülkelere ait çeşitli göstergelerde kayıp veriler bulunmaktadır. En fazla ülke ve en çok performans göstergesi verisi 2013-2018 yılları için elde edilebilmiştir. Islamic Financial Services Board'un yapacağı güncellemelerle daha uzun zaman dilimi için farklı çalışmalar yapılabilecektir.

Literatürde konuyu ele alan çalışmaların, eş bütünleşme, nedensellik, (ECMs), ARDL, VAR, FLMOLS, VECM, GMM ve OLS gibi modeller yardımı ile tahminler yaptığı görülmektedir (Abduh ve Chowdhury, 2012; Abduh ve Omar, 2012; Manap, Abduh ve Omar, 2012; Yusof ve Bahlous, 2013; Farahani ve Dastan, 2013; Echchabi ve Azouzi, 2015; Majid ve Kassim, 2015; Hachicha ve Amar, 2015; Imam ve Kpodar, 2016; Kassim, 2016; Zarrouk, Ghak ve Haija, 2017; Boukhatem ve Moussa, 2018; Ledhem ve Mekidiche, 2020). Ayrıca literatürün büyük bir bölümünün katılım bankalarının sadece toplam mevduatları ve toplam finansmanları üzerinden analizler yaptığı gözlemlenmiştir.

Bu açıdan bakıldığında çalışmanın literatüre katkısı ve önemi; konuyu Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar, tahmincileriyle araştıran ilk çalışma olmasıdır. Ayrıca bu çalışma, analizlerde kullanılan ülke grubu, analiz dönemi ve değişkenler açısından literatürden farklılık göstermektedir.

Konvansiyonel finansa alternatif olarak düşünülen İslamî finansın en büyük ayağını katılım bankaları oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme kavramı ise ekonomistlerin, ülke yöneticilerinin ve politika yapıcıların yüzyıllardır üzerinde hassasiyetle durdukları bir konudur. Günümüz ekonomik sistemleri içerisinde hızlı bir yükseliş trendi içerisinde olan katılım bankacığının ekonomik büyümeye katkı sunup sunmadığının araştırılması iktisat literatürü açısından da önem arz etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMÎ FİNANS KAVRAMI

Finans; ihtiyaç duyulan fonların uygun şartlarda sağlanması ve etkin bir şekilde kullanılması ile ilgili bankacılık, sigortacılık, para ve sermaye piyasaları faaliyetlerini tanımlayan geniş bir kavramdır. İslamî finans ise yukarıda belirtilen faaliyetlerin İslamî kurallar çerçevesinde yürütülmesi anlamı taşımaktadır (Kahf, 2007, s. 287). İslamî finans için İslam hukukuna uygun olarak yürütülen finansal hizmetler sektörü, şeklinde benzer bir tanım da Dubai Uluslararası Finans Merkezi (DIFC) tarafından yapılmıştır. Bir başka tanıma göre İslam dininin ekonomi hakkında ortaya koyduğu prensiplerin uygulamaya aktarılmasıdır (Visser, 2009, s. 1).

İslamî finans denince akla ilk gelen faiz yasağıdır. Fakat Zaher ve Hassan'a göre (2001, s. 155), İslamî finansın daha geniş değerlendirilmesi gerekmektedir. Yazarlar İslamî finansın, riskin paylaşılması, müşterilerin korunması, bireysel hakların ve sözleşmelerin önemi konularında İslamî prensiplerden beslendiğini ve geleneksel finansa nazaran daha insancıl öneriler getirdiğini belirtmişlerdir. İslam ekonomisi sosyal adalet üzerine kurulmuştur. Bu kapsamda İslamî finansın amacı; kaynakların ortaklık esasına göre değerlendirilmesi, evrensel kardeşlik, adalet, gelir dağılımında eşitliğin sağlanması ve özel teşebbüs özgürlüğü yoluyla insan refahının yükseltilmesidir (Khan 1994, s. 33).

İslamî finans ekonomik faaliyetler gerçekleştirilirken faiz ve belirsizlikten kaçınmayı, dini açıdan izin verilen yollardan gelir elde etmeyi ve adaleti sağlamayı zorunluluk olarak belirten etik prensipler ortaya koyar (İbrahim 2008, s. 664). İslamî finans; toplumların ekonomik anlamdaki ihtiyaçlarının karşılanması ve sosyoekonomik adaletin sağlanması için İslam dininin belirttiği prensipleri benimsemiş finansal bir sistemdir. Bu sistem içerisinde kullanılacak tüm finansal enstrümanlar, mal ve hizmet çeşitleri, evrak ve sözleşmeler şer'i hükümlerin belirlediği sınırlar doğrultusunda belirlenir (Biancone ve Radwan, 2014, s. 2).

Finansal yapı ve finansal faaliyetlerin gerçekleşmesi tamamen İslam'ın ahlaki ilkelerine göre düzenlenmiştir (Çelik, 2016, s. 160).

İslamî finans geleneksel finansmanın aksine, İslam hukuku yasalarına uygun sözleşmelere dayanır. İslamî danışma kurulları tarafından onaylanmış temel işlemler ve ekonomik faaliyetler için mali hizmetler sunan kurumlar tarafından finansal ürün ve hizmetlerin sağlanmasını içerir (Tajudin, 2010, s. 27).

Yapılan birçok tanımdan da anlaşıldığı gibi İslamî finans; sosyal adaleti, gelir dağılımı eşitliğini, kaynakların ortaklık yoluyla çoğaltılmasını, faiz ve belirsizlikten uzak durmayı, özel teşebbüsün gelişmesini amaçlayan ve İslam dininin belirlediği kurallar ile yönetilen alternatif bir finans anlayışıdır.

1.1. İslamî Finans Anlayışının Ortaya Çıkışı, Temelleri ve Hukuki Çerçevesi

İslam ekonomisi ve İslamî finans dini inançlara ilişkin kurallara göre şekillenmesi nedeniyle konu ile ilgili çağdaş tartışmalarda değinilmese de 7. yüzyılda İslam dininin ortaya çıkması ve Çin'den Fas'a yayılması ile başlar (Moisseron ve Teulon 2014). Modern anlamda İslamî finans kavramı ortaya atılmadan çok önceleri de Müslüman toplumlar ticâret, borçlanma ve borç verme gibi iktisadi faaliyetlerde bulunuyorlardı ve bu işlemlerini mensup oldukları İslam dininin belirttiği kurallar çerçevesinde gerçekleştiriyorlardı.

Modern anlamda iktisat biliminin de Adam Smith'in "The Wealth of Nations" (Ulusların Zenginliği) adlı eserini neşrettiği 1776 yılı ile ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Fakat 1776 yılından önce de bir bilim olarak olmasa da iktisat kavramı her medeniyet içerisinde kendi özellikleri doğrultusunda bulunmaktaydı. Bu noktadan hareketle bir kavramın bilimsel olarak tartışılması ancak konu ile ilgili genel kuralların belirlenip, yazılı hale getirilmesi ve eğitim sistemlerinde kendisine yer bulması ile başlamaktadır.

İslam ekonomisi üzerine teorik ve pratik araştırmalar ilk olarak 1950-1970 yılları arasında özellikle Pakistan merkezli olarak ortaya çıkmıştır. 1980 yılından itibaren ise modern anlamda İslam iktisadı finansallaşma sürecine girmiştir. İslam ekonomisinin finansallaşmasındaki en önemli etken katılım bankaları ve İslamî

finans kuruluşlarıdır. Katılım bankalarının kurulması ve faaliyetlerini geliştirmesi, İslamî finansın ekonomiler üzerindeki etkisini, araştırmaların konusu haline getirmiştir. İslamî finans içerisinde en büyük paya sahip olan katılım bankaları incelendiğinde; Ahmet en- Neccar'ın 1963-1966 yılları arasında Mısır'da yapmış olduğu uygulama, (Mit Ghamr Saving Bank) faizsiz bankacılık sistemi ile ilgili ilk deneme olarak karşımıza çıkmaktadır. 1970 yılına gelindiğinde ise ülkede devlet desteği ile Nasr Sosyal Bankası kurulmuştur (Pehlivan, 2016, s. 303). 1974 yılında Cidde'de kurulan ve faaliyetlerine halen devam eden İslam Kalkınma Bankası faizsiz bankacılık alanında, yaşayan en eski katılım bankası konumundadır (Zerka ve En-Neccar, 2009). Aynı yılda kurulan Dubai İslam Bankası, 1977 yılında kurulan Kuveyt Finans Evi, 1982 yılında Bahreyn'in başkenti Manama'da kurulan Al Baraka bu alanda faaliyet gösteren köklü bankalardır.

Farklı ülkelerde faaliyet gösteren birçok İslamî finans kuruluşunun prensip olarak temel dayanağı İslam dininin Mu'âmelât kısmında belirtilen kurallardır. Muâmele kelimesinin çoğulu olan muâmelât fikhın ibadetler dışında kalan, alış veriş (bey ve şira), mîrâs kirâ, fâiz ve şirketler, gibi insanların birbirleri arasındaki ilişkileri düzenleyen kısmıdır (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2005, cilt 30, s. 318).

İslam dininin yukarıda belirttiğimiz kısımları, yapılacak her bir ekonomik faaliyet için dine uygunluğu noktasında, inanlar için kesin ve değişmez hükümler ortaya koymaktadır. Buradan hareketle İslamî finansın temellerini, İslam dininin içerisinde bulunan ve bu alanda çalışmalar yapanların terminolojisini belirttikleri dini kurallar oluşturmaktadır. Uygulamada belirtilen dini kurallar ise dört ana kaynaktan alınmaktadır. Bu kaynaklar: Kur'an-ı Kerim, sünnet, icma ve kıyastır.

İslamî finansın ülke ekonomilerinde hukuki anlamda yer bulabilmesi, faizden uzak duran Müslüman sermayesinin ekonomiye kazandırılması tartışmalarının yoğunlaştığı 1980'li yıllarda gerçekleşmiştir. İslamî finans faaliyetlerinin gerçekleştiği her ülke, özellikle yöneticilerinin konuya ilgisi doğrultusunda İslamî finansın yasal alt yapısını oluşturmuştur. Türkiye'de İslamî finansın yasal çerçevesini belirlemeye ilişkin ilk karar 1983 yılında çıkarılan hükümet kararnamesidir. Bu kararname ile Türkiye'de İslamî finans kuruluşlarının kurulmasına izin verilmiştir. 1985 yılında Albaraka Türk ve Faisal Finans, 1989 yılında Kuveyt Türk Evkaf Finans Kurumu faaliyetlerine başlamış ve sektöre öncülük etmişlerdir. 1985 yılından

2005 yılına kadarki süreçte İslamî finans kuruluşları banka statüsünde değil özel finansman kuruluşları olarak tüzel kişilik kazanmıştır. 1999 yılında çıkartılan ve 2001 yılında tekrar düzenlenen 4389 sayılı Bankacılık Kanunu, İslamî finans kuruluşlarına yönetmelik, alt düzenlemeler ve güvence fonu oluşturma gibi konularda çeşitli sınırlama ve sorumluluklar getirmiştir (Okumuş, 2005, s. 56). İslamî finans kuruluşlarının banka statüsü kazanmasındaki en önemli husus tarihsel geçmişi bulunan bankacılık sektörünün algıda devlet güvencesini temsil etmesidir. Bunun yanında serbest piyasa şartları altında, katılım bankalarının hak ve menfaatlerini daha rahat savunmak, bankacılık faaliyetleri ile ilgili olarak rekabetçi bir ortamın oluşturulması ve haksız rekabetin önlenmesi gibi amaçlarla İslamî finans kuruluşlarına banka statüsü kazandırılmıştır.

Ülkemizde hâlihazırda İslamî finansın hukuki temellerini oluşturan kanun 2005 yılında çıkan 5411 sayılı Bankacılık Kanunu'dur. Bu kanun ile "ÖFK Güvence Fonu" TMSF'ye devredilmiştir. Ayrıca, bu yeni düzenleme ile BDDK hem geleneksel bankaların hem de katılım bankalarının düzenlenmesinden sorumlu tek yetkili kurum haline gelmiştir (Asutay, 2013, s. 215).

İslamî finansın temel ürünlerinden tekafül (İslamî Sigortacılık) faaliyetlerine ilişkin düzenleme yapılırken kurumun İslamî ya da geleneksel olup olmamasına bakılmaksızın Sigorta Kanunu hükümleri geçerli sayılmıştır (Batur, 2014). Sermaye Piyasası Kurulunun (SPK) 2010 tarihli tebliği ile icâre sukukuna (kira sertifikaları) ilişkin ilk düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca 2011 yılındaki mali kanunların değişikliği sırasında İslam Kalkınma Bankası (İKB) önderliğinde hazırlanan "Özel Sektörün Geliştirilmesine İlişkin İslamî Kurumun İhdas Edilmesi Antlaşması" da onaylanmıştır. Aynı yıl içerisinde Borsa İstanbul İslamî bankalara yönelik, katılım endeksini başlatmıştır (Asutay, 2013, s. 216). 2012 yılında 4749 numaralı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesine İlişkin Kanun'da yapılan değişiklik devlete sukuk ihracına ilişkin gerekli hukuki altyapıyı sunmuş ve Türkiye Cumhuriyeti yurt içi ve yurt dışı piyasalara yönelik ilk devlet sukukunu 09/2012 tarihinde ihraç etmiştir. Yukarıdaki satırlarda Türkiye için açıklanan İslamî finansın hukuki alt yapısını oluşturma süreci, farklı ülkelerin kendi kanun ve mevzuatları çerçevesinde şekillenmiştir.

1.1.1. İslamî Finansın Özellikleri

İslamî finans sisteminin en önemli ve geleneksel finanstan ayırt edici özelliği kullanılan finansal ürünlerin bir varlığa dayandırılarak fiyatlanmasıdır. Ayrıca gerçekleştirilen tüm sözleşmelerde şer'i hükümlere bağlılığın olması gerekmektedir (Al-Shamrani, 2014, s. 36). İslamî finasta mülkiyet, yapılacak sözleşmelerin temel noktasını oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile borçlananlar sahip olmadıkları bir varlık üzerinden borçlanamazlar. Yatırımcılar da değerinin yükseleceği varlığa yatırım yaparken değerinin düşeceği varlıktan kaçınmaktadır (Wang, 2010, s. 14-15). İslamî finasta hem fon sahiplerinin hem de fona ihtiyaç duyanların riski ortak yükledikleri bir sistem bulunmaktadır. Borç veren ve borç alanların kâra ve zarara ortak oldukları bu sistemde her iki tarafta da daha dikkatli bir şekilde hareket ederek aşırı borç verme ya da borçlanmanın önüne geçilmektedir (Ökte, 2016, s. 232).

Yapılacak olan yatırımın/finansmanın dini kurallara uygun olması yanında toplum iştirakini sağlayıcı, insani değerlere saygılı, çevre dostu ve sadaka verici özelliği taşıması da istenen bir durumdur (Doğan, 2008, s. 21). Finansal işlemlerde hem yatırımcılar hem de borçlananlar açısından en büyük tehlikelerden biri asimetrik bilgi sorunudur. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için İslamî finans yapılacak sözleşmelerin şeffaflık ilkesi doğrultusunda hazırlanmasına imkân sağlar. Bu sayede her iki taraf da sözleşme hükümlerini ve yükümlülüklerini net bir şekilde öğrenir. Bu durum ahlaki tehlike ve asimetrik bilgi sorununu ortadan kaldırır (Mashal, 2012, s. 210).

İslam iktisadının üzerinde durduğu en önemli kavram olan sosyal adalet tanım olarak; çalışanlar emeğinin karşılığına kavuşur, alın teri, sunulan emek başkaları tarafından sömürü vasıtası yapılamaz demektir. İslam iktisadı, sosyal adalet üzerine inşa edilmiş, girişimciliğe ve iş seçiminde serbestliğe büyük önem verilmiştir. Bu sebeptendir ki İslamî finans ticari faaliyetlerin adaletsizliğe ve sömürüye neden olmasını engelleyen kuralları koymaktadır (Akın ve Ece, 2010).

1.1.2. İslamî Finansın Sınırları ve Yasakları

Geçmişten günümüze ülkeler üzerinde, uygulama büyüklüğü açısından en önemli yere sahip ekonomik sistemler, sosyalizm ve kapitalizm olarak bilinmektedir. Sosyalizm ile sosyal adalet kavramları da genellikle birbiri ile karıştırılmaktadır. Sosyalizm uygulamada iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlar demokratik sosyalizm ve ihtilalci sosyalizmdir. Birincisinde yöneticiler seçimle belirlenirken, diğerinde bir

ihtilal ile yönetimin ele geçirilmesi söz konusudur. Sosyalist düşüncenin hâkim olduğu ülkelerde ekonomik yapı devlet ve çalışanlar olmak üzere ikili bir özellik taşımaktadır. Sosyalizm, tüm ekonomik kararların, yönetimi elinde bulunduran otorite tarafından verildiği, üretim araçları mülkiyetinin devlete ait olduğu, özel mülkiyete ve müteşebbislik faaliyetlerine izin verilmeyen bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum devlet yönetimini ele geçiren azınlıklara, çalışanları sömürme gücü verirken, çalışanları da tembelliğe yöneltmektedir.

Kapitalizmde özel teşebbüse ve şahsi mülkiyet haklarına izin verilmekle birlikte, girişimcilik faaliyeti ve mülk sahibi olma sermaye sahiplerinin hakkıdır. Sermaye sahibi olmayanlar, herhangi bir girişimi gerçekleştirmek veya mülk edinmek için sermayenin maliyeti olan faize katlanmak zorundadır. Üretimin ve büyümenin en önemli girdisinin sermaye olarak görüldüğü bu sistemde iş gücü istenildiği gibi çalıştırılmakta ve kazançları sömürülebilmektedir. İslam ekonomisi yukarıda belirtilen sistemlerin, çalışan emeğini sömürmesini engellemek için bir dizi kurallar ortaya koymaktadır. Bu kuralların ana amacı sermaye sahibi ve çalışanları tembellikten uzaklaştırmak, spekülasyon beklentilerini düşürmek, çalışmayı ve üretmeyi teşvik ederek toplumsal karşılıklı faydanın sağlanmasıdır (Çürük, 2013, s. 16-17). İslamî finansın ticari faaliyetlerde izin vermediği uygulamalar aşağıdaki gibidir.

1.1.2.1. Faiz (Ribâ)

Faiz fıkıh literatüründe borç olarak verilen bir parayı veya malı belli bir zaman sonunda önceden kararlaştırılmış bir fazlalıkla istemenin yahut vadesinde ödenememiş bir alacağa ek süre vererek bu süreye karşılık ana alacağın üstüne istenen fazlalığın adıdır. Dilimizde kullanılan “faiz” kelimesi Arapça kökenli olup ribâ ile eş anlamlı kabul edilmektedir (TDV, İslam Ansiklopedisi,1995, cilt 12, s. 110). Ustaoglu (2014, s. 11) faizi borç olarak verilen veya bir yere yatırılan paradan sağlanan emeksiz kazanç şeklinde tanımlamıştır.

İslamî finans içerisinde ribâ kelimesi ile belirtilen faiz; bir yatırımın performansından ve değerinden bağımsız olarak yatırımcıya garanti edilen önceden belirlenmiş sabit getiri oranını temsil etmektedir (Joshi, 2012, s. 6). İslamî finansta ribâ faiz kavramına nazaran daha geniş bir anlam taşımaktadır. Faiz geleneksel finansta belirli bir nakdi

mevduata, belirlenen süre sonunda getirilen fazlalığı işaret ederken, ribâ nakdi olsun olmasın tüm mallar için geçerli olan fazlalığı kapsamaktadır (Çürük, 2013, s. 17).

Siddiqi (2004), ribânın adaletsiz olması, toplumu yozlaştırması, insan kişiliğini zayıflatması, negatif büyümeye sebep olması gibi, olumsuz sonuçlar doğuran bir haksız kazanç yöntemi olduğunu, işsizlik ve enflasyona yol açarak toplumların sosyoekonomik yapılarına zarar verdiğini belirtmiştir. Sonuç olarak ister ödünç vermekte ister rehinde ve alışverişte veya nesiede (borcun tehiri) olsun fazlalık olarak istenen para ve mal ribâ olmaktadır. İslam dini bu uygulamayı kesin ve çok şiddetli olarak yasaklamıştır.

Faiz ve ribânın aynı kavramlar olup olmadığı, kesin olarak yasaklanmış ve yasaklanmamış şeklinin bulunup bulunmadığı ile ilgili tartışmalar İslam dini öncesine dayanmaktadır. İslamiyet öncesi gelmiş olan semavi dinlerde de yasak olduğu belirtilen faizin eylem bakımından meşrulaştırılabileceği ile ilgili uygulamalara Yahudilik dini içerisinde rastlanmaktadır. Tevrat’da yasaklanmış olan faizin tümüyle Tevrat’tan çıkartılamaması sonucunda kavramın anlamı üzerinde yorumlamalara gidilmiştir. Yahudilikte genel kabul gören uygulamada bir yahudinin kendi dindaşından aldığı fazlalık faiz olarak tanımlanmış ve yasaklanmışken, yahudi olmayanlara verilen borç karşılığı faiz almak caiz görülmüştür (Bayındır, 2021, s. 18).

Benzer uygulama Hristiyan dünyasında ve Kilise uygulamasında da karşımıza çıkmaktadır. İncil’de fazlalık bekleyerek ödünç verenlerin günahkâr olarak tarif edildiği aktarılmaktadır. XVI. yüzyıla kadar yasak kabul edilen faiz için yeni yorumlar yapılarak aslında İncil’de yasak edilen faizin aşırı ve insanları sömüren kısmının uygun olmadığı belirtilmiştir. Bu noktada ortaya çıkan iki kavram oldukça önemlidir. Bunlardan birisi “usury” diğeri ise “interest” kavramlarıdır. Usury; tüketim için nakde ihtiyaç duyan kişilere verilen borç karşılığı istenen aşırı faizi ifade etmektedir. Bunun zulüm olduğu ve yasak olduğu belirtilmektedir. İnterest ise: üretim yaparak gelir elde etmek için nakde ihtiyaç duyanlara verilen borç karşılığı istenen orantılı faizi tanımlamaktadır. İnterest paradan mahrum kalınan süre karşılığı hak edilen bir gelir olarak görülmüştür. 1918 yılında kilise tarafından yayımlanan bir genelge ile hukuk sisteminin uygun bulunduğu ve aşırı oranda olmayan faizin meşruluğu kabul edilmiştir (Bayındır, 2021, s. 19).

Hristiyanlık dininde olduğu gibi İslamiyet'te de faiz ve ribâ kavramlarının birbirinden farklı olduğu şeklinde değerlendirmeler bulunmaktadır. İslamiyet'te kesin bir şekilde yasaklanmış olan faizin Cahiliye Dönemi'nde bilinen ve uygulanan ribâ olduğu, ribânın ise kat kat faizi ve tefeciliği işaret ettiği belirtilmektedir. Meşru görülebilecek faizin ise ribâdan farklı olarak yılda yüzde yirmiyi geçmeyen bir gelire işaret ettiği aktarılmaktadır. Bu anlamıyla faiz ve ribâ kavramları birbirinden farklıdır. Ayrıca, faiz ve ribâ kavramlarının Hristiyanlık ve İslamiyet'te yanlış yorumlanması ve katı bir şekilde yasaklanmasının ekonomik ve ticari faaliyetlerin yüzyıllarca yahudilerin tekelinde kalmasına ve yahudilerin mali bakımdan oldukça gelişmesine sebep olduğu belirtilmektedir (Çağatay, 1971, s. 42).

Bu açıdan değerlendirildiğinde Hristiyanlık ve batı dünyasında usury ve interest kavramları ile sınırlanan meşruluk dairesinin İslamiyet için de geçerli olup olmadığı, günümüz ekonomik sistemleri içinde para piyasalarında finansal faaliyetlerin devamı için hukuk sisteminin uygun bulunduğu ve aşırı oranda olmayan faizin meşru kabul edilip edilemeyeceği İslamî ilimlerle uğraşan uzmanlar tarafından tartışılan bir konudur.

Faiz kavramı sadece semavi dinler değil aynı zamanda farklı ekonomik teoriler içerisinde de tartışılmış ve faiz getirisinin neyi temsil ettiği açıklanmıştır. Klasik iktisatta ekonomik birimlerin tüketimden feragat ederek kısıtlı harcamalar tüketim malı üretiminden yatırım malları üretimine kaymaktadır. Tam istihdam koşullarında geçerli olan bu durum için bireylerin tüketimlerini kısımları teşvik edilmelidir. Bireylerin cari tüketimlerini kısımları sonucunda kendilerine ödenen teşvik faiz olarak tanımlanmıştır. Diğer bir ifade ile faiz, beklemenin ve feragat etmenin bir ödülüdür. Bu ödül tasarrufları yatırımlara eşitleyen faiz oranını temsil eder (Aydın, 2015, s. 209).

Klasik iktisat önderlerinden John Babtist Say, faizi üretim faktörlerinin üretime katılmaları ile elde edecekleri gelirler sınıfında tanımlamıştır. Emeğin ücret, girişimcinin kar, doğal kaynakların ve toprağın rant geliri elde etmesi gibi, sermayenin üretime katılma payı da faizdir (Bayındır, 2021, s. 20). Adam Smith ve David Ricardo ise konuyu borç alan taraf açısından değerlendirmiştir. Adam Smith ve David Ricardo'ya göre sermaye sahibinden borç alan taraf bu sermaye ile bir gelir ya da kâr elde etmektedir. Elde etmiş olduğu kâra karşılık olarak sermaye sahibine belli bir ödül taktim etmelidir ki buna faiz denir (Seyrek ve Mızırak, 2009, s. 387).

John Stuart Mill, faizi girişimcinin elde ettiği kâr oranları üzerinden değerlendirmiş ve sermaye arzı ile sermaye talebinin kısa dönemde faiz oranını belirlediğini belirtmiştir. Uzun dönemde faiz oranlarının belirleyicisi ise sermayeden elde edilen ortalama kârdır (Mill, 1874, s. 92). Böhm-Bawerk (1891) faizi “Agio” fark kavramı üzerinden tanımlamıştır. Böhm-Bawerk’e göre paranın bugün sahip olduğu değer ile ileride sahip olacağı değer arasında bir fark vardır. Ekonomik birimler, bugünkü malların değerini, gelecekteki aynı cins ve hacimdeki malların değerinden daha yüksek görürler. Paranın veya malların bugünkü değeri ile ilerideki değeri arasındaki fark faiz olarak tanımlanmıştır (Böhm-Bawerk, 1891, s. 237). Böhm-Bawerk’in ortaya attığı Agio kavramından hareketle zamanlar arası tüketim tercihini geliştirmiş olan Fisher, faizi tanımlarken tüketicilerin gelecekteki tüketimlerini şimdiki tüketimlerine göre daha fazla önemsediklerini ve bugünkü gelirlerinden belli bir miktarını tasarruflara ayırarak faiz getirisi elde etmek isteklerini belirtmiştir. Bireylerin cari tüketimden vazgeçerek gelecekte daha fazla tüketime sahip olma istekleri faizin varlığını açıklamaktadır. Bugün sahip oldukları mallarını gelecekteki mallarına tercih eden bireyler bu değişimden bir fiyat kazancı elde etmek istemektedirler. Fiyatın pozitif olması halinde bugünkü mallar gelecekteki mallara oranda daha değerlidir ve faiz bugünkü tüketimden vazgeçmenin fiyatı olmaktadır (Aydın, 2015, s. 210).

Neo-Klasik iktisatçılardan Marshall faizi sermayenin getirisi olacak şekilde bir piyasada sermayenin kullanılması için ödenmesi gereken bir karşılık olarak tanımlar. Faiz oranı toplam sermaye talebinin toplam sermaye arzına eşit olduğu noktada oluşacaktır (Keynes, 2010, s. 155). Faiz oranları ve fiyatlar üzerinde araştırma yapan Wicksell, tasarrufların arz ve talebini eşitleyen doğal faiz oranı ve finansal kurumların müşterilerine borç vermeleri sonucunda talep ettikleri parasal faiz oranı olmak üzere iki türlü faizden bahsetmektedir (Skousen, 2014, s. 351). Eğer parasal faiz oranları doğal faiz oranlarından yüksekse bu durum fiyatlar üzerinde enflasyonist bir baskıya dönüşecektir. Doğal faiz oranının parasal faiz oranından yüksek olması halinde ekonomide enflasyonist bir süreç geçerli olmaktadır (Barber, 2007, s. 252).

Faizi parasal bir olgu olarak değerlendiren Keynes, klasik faiz kuramından farklı olarak faizi tanımlarken sadece tasarruf yapmanın ve beklemenin faizi tek başına açıklayamayacağını belirtmiştir. Keynes’e göre faiz, tüketimden vazgeçilerek arz

edilen tasarrufları bu tasarruflara yönelik kredi talebine eşitleyen bir fiyat değildir. Keynes'e göre faiz likiditeden vazgeçmenin bir mükâfatıdır ve servetin likit olarak veya likit olmayan varlık halinde elde tutulması tercihi üzerinden belirlenir. Diğer bir ifade ile faiz oranı, eldeki nakit miktarı ile bu nakdi elde tutma arzusunun eşitleyen bir fiyatı temsil etmektedir (Keynes, 2010, s. 148-149).

Görüldüğü gibi farklı iktisat teorileri açısından faiz, yatırım, verimlilik, feragat etme, bekleme, likiditeden vazgeçme gibi sebeplerle meşru görülmektedir. Borç olarak elde edilen sermaye verimli amaçlar için kullanıldığı için tasarruf sahipleri mükâfat olarak faiz geliri elde etmeyi hak ederler. Ekonomik büyüme için tasarruf fedakârlığı yapılmalıdır. Bugünkü tüketimden vazgeçerek fedakârlık yapan bireyler ödüllendirilmelidir. İktisat kuramları bu ödülü faiz olarak tanımlamaktadır. Bu kuramlarda belirtilen faizin yukarıda tefecilik anlamında kullanılan ve çok yüksek bir oranı temsil eden ribâ olmadığı, arz ve talebi eşitleyen orantılı bir değerde olduğu düşünülebilir. Fakat konunun hassasiyeti dikkate alındığında ribâ-faiz, usury-interest ayrımı yapmak, tasarruf fedakârlığı ve likiditeden vazgeçme gibi haklı görülen sebeplerle orantılı bir faiz getirisinin meşru kılınması, İslamî ilimlerle uğraşan uzmanların üzerinde fikir beyan edebilecekleri bir konudur.

1.1.2.2. Belirsizlik (Garer)

Garer kelimesi Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde risk, kişinin bilmeyerek canını ve malını tehlikeye atması anlamlarında tanımlanmıştır. İslamî finansa ilişkin kullanım alanı ise taraflar arasında yapılacak sözleşmenin belirsiz bir durum üzerine kurulmasıdır. Diğer bir ifade ile gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli olmayan bir olay söz konusu ise elde olmayan veya getirisi belli olmayan bir malın satışı söz konusu ise ve taraflardan biri açısından sözleşmenin hüküm ve sorumluluklarına ilişkin bilgi eksikliği söz konusu ise bu işlemde garer var denmektedir (Khorshid, 2009, s. 389).

Bu duruma finansal ürün anlamında en açık örnek sigorta sözleşmeleridir. Sigorta sözleşmelerinde önceden belli olmayan bir durum üzerinden sözleşme yapılmakta, olay gerçekleşirse sigorta yaptıran, olay gerçekleşmezse sigorta şirketi poliçe tutarına sahip olmaktadır. Finansal anlamda bir ticâretin garer içermemesi için satışı söz konusu mala ilişkin cinsinin, özelliklerinin, niceliğinin, fiyatının ve vadeli satışlarda ödeme zamanının net bir şekilde biliniyor olması gerekmektedir. Ayrıca satıcının malı

teslim etmeye muktedir olması, malı inceleme imkânı olması ve sözleşmede biri özellikle seçilmedikçe birden fazla seçenek (Peşin 10000 TL vadeli 12000TL gibi) olmaması da zorunlu bir durumdur (Iqbal and Molyneux, 2005, s. 12).

İslam dini içerisinde garer kavramına ilişkin bilgiler fıkıh kitaplarında batıl olan satışlar başlığı altında ve genellikle örnekler sunularak açıklanmaktadır. Meselâ, havadaki kuşu, denizdeki balığı yakalamadan önce satmak, dünyaya gelmeden evvel yavruyu, memede olan sütü, tarlada yetişen yabancı otları biçmeden önce ve mülkünde bulunan kaynaktaki, nehirdeki suyu, bulunduğu yerde iken satmak, ağaçta belirmemiş olan meyveyi satmak garer içermesi sebebiyle yasaklanmıştır (Siddiqi, 2006, s. 20).

1.1.2.3. Kumar (Meysir)

Kumar Arapçada meysir kelimesi ile belirtilmekte ve zahmet çekmeden kolaylıkla elde edilen anlamı taşımaktadır. İslamî finasta ise yapılan her türlü sözleşme ile elde edilecek bir parasal kazanımın sadece bir spekülasyon, varsayım veya şanstın kaynaklandığı durumu ifade etmektedir (Algaoud ve Lewis, 2007, s. 38).

Yukarıda garer/belirsizlik yasağı açıklanırken ifade edilen risk kavramı meysir/kumar için de geçerli olmaktadır. İslamî kaynaklarda bu iki kavram genellikle birlikte açıklanmakta garer içeren bir işlem için kumar olduğu için haramdır ifadeleri yer almaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde kumar, şans ve becerinin birlikte veya ayrı ayrı bulunduğu bir olay ya da belirsiz bir olayın sonucu üzerine tahminde bulunarak kazanç elde etme şeklinde tanımlanmaktadır.

Meysir Arapçada “usr” kelimesinin zıddı olarak kolaylık, bolluk ve zenginlik gibi anlamlar taşımaktadır Buna göre meysir, Arapların oklarla oynadıkları bir tür kumara verilen isimdir. Aynı zamanda kelimenin kolaylık, zenginlik ve bolluğun bulunduğu bir yeri ve dönemi anlatmak için kullanılmış olduğu düşünülebilir. Meysirde gayet açık olan günahlardan birisi de başkasına ait malı helal sayarak, malın batıl bir yolla alınıp yenilmesidir (Ünal, 2010, s. 248-251).

Kumarda taraflar arasında mutlak bir çıkar çatışması vardır çünkü birinin kazanabilmesi diğerinin kaybetmesine bağlıdır. Dolayısı ile kumar sosyal çatışma ve finansal çöküş gibi kötü sonuçlar doğurmaktadır (Obaidullah, 2005, s. 122). Uddin (2015, s. 5), kumarın reel ekonomiye hiçbir katkı sunmadan, servetin, kaybedenlerden kazananlara doğru el değiştirmesine sebep olduğunu belirtmiştir. Bu

başlık altında belli kesimlerce kumar olarak değerlendirilen tahvil ve hisse senedinin, fıkhi durumu hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Tahvil geleneksel sermaye araçlarının başında gelmekle birlikte bono, repo vb. borç senetlerinin el değiştirmesine genel olarak tahvil alımı, tahvil satışı denmektedir. Tahvili piyasaya arz edenler gerçekte borç talep ederken tahvili alanlarda borç veren konumundadır. Diğer bir ifade ile taraflar arasındaki ilişki bir borç ilişkisidir. Aradaki borç ilişkisinden başka alacaklı hiçbir riske ve sorumluluğa katlanmaz, kar ve zarara ortak olmaz. Vade sonunda alacaklı anapara ve faiz gelirini alır ve taraflar arasındaki hukuki ilişki sona erer. Bu ilişkinin faizli borç sözleşmesi olduğu ve ister özel sektör tahvili olsun ister devlet tahvili olsun şer'an uygun olmadığı açıktır (Bayındır, 2015, s. 74).

Hisse senedi ile ilgili olarak kesin olarak caizdir veya değildir şeklinde kesin bir hükme gidilmemiş, hisse senedi çıkaran şirketin faaliyet alanı ve hisse senedi türüne göre değerlendirme yapılmıştır. Hisse senedi çıkaran şirketin faaliyet alanı tümüyle mübah kabul edilen bir ticâreti kapsıyorsa bu hisse senetlerine yatırım yapmakta behis görülmezken, faaliyet alanı tümüyle haram olan şirketlerin çıkardıkları hisse senetlerine yatırım uygun görülmemiştir. Faaliyeti helal ve haram karışık olan şirketlerin durumu fıkhi açıdan ikiye ayrılmış, birincisinde bu tür şirketlerin hisse senetlerine yatırım yapmak uygun görülmezken, diğer görüşte belli şartlar altında cevaz verilmiştir. Hisse senedi türüne göre yapılan değerlendirmede, adi hisse senetleri ve sermaye artırımında sahibine öncelik hakkı tanıyan hisse senetleri caiz görülürken, sahibine kârdan öncelikli pay alma hakkı veren hisse senetleri, yıllık sabit getiri garantisi verilen hisse senetleri, tasfiye esnasında sahibine sermayede öncelik hakkı tanıyan hisse senetleri caiz görülmemiştir (Bayındır, 2015, s. 77-88).

O halde günümüz menkul kıymet piyasalarında helal ve haram olarak değerlendirilen hisse senetleri birlikte işlem görmektedir. Fıkhi kuralları net bir şekilde bilmeyenlerin bu tür menkul kıymet piyasalarında işlem yapması, isteyerek olmasa da bilgisizlikten kaynaklı harama düşme tehlikesi oluşturmaktadır.

1.1.2.4. Diğer Yasaklar (Haram Olan Mal ve Hizmet İşlemleri)

İslamî finansta, ribâ, garer ve meysir olarak belirtilen yasakların yanında İslam dininde kullanılması yasak olan malların ticâreti de yapılamamaktadır. Leş, domuz eti, şarap, çok içince sarhoş eden her türlü sıvının az miktarı, uyuşturucu ve devlet

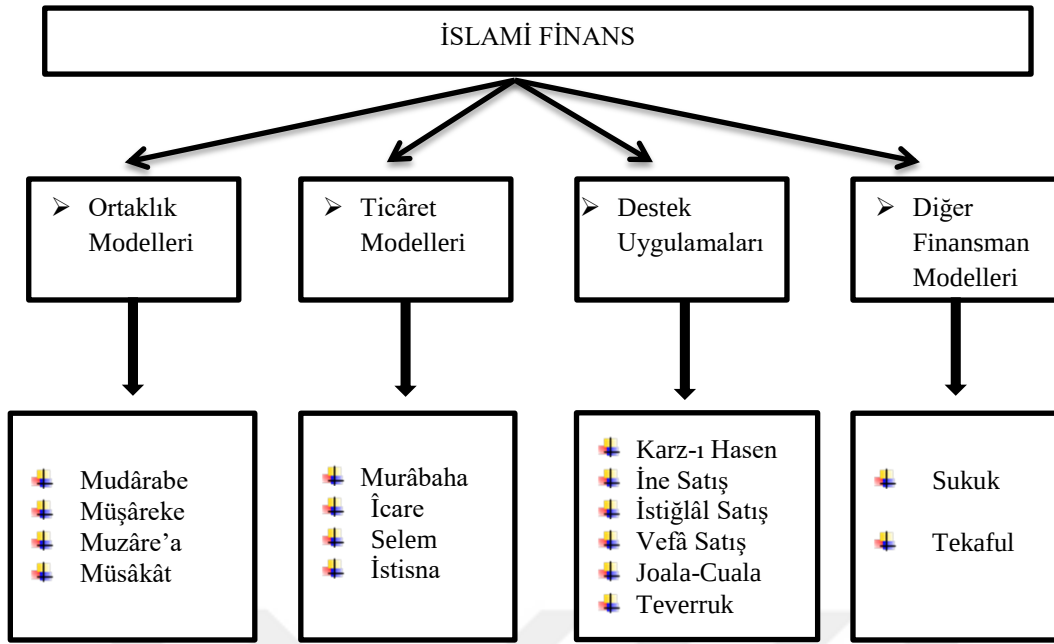
kanunlarının izin vermediği malların ticâreti çok kârlı bile olsa yasaktır (Samad vd, 2005, s. 74).

Gait ve Worthington (2007, s. 12), İslam dininin, uyuşturucu, alkol, domuz eti tüketimini yasaklamasının yanında bu malların üretimi, pazarlanması, depolanmasına ilişkin hizmetleri ve yatırımları da yasakladığını belirtmiştir.

İslamî finasta yasak olan bir diğer işlem ihtikâr (karaborsacılık) faaliyetidir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde ihtikâr; tedavülden çekmek, kitledirmek, tekeline almak, istifleme yaparak ticaret malını pahalılaştırma gayesi ile piyasaya arzını geciktirmek şeklinde ifade edilmektedir. İnsan ve hayvan gıda maddesinin fiyatının artması için piyasaya sürülmemesi ve böylece insanlara zarar verilmesi veya temel yiyecek maddelerinin piyasadan veya onu besleyen bölgelerden satın alınıp pahalılaştırmaya kadar stoklanması olarak tarif edilmektedir. İhtikârın haram veya mekruh olduğu konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, İmâmiyye'nin meşhur görüşüne göre haram kabul edilmiştir (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2000, cilt, 21, s. 560).

1.2. İslamî Finans Sisteminde İşlem Gören Araçlar: İslamî Finasta Fon Toplama ve Kullandırma Mekanizmaları

İslamî finasta yapılacak her türlü ticârete ilişkin sözleşmeler, İslam hukukunun izin verdiği kaideler çerçevesinde hazırlanmaktadır. Dört ana başlık altında toparlayabileceğimiz bu uygulamalar: ortaklık modelleri, ticâret modelleri, destek uygulamalar ve diğer finansman modelleridir. Şekil 1.1'de İslamî finansın uygulama modelleri sunulmuştur.

Şekil 1.1.İslamî finansın uygulama modelleri

1.2.1. Ortaklık Modelleri

İslamî finasta üretim faktörlerinin etkinliğini artırabilmek, reel ekonominin gelişmesini sağlayabilmek için şer'i kurallar doğrultusunda kurulabilecek ortaklık modelleri Mudârabe, Müşâreke, Müzâre'a ve Müsâkât şeklinde tanımlanmıştır.

1.2.1.1. Mudârabe (Emek – Sermaye Ortaklığı)

Mudârabe: farklı taraflardan birinin emeğini diğerinin sermayesini bir araya getirerek ortaklık kurdukları bir sistemdir. Mudârabe ortaklıklarında sermaye sahibi, (Rabb'ul Mal) emeğini ortaya koyan girişimci (Müdarib) ve İslamî finans kurumu olmak üzere üç farklı taraftan söz edilmektedir (Bulut ve Er, 2009, s. 25).

Fakat günümüzde mudârabe uygulamaları incelendiğinde Finans kurumlarının “katılım hesapları” yolu ile topladıkları fonları, kendileri değerlendirdikleri ve uygun gördükleri yatırımları yaptıkları görülmektedir. Böyle bir durumda İslamî finans kurumları direkt olarak müdarib konumunda yer almaktadır. Parasını “kâr payı” elde etmek için İslamî finans kurumuna yatıran müşteri ise sermaye sahibi (Rabb'ul Mal) olmaktadır. Uygulamada bu durumun tam tersi de mümkündür. Başka bir ifade ile İslamî finans kurumunun kendi sermayesi ile finanse ettiği yatırımlarda müşterileri müdarib durumundadır (Obaidullah, 2005, s. 52-58).

Yapılan yatırımlarda elde edilen kârın taraflar arasında nasıl paylaşılacağı mudârabe anlaşması yapılırken belirlenir. Zarar edilmesi durumunda zararın tamamı sermaye

sahibi tarafından karşılanırken, girişimcinin emeği ise karşılıksız kalır (Döndüren, 2005, s. 263).

Bu durum İslamî finans kurumlarının sermaye sahibi olarak ortaklığa katıldıkları mudârame anlaşmalarında bire bir uygulanmaktadır. Müdaribin zarara direkt sebebiyet vermediği durumlarda herhangi bir sorumluluğu yoktur. Ancak İslamî finans kurumlarının müdarib olduğu anlaşmalarda sistem şu şekilde işlemektedir; müşteriler kar payı elde etmek için ellerindeki fonları İslamî finans kuruluşlarına yatırırlar, kurum ile müşterisi arasında mudârame anlaşması yapılır, elde edilen fonlar kurum tarafından çeşitli yatırımlarda değerlendirilir, elde edilen kâr taraflar arasında sözleşmede belirtilen oranlar dâhilinde dağıtılır. Zarar oluşması durumunda ise zarar müdarib konumunda olmasına rağmen İslamî finans kurumu tarafından karşılanır (Ayub, 2007, s. 194).

Müdarib konumunda olan İslamî finans kurumunun zararı kendi karşıladığı böyle bir durumun, kâr-zarar ortaklığını diğer bir ifade ile mudârame'nin şer'i hükmünü tehlikeye soktuğu düşünülebilir. Fakat mudârame sözleşmesi yapılırken şer'i şartların yerine gelmesi için her iki taraf kârı ve zararı kabul ettiğini matbu sözleşme ile beyan etmektedir. Diğer bir ifade ile anlaşma şer'an uygun yapıldıktan sonra, zarar oluşması durumunda, müdarib konumunda olan İslamî finans kurumunun zararı karşılaması bir zorunluluk değil ihsanen yapılan bir davranıştır. Bu davranış hüsnuzan ile ihsanen yapılmış bir davranış olarak kabul edilebileceği gibi, kurumun marka imajını zedelememek, müşteri kaybetmemek, müşterilerde güven duygusu oluşturmak ve mümkün olduğu en yüksek düzeyde fon toplamak gibi sebeplerle de yapıldığı söylenebilir.

Mudârame anlaşmalarının reel ekonomiye katkılarını, geleneksel finans ile karşılaştırdığımızda önemli sayılacak üstünlüklerin olduğu görülmektedir. Geleneksel finasta para arzı ile üretim artışı arasında direkt bir bağlantı yoktur. Ancak mudârame anlaşmalarında artı değer elde edebilmek için paranın mutlaka reel bir yatırıma dönüşmesi gerekir. Geleneksel finasta toplanan fonların büyük bir bölümü kredi kullandırılanların inisiyatifinde olduğu için kaynakların verimsiz dağılması söz konusudur. Mudârame anlaşmalarında ise toplanan fonlar, karlılığı yüksek toplumsal anlamda ihtiyaç duyulan projelerde kullanılır. Mudârame anlaşmaları varlık temelli olduğu için borçlanma, gelecek nesillere bir borç yükü bırakmaz. Çünkü borcun karşılığında satıp borcun kapatılabileceği maddi değeri olan

bir varlık vardır. Bu durum finansal ürün fiyatlarının, spekülatif artışlardan arındırılmasını sağlar (Tlemsani, 2010, s. 267).

1.2.1.2. Müşâreke (Sermaye Ortaklığı)

“İştirak etmek” anlamında kullanılan müşâreke kavramı İslamî finasta tarafların belli bir sermaye ortaya koyarak oluşturdukları bir ortaklık şeklidir. “Şirket’ul emval” de denilen müşâreke uygulamasında ortaklar oluşacak kârı önceden belirledikleri oranda paylaşırlar. Zarar oluşması durumunda, sermayedeki hisseye göre dağılım söz konusudur (Uçar, 1993; Netzer, 2004; TKBB finans sözlüğü).

Uygulamada müşâreke anlaşmaları iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlar daimi müşâreke ve süreli müşâreke anlaşmalarıdır. Daimi müşâreke anlaşmalarında taraflar arasındaki ortaklık, proje sonuçlanana kadar devam eder. Her iki tarafta yapılan yatırıma sermaye hisseleri kadar sahiplik elde eder. Burada projenin sonuçlanması ve müşâreke anlaşmasının bitirilmesi demek, yapılan yatırımın artık gelir getirmeyen bir faaliyete dönüşmesi demektir. Proje sonuçlansa bile gelir getirmeye devam ediyorsa ortaklık devam etmektedir (Özsoy, 1987, s. 148). “Müşâreke-i Mütenakısa” da denilen süreli müşâreke anlaşmalarında tarafların belirledikleri süre sonunda yatırımın mülkiyeti tamamen bir tarafa bırakılır.

Tek taraflı mülkiyet edinim süreci dört farklı şekilde gerçekleşebilmektedir. Bunlardan birincisi mülkiyetin belli aralıklarla kademe kademe devridir. Mülkiyeti devredecek tarafın yatırım içerisindeki payı zamanla azalarak sona erer. İkincisinde müşâreke anlaşmasının yanında mülkiyetin devri ile ilgili ayrı bir sözleşme yapılır. Bu sözleşme ile mülkiyetin devri gerçekleştirilir. Üçüncüsü taraflardan birinin ortaklıktaki payı için belirlenen tutar mülkiyeti tamamen üzerine alacak kişi tarafından ödenir ve ortaklık bitirilir. Sonuncusu ise yapılan yatırımın maddi değerinin belli bir hisse sayısı ile tanımlandığı durumdur. Bu tür müşâreke anlaşmalarında taraflar koydukları sermaye oranında hisse sayısına sahip olurlar. Mülkiyeti devretmesi planlanan taraf belli bir zaman içerisinde taksitle hem hissesinin belli bir bölümünü hem de devrettiği hissesine ait kâr-zarar değerlerini karşı tarafa satar. Taksit ödemesi sonlandığında ortaklık da bitmiş olur (Bayındır, 2005, s. 99).

1.2.1.3. Müzâre'a ve Müsâkât (Ziraat Ortaklıkları)

Temel anlamda ziraat ortaklığı anlamında kullanılan bu kavramlar özellikle tarım sektörünü desteklemek için kullanılmaktadır. Tarım sektöründe faaliyet yapan firmalar ve kişiler ürün elde edebilmek için gerekli üretim faktörlerinin tamamına her zaman sahip olamamaktadırlar. Bu gibi durumların çözümünde önemli bir uygulamadır. Müzare'a anlaşmalarında bir taraf arazisini tarımsal faaliyet için tahsis ederken diğer taraf emeğini ve bilgisini kullanmaktadır. Bu anlaşmada arazi sahibi, elde edilecek ürünün belli bir kısmını almak şartıyla arazisini tarımsal faaliyeti gerçekleştiren kişinin kullanımına sunmaktadır (Döndüren, 1993, s. 441). Müzare'a ortaklığının şeran uygun olabilmesi için taşıması gereken şartlar aşağıdaki gibidir (Akşit, 2016, s. 119).

- 1- Tarla tarımsal faaliyet için elverişli olmalı ve sınırları belli olmalıdır.
- 2- Ziraat ortaklığı kuracak tarafların temyiz gücüne sahip, Müslüman, akıl ve baliğ olmaları gerekir.
- 3- Ortaklık süresi önceden belirtilmelidir. Süre hasada imkân sağlayacak şekilde belirlenmelidir.
- 4- Tohumun kim tarafından ortaya konulacağı belli olmazsa akid fasit olur.
- 5- Ne cins bir tohum kullanılacağı sözleşmede açıklanmalıdır.
- 6- Tohumu vermeyen ortağın, mahsulden alacağı yüzde miktarı belli olmalıdır.
- 7- Ortaklardan birisine mahsulden belli bir miktar garanti edilmemeli üçte bir dörtte bir gibi bir cüz belirlenmelidir. Tarlanın muayyen yerinden ürün talep edilmemelidir.
- 8- Tarla sahibi tarlasını ortağına teslim etmelidir.
- 9- Mahsul sözleşmede belirtilen oranlarda paylaşılmadan önce tohumluk olarak belli bir kısmının ayrılması söz konusu değildir.
- 10- Mahsulü almadan önce yapılan masraflar araziye işleyen çiftçiye aittir.

Bir diğer ziraat ortaklığı müsâkât; sözlükte “hayvana veya bitkiye su vermek” anlamındaki saky kökünden türemiştir. Meyve bahçesi veya üzüm bağı sahibi ile çalışacak kişi arasında, çıkacak ürünü belli bir oranda paylaşmak üzere yapılan ortaklık modelidir. Müsâkât'a konu olan her türlü meyve ağacının bir yıldan uzun süre dayanabilen cinsten olması istenir. Kalıcı olmayan gövdesiz bitkilerin yetiştirilmesi için müsâkât ortaklığı uygun görülmemiştir. İvazlı akit kurma ehliyetine sahip kişiler arasında kurulan müsâkât ortaklığında mahsulün paylaşımı

yüzde hesabı ile kararlaştırılmaktadır (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2006, cilt, 32, s. 70).

1.2.2. Ticaret Modelleri

Modern anlamada İslamî finansın dünya ekonomilerinde yer bulması ve bilimsel olarak tartışılmasında en önemli yere sahip finansal araçlar ticâret modelleri başlığı altında açıklayacağımız uygulamalardır. Bu uygulamalar İslamî finans literatüründe Murâbaha, İcare, Selem ve İstisna olmak üzere dört farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde İslamî finans alanında faaliyet gösteren birçok katılım bankası müşteri sözleşmelerinin büyük bir bölümünü ticâret modelleri çerçevesinde geliştirmektedir.

1.2.2.1. Murâbaha (Peşin Alış – Vadeli Satış)

Murâbaha, bir malın sermaye sahibi tarafından peşin olarak satın alınması ve üzerine belli bir “kar payı” konularak alıcıya vadeli olarak satılmasını öngören bir ticâret modelidir. Bu modelde malın maliyetinin alıcıya tam olarak bildirilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade ile alıcı, satın aldığı mal karşılığında satıcıya ne kadar kâr verdiğini bilmektedir (TKBB, Finans Sözlüğü).

Ayub (2007, s. 216), murâbaha anlaşmalarında uyulması gereken kuralları şu şekilde belirtmiştir:

- 1- Ticarete konu olan mal mütekavvim (gerçek) bir mal olmalıdır.
- 2- Para türleri ve para yerine kullanılabilecek altın ve gümüş madenleri bu anlaşmalara konu olamamaktadır.
- 3- Önceden kullandırılan kredi paketleri bu uygulama ile üçüncü şahıslara satılamaz.
- 4- Gerçek maliyet, kâr oranı, malla ilgili ayıp ve kusurlar tam olarak bilinmeli, garer riski bulunmamalıdır.

Murâbaha akitlerinde erken ödeme yapılması durumunda ıskonto yapılması veya geç ödeme durumunda ceza uygulanmasının şer’i hükmü çok tartışılan bir konudur. Yaşar (2019), erken ödeme indirimi muamelesinin şer’an uygunluğu ile ilgili yaptığı çalışmada murâbaha anlaşmalarında bu durumun caiz görüldüğünü, diğer vadeli satışlarda fakihlerin caizdir veya caiz değildir şeklinde ikiye ayırdıklarını belirtmiştir. Bu durum fiiliyatta, geleneksel bankacılık düzenlemesinde uygulandığı

şekli ile karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile murâbaha anlaşması ile satılan bir mala müşteriler tarafından yapılan erken ödemelerde iskonto yapılırken, ödemenin gecikmesi halinde mahrum kalınan kâr adıyla cezai işlem uygulanmaktadır. Bu uygulama İslamî finans kuruluşunun şer’i kurallara hassasiyet göstermemesi olarak yorumlandığı gibi (TDV, Ansiklopedisi, 2006, cilt, 31, s. 148), müşterileri ve finans kuruluşlarını koruduğu şekillinde de düşünülebilir. Ülkemizde faaliyet gösteren Vakıf Katılım Bankası murâbaha icazet belgesinde, mazeret beyan etmeden ödeme geciktiren müşterilerden ceza alınması ve erken ödeme yapan müşterilere ıskonto yapmama hakkına sahip olmakla birlikte ıskonto yapılması maddeleri yer almaktadır (Vakıf Katılım, Murâbaha İcazet Belgesi).

Günümüzde İslamî finans kuruluşları topladıkları fonların yaklaşık %90’ı murâbaha anlaşmaları yoluyla müşterilerine kullandırmaktadırlar (Büyükdeniz, 1991, s. 26). İslamî finans kurumu ile müşterileri arasında murâbaha anlaşmaları yapılırken iki yol izlenmektedir. Bunlardan birincisi finans kurumunun asıl sıfatıyla ticârete konu olan malı satın alması ve müşterisine belli bir “kâr payı” ekleyerek vadeli olarak satmasıdır. Klasik murâbaha uygulaması denilen bu modelin yerine, günümüzde modern murâbaha modeli kullanılmaktadır. Modern murâbaha modelinde İslamî finans kuruluşu bir malı satın almak için kendisine müracaat eden müşterisini, kendisi adına vekil tayin etmektedir. Vekil tayin etme işlemi yazılı hazırlanmış matbu formla olabildiği gibi İslamî finans kurumunun müşterisine telefonla ulaşarak sözlü olarak da yapılabilmektedir.

Ülkemizde faaliyet gösteren katılım bankalarından Kuveyt Türk Katılım Bankasının murâbahaya ilişkin uygulamasında müşteriler telefon ile aranarak banka adına işlem yapmaya vekil tayin edilmektedirler. Vekil tayin edilen müşteri ihtiyaç duyduğu malı İslamî finans kuruluşunun vekili olarak satın aldığı anda bu mal hâlihazırda müşterinin değil İslamî finans kuruluşundur. Her iki murâbaha modelinde de satın alınan malın asıl sahibi İslamî finans kurumu olmaktadır (Wilson, 2008, s. 183, TKBB Yayınları).

Murâbaha modelinde İslamî finans kuruluşunun ihtiyaç duyulan bir malı, asaleten veya vekâleten satın alması ve bu malı müşterisine kâr payı ekleyerek satması, genellikle kâr payı oranlarının piyasa faizi ile uyum göstermesinden dolayı ribâyâ benzetilmekte ve eleştirilmektedir. Fakat müşteriye doğrudan nakdi bir ödeme

yapılmaması, ödemenin reel bir varlığa yapılıyor olması murâbahayı geleneksel krediden ayıran en önemli husustur (Orman, 2010, s. 125).

Sonuç olarak modern murâbaha modeli ile geleneksel faizli krediler arasındaki farkları şu şekilde özetlemek mümkündür. Murâbaha modelinde ödeme kesinlikle müşteriye yapılmaz. Bu durum İslamî finans kuruluşuna fon desteği için müracaat eden müşterinin nakdi anlaşmada belirtilen malın dışında bir yere aktarmasını engellemektedir. Ödeme direkt olarak mal sahibine yapılır. Geleneksel faizli kredilerde ise nakit para müşteriye verilir. Bu kural paranın reel bir varlığa dönüşmesini sağlaması açısından önemlidir. Murâbaha modelinde müşterinin satın aldığı malın ödemelerini geciktirmesi veya hiç ödememesi halinde malın fiyatı arttırılamaz. Fakat buradaki önemli husus, İslamî finans kuruluşunun kendisini korumak adına ticarete konu olan mala ipotek koyma yetkisine sahip olmasıdır. Aynı şekilde erken ödeme durumunda malın fiyatında indirimle gidilmez. Geleneksel faizli kredilerde ise ödeme tarihinin değişmesi ile müşteriden alınacak faiz oranı değişmektedir. Son olarak murâbaha modelinde fonlandırılacak mal İslam dininin kullanılmasını, üretilmesini, dağıtılmasını yasaklamadığı, toplumsal ve insani ihtiyaçları karşılamaya yönelik faydalı bir ürün olmalıdır.

1.2.2.2. İcâre (Leasing)

İcâre kavramı hem finans literatüründe hem de fıkıh kitaplarında bir malın kendisinin değil kullanım hakkının veya menfaatinin satılması diğer bir ifade ile kiralamak anlamında tanımlanmaktadır. İcâre anlaşmaları somut bir mal üzerinden olabildiği gibi insan emeğinin de kiralanması söz konusudur. Eğer icârenin konusu menkul gayrimenkul bir mal ise, mal sahibine “mucir”, emeğin kiraya verilmesi söz konusu ise emek sahibine “ecir” denmektedir. Menkul gayrimenkul bir malı ya da emeği kiralayan kişiye ise “müstecir” denir (İqbal ve Molyneux, 2005, s. 16).

İcâre modelinde kiraya verilen malın mülkiyeti kiraya verende kalmaya devam eder. Fıkıh kitaplarında kiraya verilen bir mal emanet hükmünde olduğu için kullanımdan doğan zararları tazmin etmek gerekmediği bildirilmiştir. Ancak kullanım amacının dışında ve kasıtlı verilen zararlar karşılanır. Bu sebepten dolayı icâre anlaşmalarında kiralama süresi içerisinde kiralanan mala ilişkin risk kiraya verinin üzerinde kalmaktadır (Obaidullah, 2005, s. 89).

Bayındır (2005), icâre modelini; bir kişinin belirli bir malı belirli taksitlerle ve kiralama sonunda mülkiyetini devir etmeyi taahhüt ederek, kiraya vermesi şeklinde tanımlamıştır. Bu modele satın alma ile biten kiralama denmektedir. Aynı şekilde 3226 sayılı “Finansal Kiralama Kanununun” 9. maddesinde “ taraflar sözleşme süresi sonunda kiracının, malın mülkiyetini satın alma hakkına haiz olacağını kararlaştırabilirler” ibaresi geçmektedir. Diğer bir ifade ile kiralama süresi sonunda, icâre anlaşması yapılırken şart koşturmak kaydıyla, kiraya veren taraf anlaşmaya konu olan malın mülkiyetini uygun gördüğü bedelle kiralayan tarafa satabilmektedir. 3226 sayılı “Finansal Kiralama Kanununun” 5. maddesinde “sözleşmeye menkul veya gayrimenkul malların konu olabileceği, patent gibi fikri ve sınai hakların bu sözleşmeye konu olamayacağı” belirtilmiştir.

Modern anlamda icâre modeli daha çok bir İslamî finans kurumu ile yatırım sermayesi yeterli olmayan tüccarlar arasında yapılmaktadır. Yüksek sermaye gerektiren makine, ekipman, dükkan, bina vb. ihtiyacı olan müşteriler bu ihtiyaçlarının İslamî finans kurumu aracılığı ile karşılanması istemiyle kuruma müracaat ederler. İslamî finans kurumu ihtiyaç duyulan menkul gayrimenkul malları, icâre anlaşması ile kiraya vermek üzere satın almakta veya kendisi üçüncü bir şahıstan kiralamaktadır. Daha sonra müşterisine icâre anlaşmasında belirtilen süre ve ücret karşılığı kiraya vermektedir (Obaidullah, 2005, s. 75). Yapılan bu uygulama incelendiğinde İslamî finans kurumunun satın aldığı menkul, gayrimenkul bir malı, kiralama süresi sonunda satmayı şart etmeden icâre anlaşması ile kiraya vermesinde şeran bir şüphe bulunmadığı açıktır.

1.2.2.3. Selem

Selem belli miktar para veya elde mevcut bulunan bir malı peşin vererek, ileride teslim almak üzere, miktarı, özellikleri, teslim süresi, teslim yeri, eksiksiz belirtilen diğer bir ifade ile tayin edilince taayyün eden başka bir malı veresiye satın almak demektir (Bayındır, 2007, s. 145). Burada “tayin edilince taayyün etmek” demek ileride teslim edilecek malın ismi sözleşmede söylendiğinde, tarafların bu ürün ile ilgili hiçbir tereddüdünün kalmadığı, her türlü özelliği ile net bir şekilde anlaşılabilir demektir. İslamî finans literatüründe selem anlaşmasının geçerli olabilmesi için aranan şartlar aşağıdaki gibi özetlenebilir (Yazman, 1964; Karaçöğür, 1975; Aktepe, 2010).

- 1- Selem anlaşması ile ileride satın alınacak mal, her yönüyle ve özelliği ile net olarak bilinmelidir. Diğer bir ifade ile ticârete konu olacak malın “misli mal” özelliği taşıması gerekir. Buradaki misli malın anlamı piyasada benzeri her zaman mevcut olan, ismi söylendiğinde tarafların kesin olarak anladıkları mallar demektir.
- 2- Malın miktarının tam bilinebilmesi için, metre, hacim, sayı gibi ölçülebilir bir yapıda olmalıdır.
- 3- Taşıma masraflarının kime ait olduğu ve teslim zamanı kesin olarak belirtilmelidir.
- 4- Satın alınacak malın karşılığında verilecek olan para/mal miktarının tamamı sözleşme yapılırken söylenmeli ve taraflar ayrılmadan peşin olarak satıcıya teslim edilmelidir.
- 5- Selem anlaşmalarında satılan malın teslim süresi en az bir aydır.
- 6- Selem anlaşması ile satın alınan mal vade sonunda teslim alınmadan, daha yüksek bir meblağ karşılığı ilk satıcısına tekrar satılamaz. Bu satışın yapılabilmesi için sözleşmeye konu olan malın alıcı tarafından eksiksiz olarak teslim alınması gerekir.
- 7- Selem anlaşmalarında taraflara muhayyerlik hakkı verilmez. Tarafların her ikisinin de uyuşarak vazgeçme hakları vardır.
- 8- Anlaşarak vazgeçme durumu olursa satıcı para aldı ise parayı, mal aldı ise malın kendisini, mislini veya kıymetini alıcıya geri vermek zorundadır.

Ahmad (2010, s. 8), altın, gümüş, döviz, para benzeri, çek, senet, poliçe ve gayrimenkullerin, selem satışına konu olamayacağını belirtmiştir. Günümüz ekonomi sistemleri içerisinde selem anlaşmalarının kullanım sahası oldukça sınırlıdır. İslamî finans kuruluşları her yönüyle belli olan bir ürünü satan ve üretim için nakit ihtiyacı içerisinde bulunan kişilere destek olabilmek veya ileride satın alacağı bir mal için sermaye bulamayan müşterisine finansman sağlamak için bu uygulamayı kullanmaktadır.

Modern anlamda selem modelinin işleyişi şu şekilde gerçekleşmektedir. İslamî finans kurumu ihtiyaç duyduğu bir malın temini amacıyla, üretim sermayesi yeterli olmayan bir kişiye özellikleri net olarak bilinen ürünün siparişini bugünden verir ve ödemeyi peşin olarak yapar. Ödemeyi alan üretici elde ettiği sermaye ile üretimini gerçekleştirir. Aynı şekilde kendi müşterisinin ileride satın alacağı bir mala ilişkin

taleplerini finanse etmek için de üretici firma ile selem anlaşması yaparak ürüne sahip olabilir. Sahibi olduğu ürünü selem anlaşması dışında nasıl değerlendireceği tamamen İslamî finans kuruluşunun inisiyatifindedir. Genellikle sahip olduğu ürünü selem anlaşması dışında müşterisine vadeli olarak satar.

Selem satışı ile faiz arasındaki en önemli fark, faizde malın önce teslimi ve ödemenin sonra yapılması dolayısı ile mal bedeline bir ilave söz konusu iken, selemde ise ücretin önce ödenip malın sonra alınmasından dolayı mal bedeline yapılan indirim söz konusudur. Görülüyor ki faiz fiyatları yükseltirken selem ise fiyatları düşürür (Akdemir, 2018, s. 94).

1.2.2.4. İstisna ve Joala-Cuala

İstisna, bir sanat sahibine belirli bir ürünü tarif ederek ısmarlama olarak yaptırmak anlamında kullanılmaktadır. Burada ısmarlama yapan müşteriye “müstasni” siparişi yapacak olan sanat sahibi veya müteahhide “sâni” ve ısmarlama olarak yaptırılan mala “masnu” denmektedir. Sanatsal beceri gerektiren bir malı imal etmek anlamına gelen “sun” kökünden türeyen istisnâ akitlerinde sanatkârdan sanatıyla ilgili bir siparişi talep etme söz konusudur. Akit yapıldıktan sonra imal edilecek malın malzemeleri ısmarlanan diğer bir ifade ile sanat sahibi tarafından temin edilir. İstisna modelinde ürünün ne zaman teslim edileceği kesin olarak söylenmeyebilir. İstisna anlaşmalarında sipariş edilen ürünün ücreti peşin verilebileceği gibi, belli olmayan tarihlerde taksitle de ödemek şart edilebilir. Müşteri yapılan ürünü görüp beğenmezse anlaşmadan cayabilir (TDV, İslam Ansiklopedisi, 2001 cilt, 23, s. 393-396).

İstisna anlaşmalarının günümüzde, sipariş üzerine ürün satın almak isteyen müşteri, İslamî finans kurumu ve ürünü üretecek olan sanat sahibi arasında yapıldığı görülmektedir. Birinci aşamada müşteri İslamî finans kuruluşuna müracaat eder ve ihtiyaç duyduğu malın özelliklerini belirterek, anlaşmayı finanse etmesi talebinde bulunur. İkinci aşamada İslamî finans kurumu malın üreticisi olan firma ile istisnâ anlaşması yaparak ürünün siparişini verir. Ürün teslim edildiğinde İslamî finans kurumu belirlemiş olduğu kâr payını da ekleyerek ürünü müşterisine vadeli olarak satar. Bu uygulamada İslamî finans kurumu ile sanat sahibi arasındaki anlaşma istisnâ modelidir. İslamî finans kurumunun sanat sahibinden aldığı malı müşterisine vadeli satması ise normal vadeli satıştır. Selem modeli ile istisnâ modelinin birbirinden farklarını aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür (Ayub, 2007, s. 250).

- 1- Selem modelinde ileride teslim alınacak ürün, özellikleri herkesçe bilinen, piyasada bulunan misli bir maldır. İstisna modelinde ise malın piyasada mevcut olması, misli bir mal olması gerekmemektedir. Üretilecek mal özgün bir mal olabilir.
- 2- Selem modelinde ürün ücretinin hepsi peşin olarak ödenmelidir. İstisna modelinde ise bu zorunluluk yoktur.
- 3- Selem anlaşmalarında muhayyerlik yoktur. İstisna modellerinde ise işe başlanmamışsa iki taraf, başlanmış ise üretici, işin sonunda ürünü beğenmeyen müşteri, anlaşmadan vazgeçebilir.
- 4- Selem anlaşmalarında ürünün teslim tarihi bir aydan az olamazken, İstisna anlaşmalarında verilen sipariş bir aydan daha kısa sürede teslim edilebilir.

Yukarıda açıklanan istisnâ modelinin bir benzeri de Joala-Cuala anlaşmalarıdır. Joala istisnâ modelinin hükümlerine tabi olan bir çeşit hizmet anlaşmasıdır. İstisna modelinde bir ürünü sanat sahibine tarif ederek ısmarlama yaptırmak söz konusu iken, Joala anlaşmalarında siparişe konu olan ürün, fizikî bir mal değil hizmettir. Joala anlaşmalarında satıcı ileriki bir tarihte sunacağı hizmetin bedelini bugünden belirler. Alıcı ise ileride alacağı hizmetin satıcı tarafından belirlenen bedelini bugünden kabul ederek anlaşma yapılır. Ödeme peşin ya da vadeli olarak yapılabilir (Khan, 1997, s. 43). Günümüzde Joala modeline en uygun örnek eğitim sisteminde karşımıza çıkmaktadır. Özel statüde hizmet veren üniversite ve kolejler, kendilerini ekonomik anlamda koruyabilmek için öğrenci velilerinden yıllık eğitim ücretini peşin talep edebilmektedirler. Bunun en önemli sebebi çalıştıracakları personellerle yaz döneminde yıllık olarak yaptıkları sözleşmelerdir. Yapılan sözleşmelerin bağlayıcı hükümlerinden dolayı, özel eğitim kurumları kendilerine kayıt yaptıran öğrencilerin, eğitime devam etsin etmesin ücretin tamamını ödemelerini beklemektedirler. Bu bağlamda İslamî finans kuruluşlarının eğitim kredisi/desteği adı altında vermiş oldukları finansal hizmetler hem eğitim kurumunu hem de eğitimi satın alanları rahatlatmaktadır.

1.2.3. Destek Uygulamaları

İslam iktisadında genellikle kâr amaçlı faaliyet göstermeyen kurumların veya zengin kişilerin, ticari hayatı geliştirmek ve tüccarları korumak amacıyla sundukları hizmetler destek uygulamaları başlığı altında belirtilmektedir. Bu uygulamalar

tarafından birinin ekonomik sıkıntısını çözebilmek üzere, diğer tarafın ihsanına bağlı olarak yapılabilir. İslam dininin belirttiği kurallar çerçevesinde yapılabilecek bu tür işlemlere Karz-ı Hasen, İne Satış, İstiğlâl Satış, Vefâ Satış ve Teverruk denmektedir. Joala-Cuala modeli istisnâ modeli hükümleri ile bire bir uyum gösterdiği için istisnâ modeli ile beraber açıklanmıştır.

1.2.3.1. Karz-ı Hasen

İslam iktisadında geri ödenmek üzere verilen ödünç anlamına gelen karz ifadesi benzeri bulunan her şeyi, herhangi bir zaman belirtmeden ileride misli geri verilmek üzere borç olarak vermeği ifade etmek için kullanılır. Karz akdinde borç veren taraf nakit bir parayı ya da tüketilebilecek misli bir malı ileride fazlalıksız olarak geri almak üzere karşı tarafın kullanımına sunmaktadır (Arzova ve Dikgöz, 2018, s. 7-8).

Karz-ı hasen anlaşmalarında kâr amacı bulunmamaktadır. Borç alan taraf almış olduğu borcun üzerine herhangi bir ekleme yapmadan sadece aldığı miktarı geri vermekle yükümlüdür. Karz-ı hasen anlaşmalarında borç verilen malın piyasada misli veya benzerinin bulunuyor olması gerekir. Karaçöğür (1975, s. 117), karz-ı hasen anlaşmalarına konu olacak malları; piyasada kullanılan paralar, altın ve gümüş madenleri, kilo, tartı metre ve sayı ile ölçülen mallar olarak belirtmiştir.

Günümüzde Karz-ı hasen anlaşmaları toplam İslamî finans uygulamalarının içinde oldukça küçük bir oranı temsil etmektedir. Bu uygulamalar umuma ilan edilmeden, İslamî finans kuruluşu ile her yönüyle tanıdığı müşterisi arasında veya sosyal içerikli faaliyetleri finanse etmek, devlet kurumlarını desteklemek, vadeli geçici nakit açıklarını kapatabilmek amacıyla yapılmaktadır (Obaidullah, 2005, s. 100). Ayrıca İslamî bankaların ortaklığı olduğu durumlarda, firmayı desteklemek, güvenilir, kredibilitesi ve mevduat oranı yüksek bir müşterinin nakit sıkıntısını çözmek amacıyla bu uygulama yapılmaktadır (Haron vd. 2009, s. 143).

Fakat Muhammed Ali el-Karî, Sâmi Hasan Hammûd ve Münzir Kahf gibi günümüz akademisyenleri katılım bankaları ile mudileri arasındaki cari hesap sözleşmelerinin karz-ı hasen kapsamında olduğunu belirtmişlerdir. Yazarlara göre karz sadece zenginlerin fakirlere verdikleri borç değil tersi de mümkündür. Cari hesap sahibi müşteriler yatırdıkları paranın mislini bankadan geri alabileceklerini bilirler. Bu durum karz olarak değerlendirilebilir ve İslamî finans kuruluşlarının fon toplama yöntemlerinden birisidir (Alkış, 2018, s. 123).

Özellikle enflasyon oranı yüksek ülkelerde yerli para cinsinden karz-ı hasen anlaşması ile borç verenler, vermiş oldukları paranın değerini kaybetmesinden dolayı maddi anlamda kayıp yaşayabilmektedirler. Bu konunun çözümünde İmam Ebû Yusuf'a nispet edilen şu hüküm kullanılmaktadır. Borç verilen fulus (kâğıt-madeni para) değer kaybına uğraması durumunda anlaşma günündeki değeri esas alınmalıdır. Fulusun anlaşma günündeki değeri ise borç verilirken ki altın karşılığı olmaktadır. Diğer bir ifade ile kâğıt para borç veren bir kişi vermiş olduğu kâğıt paranın kıymeti kalmaması durumunda, teslim ettiği zamandaki kıymetinde altın veya bu kadar altın karşılığı kâğıt para isteyebilir (Habergetiren, 2017, s. 21). Bu uygulamada borcun enflasyona karşı değerini genellikle koruyan altına sabitlenmesi, borç vereni korumak ve karz-ı hasen anlaşmalarından kaçınmayı engellemek için yapılmaktadır. Faiz ve kar payı uygulaması ile borç vermenin yaygın olduğu günümüz ekonomik sistemlerinde, enflasyonun oluşturduğu baskı da düşünülürse karz-ı hasen anlaşması ile borç vermek maneviyat dışı pek mümkün olmamaktadır.

1.2.3.2. İne Satışı

İne satışı veya bey'u'l- ine kişinin bir malı başkasına yüksek fiyattan vadeli olarak satıp teslim ettikten sonra, aynı malı daha düşük fiyattan peşin olarak satın alması şeklinde tanımlanır. Veya bir malı peşin olarak satıp, aynı malı yüksek fiyattan vadeli olarak geri satın almak üzerine yapılan bir anlaşmadır (Bayındır, 2015, s. 174).

Birinci durumda nakde ihtiyaç duyan taraf, malı vadeli satın almaya razı olan taraftır. İkinci durumda hem elindeki mala hem de nakde ihtiyaç duyan taraf, malını peşin olarak satar, malını karşı tarafa teslim ettikten sonra satmış olduğu malı vadeli olarak daha yüksek bir bedelden tekrar satın alır. Bu şekilde hem mal hem de nakde ulaşır.

Bey'u'l- ine'nin şer'an uygunluğu noktasında farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefi âlimlerinden İmâm-ı Ebû Yûsûf'e göre câizdir. Fakat Hanefi mezhebinin diğer büyük imamı İmâm-ı Muhammed'e göre câiz değildir. İne satışında malın alış ve satış bedellerinin önceden şart edilmesi diğer bir ifade ile vadeli şu fiyata satarım, peşin şu fiyattan geri alırım veya peşin şu fiyata satarım, vadeli şu fiyattan geri alırım şeklinde bir şart kuşulması faizi hatırlatmaktadır. Böyle bir şart koşma halinde İne satışının caiz olmayacağı açıktır. Şart kuşulmadığı durumda ine satışı Şafii mezhebinde uygun görülmüştür (Bayındır, 2015, s. 175).

Ayrıca Bayındır'a göre (2015, s. 175-177), Maliki ve Hanbeli mezheplerinde caiz görülmeyen bey'ü'l- îne, gerek tarihte gerekse günümüzde bilinç olarak faize aracı kılınmaktadır. Bu işe yönelenlerin büyük çoğunluğunun niyet ve maksadı faiz yasağını arkadan dolanarak aşmaktır.

1.2.3.3. Vefâ ve İstiğlâl Satış

Vefâ satışı; tarafların vaadlerini yerine getirme zorunluluğu olması sebebiyle diğer bir ifade ile vefâlı olmak kelimesinin anlamını ihtiva etmek üzere bey'ü'l-vefâ olarak anılır. Bu satışta müşteri hisseli olmayan bir malı satın alırken satıcıya, ödediğim parayı geri verir isen malını aynen teslim ederim demesi ve satıcının bunu kabul etmesi rehin akdi olarak düşünülmektedir. Diğer bir ifade ile burada ticârete konu olan mal rehin/ipotekli bir mal durumundadır. Vefâ satışı satış akdi ve rehin akdi sayılması bakımından farklı değerlendirilmektedir.

Rehin akdi olması durumunda müşteri bu malın menfaatinden izinsiz faydalanamaz. Malın rehin hükmünde olduğu taraflarca anlaşma başında kabul edilmelidir. Malı geçici olarak elinde bulunduran kişi bu malı başkasına satamaz. Malın hisseli olmaması bir tek kişiye ait olması gerekir. Fakat satıcının izni ile malı kullanabilir ve gelirinden istifade edebilir. Satış akdi olması durumunda satın alınan mal kiraya verilebilir ve kira geliri kullanılabilir (TDV, İslam Ansiklopedisi, 1992 cilt 6, s. 20-21).

Vefâ satışı ile geçici olarak sahiplik elde edilen bir malın ilk satıcısına kiraya verilerek gelir elde edilmesi işlemine istiğlâl satışı dendiği Mecelle 119 maddesinde belirtilmiştir. Eğer sözleşme başında malın ilk satıcıya kiraya verilmesi şart edilirse vefâ satışı istiğlâl satışı haline dönmektedir (TDV, İslam Ansiklopedisi, 1992 cilt 6, s. 22, Kaan, 2018, s. 238).

1.2.3.4. Teverruk

Teverruk terim olarak nakit elde etmek, para bulmak, paralanmak anlamlarında kullanılmaktadır. İslamî finans literatüründe yukarıda açıklanan Murâbaha modelinin tersine ve îne satışından farklı olarak, bir malı vadeli olarak satın alıp teslim aldıktan sonra peşin ve daha ucuz bir bedelle ilk satıcısından başkasına satma işlemi olarak tanımlanmaktadır (Bayındır, 2015, s. 196-197).

AAOIFI'nın yayınladığı Faizsiz Bankacılık Standartları adlı yayında ise teverruk “vadeli olarak mal aldıktan sonra nakit elde etmek için bu malı üçüncü bir tarafa peşin olarak satmak” şeklinde tanımlanmıştır (AAOIFI, 2015).

Teverruk, İslamî finans kuruluşlarının tahsil edemedikleri alacaklarını yeniden yapılandırmalarında ve kendi likidite yönetimlerinde sıkça kullandıkları bir uygulamadır. Teverruk anlaşmaları; İslamî finans kurumu ile borcu yapılandırılacak müşterisi arasında ya da nakde ihtiyacı olan diğer bir finans kurumu arasında, emtia borsalarından satın alınan fiziki malı gösterir evraklar üzerinden yapılır. İslamî finans kuruluşları bu işlemleri gerçekleştirebilmek için Londra Metal Borsasını (LME) ve Malezya Borsasını kullanmaktadırlar. İslamî finans kuruluşu borcunu yapılandırmak istediği müşterisinin mevcut borcunu ödeyebilmesi için teverruk modelini şu şekilde kullanır (Kazan, 2018, s. 19-28).

- 1- Müşterisi adına satış işlemi yapabilmek için teverruk anlaşması dâhilinde vekâletname alır.
- 2- Peşin sattığında müşterisinin mevcut borcunu kapatabilecek değerde bir emtiayı yukarıda belirttiğimiz borsalardan kendi adına satın alır.
- 3- Satın almış olduğu emtiayı borcunu yapılandırmak istediği müşterisine üzerine kâr payı ekleyerek vadeli olarak satar.
- 4- Müşterisinden aldığı satış vekâletnamesini kullanarak müşterisine ait olan ve vadeli olarak sattığı emtiayı ilk satın aldığı kişi haricinde başkasına satarak nakde çevirir. Böylelikle müşterisinin bugünkü borcu ödenmiş olur.

Aynı şekilde likidite yönetiminde kullanılacak emtia murâbahası veya organize teverrukta yukarıda anlatılan süreç işlemektedir. Aralarındaki tek fark süreç içerisinde müşterinin yerinde nakit ihtiyacı olan başka bir finansal kuruluş olmasıdır. Buna ek olarak nakde ihtiyaç duyan finans kuruluşu alım ve satış işlemlerini vekâlet usulü ile kendisi de yapabilmektedir. Bu işlemi yaparken süreç şu şekilde işlemektedir:

- 1- Nakde ihtiyaç duyan finans kuruluşu diğer bir İslamî finans kuruluşu adına alım ve satım yapabilmek için vekâletname almaktadır.
- 2- İslamî finans kuruluşu ihtiyaç duyulan nakdi diğer finans kuruluşuna gönderir.

- 3- Nakdi alan finans kurumu vekâleti hasebiyle İslamî finans kuruluşu adına emtia satın alır.
- 4- Emtianın sahibi olan İslamî finans kuruluşu nakde ihtiyacı olan finans kuruluşuna emtiayı kar payı ekleyerek vadeli satar.
- 5- Finans kuruluşu vadeli olarak aldığı emtiayı ilk satıcısı haricinde başka birine peşin satarak nakit ihtiyacını karşılar.

İster bireysel ister organize olsun yapılan teverruk anlaşmaları ticarete konu olan malın varlığında şüphe duyulduğu için şeran eleştirilmiştir. Bu sebeple AAOIFI (İslamî Finans Kuruluşları İçin Muhasebe ve Denetleme Kurumu) teverruk anlaşmalarının taşıması gereken şartları şu şekilde belirtmiştir (AAOIFI, 2015).

- 1- Emtianın var olduğu, sadece kâğıt üzerinde olmadığı net bir şekilde tespit edilmelidir.
- 2- Emtia üçüncü kişilere satılmadan önce tamamen mülkiyete geçirilmeli, altın gümüş ve döviz olmamalıdır.
- 3- Emtianın ilk satıcısı satmış olduğu emtiayı diğer mallarından tam olarak ayırabilmelidir.
- 4- Teverruk anlaşmalarında ticârete konu olan mal genellikle satış yerinde hazır olmamaktadır. Böyle bir durumda malın yeri, tüm özellikleri ve miktarı müşteriye tam olarak belirtilmelidir.
- 5- Müşterinin vadeli satın aldığı emtiayı, kendisinin satmasında hukuki bir engel bulunmuyorsa, satış işlemi için İslamî finans kuruluşunu ya da onun vekilini satış için yetkilendirmemelidir. (Uygulamada bu şartın esnetildiği görülmektedir.)
- 6- Emtianın teslim alınmasında herhangi bir engel ve kayıt bulunmamalıdır.
- 7- Emtia mutlak suretle ilk satıcısına değil farklı bir alıcıya satılmalıdır.

1.2.4. Diğer Finansman Modelleri

Günümüzde İslamî finans içerisindeki payını giderek arttıran Tekafül ve Sukuk İslamî finansın bir diğer finansman modellerindendir. Tekafül İslam hukukunun belirlediği kurallar içerisinde yapılan sigortacılık faaliyetlerini açıklarken, sukuk ise İslamî sermaye piyasalarını temsil etmektedir. Dünyada İslamî finansın yaklaşık %15'lik bir bölümünü temsil eden sukuk uygulamaları, özel İslamî finans kuruluşları tarafından kullanımının yanında, günümüzde devletler tarafından da artan bir oranda

kullanılmaya başlanmıştır. Diğer finansman modelleri başlığı altında bu iki finansal enstrüman açıklanacaktır.

1.2.4.1. Tekâfûl

İslam dininde, ticari faaliyetlerde kaçınılması gereken uygulamalar en temel anlamda faiz, belirsizlik ve kumar olarak belirtilmiştir. Geleneksel anlamda sigortacılık faaliyetinin şer'i hükmü ile ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanlığının 2005 yılı 64 nolu kararında şu ifadeler yer verilmiştir. Öncelikle ticari sigorta ile ilgili üç farklı görüş olduğu belirtilmiştir. Birinci görüşte ticari sigortalarda bulunan belirsizlik kumar olarak yorumlanmış ve faiz içerdiği gerekçesiyle ticari sigortanın hiçbir türünün caiz olmadığı ifade edilmiştir. İkinci görüşte sadece hayat sigortasının caiz olmadığı, mal ve eşya sigortasının hoş bir uygulama olmamakla birlikte caiz olduğu belirtilmiştir. Nihayet üçüncü görüşte sigorta akdini yasaklayan bir nass bulunmadığı gerekçesi ile faiz karışmayan ve genel ahlaka aykırı olmayan her türlü sigorta caiz görülmüştür.

Aynı kararda sigortanın garer ilişkisinden bahsedilmiş ve gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli olmayan bir olay üzerine kurulan sigorta akitlerinde bilinmeyen bir tazminatın söz konusu olduğu vurgulanmıştır. Kararda devamen sigorta ve kumar ilişkisinden söz edilmiş ve sigortanın bazı âlimler tarafından kumar olarak değerlendirildiği belirtilmiştir. Son olarak sigorta ve faiz ilişkisi için ilgili kararda, üstlenilen risk meydana geldiğinde zarar gören tarafa ödenen tazminatın fazla olası durumunda bu fazlalığı faiz olarak yorumlayan âlimlerin olduğu ve tazminat denk ödenirse bu durumun nakdin satılması sebebiyle faiz olacağını belirten âlimlerin olduğu söylenmiştir.

Sonuç olarak kurul “Genel olarak, sosyal sigortalar, karşılıklı sigortalar ve ticarî sigortaların caiz olduğuna” , “Kâr payı esasına dayalı çalışan birikimli hayat sigortası ile bireysel emeklilik tasarruf ve yatırım sisteminin ise, yatırılan primlerin, dinen helâl olan alanlarda değerlendirilmesi durumunda caiz olduğuna” ve “Konusu din tarafından yasaklanmış olan sigortanın caiz olmadığına” karar vermiştir (Diyanet İşleri Yüksek Kurulu, 2005 Karar No:64).

Şer'i sigortacılık anlamında kullanılan, tekafül kavramı sorumluluğu üstlenmek, koruma altına almak, garanti etmek anlamlarında kullanılan Arapça bir terimdir. (White, 2010, s. 18), tekâfûl modelinde zarara uğraması muhtemel kişiler kendi

aralarında oluşturdıkları bir fon havuzuna sadaka ve teberrü niyetiyle belirli oranlarda nakdi kaynak aktarırlar. Aralarından birinin zarar görmesi halinde oluşan zarar fondan karşılanır. Tekâfûl uygulamasının kâr amacı gütmeyen bir model olduğu, kardeşlik ve dayanışma duygularını geliştirmek ve zarara uğrayana yardım etmek, zararı en aza indirmek için yapıldığı belirtilmektedir. Bu uygulamada samimiyet ve sorumluluk alma, prensiplerinin hayata geçirildiği iddia edilmektedir (Obaidullah, 2005, s. 124-125).

Tekâfûl modelinde zararın tazmininden sonra fonda kalan kaynaklar katılımcılara geri dağıtılabilmektedir. Fakat günümüzde yapılan uygulamada bu fonun İslamî finans uygulamalarında değerlendirilerek fon havuzunun genişletilmesi üzerine çalışıldığı görülmektedir. Tekâfûl havuzunda oluşturulan fonun nasıl değerlendirileceği katılımcılar tarafından kabul edilen tekâfûl sözleşmesinde belirtilmektedir. Bu sigorta türünde katılımcılar hem sigortalı hem de sigortacı durumundadır. Tekâfûl havuzundaki fonların değerlendirilmesi için üç farklı metot kullanılmaktadır. Bunlar “Mudârabeye Dayalı Tekâfûl”, “Vekâlete Dayalı Tekâfûl” ve “Vakıf Tekâfûl” olarak isimlendirilmiştir. Mudârabeye dayalı tekâfûl uygulamasında fonu yönetecek sigorta şirketi emeğini ortaya koyan taraf olurken, fona kaynak aktaran sigortalılar ise sermayedar konumundadır. Taraflar arasındaki mudârabe anlaşması ile sigorta şirketi, fonu yönetmektedir. Fonu yöneten sigorta şirketi ortaklık kâr etmesi halinde gelir elde eder. Vekâlete dayalı tekâfûlde ise oluşturulan fonu katılımcıların kendileri adına işlem yapmasına vekil tayin ettikleri bir kişi yönetir ve yönetim ücreti adı altında bir ücret almaktadır. Vakıf tekâfûl anlaşmasında katılımcıların bazı varlıklarını bağışlamaları ile oluşturulan tekâfûl fonu üzerinden bir vakıf kurulur. Katılımcıların tekâfûl fonu ve vakıf üzerinde herhangi bir sahipliği bulunmamaktadır. Katılımcılar vakıf senedine yazılması şartı ile yönetimde söz sahibi olabilmektedirler (Yanpar, 2014, s. 262-266-267).

Tekâfûl ile geleneksel sigortacılık faaliyetleri arasındaki temel farklar aşağıdaki gibi sıralanabilir (Obaidullah, 2005, s. 125-126).

- 1- Geleneksel sigortacılık kâr elde etmek amacıyla faaliyet gösterirken, tekâfûl zarar görene yardım etme ve toplumsal refahın sağlanmasını amaçlar. Geleneksel sigortada sigortalıların şirkete herhangi bir sahipliği bulunmamaktadır. Poliçe sahipleri ancak kâr ortağı olabilirler. Tekâfûlde ise sigortalılar sahiplik elde ederler ve katılımcı olarak isimlendirilirler.

- 2- Geleneksel sigortacılık faaliyetlerinde katılımcılar sahiplik elde edemedikleri için kârın dağıtılması yönetim kurulunun inisiyatifindedir. Geleneksel sigorta şirketine kâr ortağı olanlar yönetimin aldığı karara uymak durumundadır. Sigorta şirketi oluşan kârdan kendisine bir fazlalık ayırması durumunda ortaya çıkacak uyuşmazlığın çözümü hukuken mümkün değildir. Tekafül anlaşmalarında ise kârın nasıl dağıtılacağı sözleşmede belirtilmektedir. Bu sebeple tekafül fonunu yönetenin bir fazlalık alması söz konusu değildir.
- 3- Geleneksel sigorta şirketinde oluşturulan fonun nasıl değerlendirileceği tamamen yönetim kurulu tarafından belirlenir. Tekafülde ise yapılacak yatırımlar sözleşmede belirtilen ve şeran yasak olmayan yatırımlar olmak zorundadır.
- 4- Geleneksel sigortada sigorta anlaşmasının zorunlu durumlar haricinde iptali halinde ödenen pirim ve oluşan kar sigorta şirketine kalmaktadır. Tekafülde sigortalının ayrılması durumunda fon havuzuna koyduğu kaynak kendisine iade edilir veya fona hibe edilebilir.

Yukarıda açıklanan tekâfül modeli tekrar incelendiğinde, günümüzde mevcut olan uygulamalarının amaç dışına çıktığı görülmektedir. Şöyle ki tekâfülde kâr amacı güdülmez fakat daha sözleşme yapılırken fon havuzundaki kaynağın nasıl değerlendirileceği ve oluşan kârın nasıl paylaşılacağı belirlenmektedir. Aynı şekilde tekâfülde fona aktarılan kaynaklar sadaka, teberrü ve hibe olarak isimlendirilmektedir. Ancak katılımcıların vermiş oldukları sadaka, teberrü ve hibe üzerinde sahiplik hakları bulunmaktadır. Eğer, teberrü ve hibe; ihtiyacı olana karşılıksız verilen mal para olarak tanımlanırsa bu yardımları yapanlar karşılığında bir beklenti içerisinde olmamalıdır. Buradaki amaç sevap kazanmaktır. Tekâfülün İslam dininin yapılmasını övdüğü yardım sandıklarına benzediğini kabul edersek yardım sandıklarına para koyanların bundan istifade etmemesi gerekir. Eğer istifade niyetiyle bu sandıklara para konuluyorsa amaç dışına çıkıldığı düşünülebilir.

İşin gerçeği vicdanen değerlendirildiğinde tekâfül sözleşmelerinde fon havuzuna sadaka, teberrü ve hibe adı altında para koyanların, kendilerini olup olmayacağı belirsiz bir zarardan korumayı ve fon üzerinden kâr elde etmeyi hedeflemedikleri söylenebilir mi?

Bu açıdan bakıldığında tekâfül uygulamalarının geleneksel sigorta gibi şeran uygun olup olmaması ile ilgili farklı görüşlerin olduğu açıktır. Ayrıca tekâfül faaliyetinin

kooperatif mantığı ile çalıştığını ve bir amaç için kurulan kooperatiflerde havuzda toplanan kaynaktan herhangi bir katılımcının zararının karşılanmasında şeran bir uygunsuzluk olmadığını belirtenlerde vardır. Bu farklı görüşleri değerlendirdiğimizde tekâfûl anlaşmalarının şer'i hükmü ile ilgili temelde üç farklı görüşün olduğu görülmektedir. Birincisi geleneksel sigorta ile tekâfûl arasında ayırım yapmadan, ikisinin de şeran uygun olmadığını savunan araştırmacılar. İkinci görüş geleneksel sigortanın anonim şirket ve kâr odaklı, tekâfûlün ise kooperatif şirket ve yardım amaçlı olduğunu savunan ve tekâfûlün şeran uygun olduğunu belirten araştırmacılar. Son olarak yine geleneksel sigorta ile tekâfûl arasında ayırım yapmadan, ikisinin de şeran uygun olduğunu, temelde aralarında bir fark olmadığını savunan araştırmacılar (Hacak, 2006, s. 37).

Tekâfûlün kooperatif şeklinde kurulması ve katılımcıların karşılaştıkları zararları fon üzerinden karşılama yaklaşımının iyi niyetli bir uygulama olduğu açıktır. Ancak kurulan kooperatifin asıl amacı ileride gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belli olmayan bir zararın sigortalanmasıdır. Diğer bir ifade ile şartlı hibe ve garer içermesi ihtimali yüksektir. Sonuç olarak tekâfûlün kâr amacı olmayan, sadaka, teberrü ve yardımlaşma içeren kardeşlik prensibini yansıtan ve belirsizlik içermeyen bir sözleşme olduğu şüphelidir.

1.2.4.2. Sukuk

Genellikle tahvil ve hisse senedine benzerlik gösteren, sertifikalar veya vesikalar anlamına gelen sukuk, İslamî finasta en önemli varlığa dayalı borçlanma araçlarından biridir. Sukuk uygulamasında tahvilde olduğu gibi bir vade tarihi bulunmakta ve vade sonuna kadar sahibine gelir getirmektedir. Sukuk sertifikaları mutlaka bir varlığa dayandırılmalıdır. Bu varlık menkul kıymetleştirmeye uygun, tam anlamıyla tanımlanabilir bir varlık, hizmet ya da proje olabilir. Bazı sukuk türleri, yatırımcıların varlığa ilişkin giderlerden sorumlu tutulması, yatırımcısına yatırım üzerinde sahiplik hakkı vermesi ve getiri garantisi verilmemesi özelliklerinden dolayı hisse senedine yakın bir uygulama özelliği göstermektedir. Sonuç olarak sukukta tahvil ve hisse senedini birleştiren bir yapının mevcut olduğu söylenebilir (Godlewski, Ariss ve Weill, 2011, s. 7).

Aralarındaki en temel fark sukuk anlaşmalarına konu olacak yatırımın İslamî kurallara uygun bir yatırım olması ve değerinin spekülasyondan uzak

belirlenmesidir. AAOIFI'nın yapmış olduğu tanımda Sukuk, “mevcut mal, menfaat veya hizmet ya da belirli/mevcut bir proje veya özel bir yatırım faaliyeti halinde bulunan varlıklar üzerinde şayi ortak mülkiyeti ifade eder şekilde ve birbirine eşit değerde ihraç edilen sertifikalardır. Ancak bu sertifikalar, sertifika bedelleri tahsil edildikten, ihraç gerçekleşip halka/yatırımcılara arz tamamlandıktan ve bunlar ihraç edildikleri amaç için kullanılmaya başlandıktan sonra varlıklar üzerinde eşit değerde ortak mülkiyeti ifade ederler.” şeklinde açıklanmıştır. Aynı şekilde AAOIFI'nın yapmış olduğu tasnifte sukuk türleri; “varlıkların menfaatlerine sahip olmayı sağlayan sukuk”, hizmet paketine sahip olmayı sağlayan sukuk”, “icâre sukuk”, “murâbaha sukuk”, “selem sukuk”, “istisnâ sukuk”, “mudârabe sukuk”, “müşâreke sukuk”, “yatırım vekâletine dayalı (Wakale) sukuk” , “müzaraa sukuk”, “müsakat sukuk”, “muğarase sukuk” şeklinde ifade edilmiştir (AAOIFI, 2015).

Yukarıda belirtilen sukuk türlerinden fiiliyatta en çok karşılaşılanları icâre, murâbaha, selem, istisnâ, mudârabe ve müşâreke sukuktur. Aynı zamanda bir varlık havuzuna dayalı olarak çıkartılan melez sukuk kullanımı günümüzde önem kazanmıştır. Çalışmada belirtilen sukuk türlerinin işleyişi ile ilgili özet bilgi sunulacaktır. Uygulamada sukuk ihracının üç ayağı olduğu görülmektedir. Bunlar kaynak kuruluş (üretici firma), özel amaçlı kuruluş (menkul kıymetleştirme yetkisine sahip şirket) ve yatırımcılardır. Kaynak kuruluş sahip olduğu varlığı özel amaçlı kuruluş üzerinden menkul kıymetleştirerek yatırımcıya ulaştırmakta ve ihtiyaç duyduğu fonu elde etmektedir (Tariq ve Dar, 2007, s. 207).

• İcâre Sukuk

İcâre kavramı bir malın kendisinin değil kullanım hakkının veya menfaatinin satılması diğeri bir ifade ile kiralamak anlamında tanımlanmaktadır. İcare sukuku kiraya verilmiş bir menkul ya da gayrimenkulün, hak edilen gelirinin menkul kıymetleştirilerek yatırımcılara arz edilmesidir. Diğeri bir ifade ile taraflar arasındaki icâre anlaşması ikincil piyasada tekrar satılmakta ve bu suretle fon elde edilmektedir. Nakde ihtiyacı olan kaynak kuruluş, özel amaçlı kuruluş ve icâre sukuku satın almak isteyen yatırımcılar arasında süreç şu şekilde işlemektedir. Öncelikle kaynak kuruluşun menkul kıymetleştirmeye uygun bir varlığının bulunması gerekmektedir. Özel amaçlı kuruluş, kaynak kuruluşun sahip olduğu varlığa istinaden icâre sukuku ihraç eder. Yatırımcılardan icâre sukuku karşılığında toplamış olduğu fonları kaynak

kuruluşa, varlığın devredilmesi karşılığında aktarır. Özel amaçlı kuruluş mülkiyetini devralmış olduğu varlığı kaynak kuruluşa kiralayabileceği gibi kaynak kuruluş bu varlığı önceden kendisi de kiraya vermiş ve gelir elde ediyor olabilir. Buradaki önemli nokta kiralama süresinin icâre sukuk vadesiyle uyum sağlamasıdır. Varlığa ilişkin gelir elde eden özel amaçlı kuruluş, sukuk vadesi boyunca yatırımcılara ellerindeki icâre sertifikaları oranında dönemlik ödeme yapar. İcare sukukunda vadenin dolması sonucunda varlık mülkiyetinin tekrar kaynak kuruluşa aktarılması gerekmektedir. Kaynak kuruluş, vade sonunda varlığa ilişkin anapara ve tahakkuk etmiş fakat ödenmemiş dönemsel getirilerin tamamını ödemesi halinde varlığın mülkiyetini tekrar devralır. Özel amaçlı kuruluş, varlık devrinden elde etmiş olduğu fonu icâre sukukları karşılığında yatırımcılara dağıtır. Bu ödemeye kapanış ödemesi denir. Kiralama süresi içerisinde varlığa ilişkin bakım, onarım, vergiler ve sigorta gibi giderlerin nasıl karşılanacağı ile ilgili hususlar kaynak kuruluş ile özel amaçlı kuruluş arasındaki hizmet vekâleti anlaşmasında düzenlenir (DIFC, 2009, s. 15).

Yukarıdaki açıklamada özel amaçlı kuruluş olarak belirtilen kurum, ülkemizde varlık kiralama şirketleri olarak isimlendirilmiştir. Varlık kiralama şirketleri, sadece kira sertifikası ihraç etmeye yönelik olarak kurulmuş anonim şirketlerdir.

- **Murâbaha Sukuk**

Murâbaha, bir malın sermaye sahibi tarafından peşin olarak satın alınması ve üzerine belli bir “kar payı” konularak alıcıya vadeli olarak satılmasını öngören bir ticâret modelidir. Murâbaha sukukta kaynak kuruluş ve özel amaçlı kuruluş arasında bir murâbaha anlaşması yapılmaktadır. Kaynak kuruluş ihtiyaç duyduğu varlığın temini için özel amaçlı kuruluşa müracaat ettiğinde, varlığı peşin olarak satın almayı ve üzerine kâr payı ekleyerek vadeli satmayı amaçlayan özel amaçlı kuruluşun, varlık bedeline ilişkin finansman bulmak için çıkardığı sukuklara, murâbaha sukuk denmektedir. Murâbaha sukuk ihracında süreç şu şekilde işlemektedir. Kaynak kuruluş ihtiyaç duyduğu varlığı belirler ve özel amaçlı kuruluştan varlığı finanse etmesini talep eder. Özel amaçlı kuruluş varlığın peşin satın alınabilmesi için gerekli fonu bulmak adına murâbaha sukukları ihraç eder. Toplamış olduğu fon yeterli miktarda ise varlığı peşin olarak satın alır ve kaynak kuruluşa kâr payı ekleyerek vadeli satar. Özel amaçlı kuruluş vade sonuna kadar varlığa ilişkin taksit ödemelerinden murâbaha sukuk sahiplerine anapara ve kâr payı ödemeleri yapar.

Burada özel amaçlı kuruluş yatırım sahiplerinin vekili konumundadır. Onların fonları ile vekil olarak peşin alım ve vadeli satım işlemlerini yapmıştır. Kendisine belirlemiş olduğu vekâlet ücreti haricindeki tüm kâr payını yatırımcılara vermektedir (Obaidullah, 2005, s. 161).

Murâbaha sukuk ile ilgili sayısal bir misal şu şekilde verilebilir: Kaynak kuruluşun değeri 500,000 TL olan bir iş makinasına ihtiyacı olduğunu düşünelim. Bu ihtiyacını karşılamak için özel amaçlı kuruluşu müracaat eder. Özel amaçlı kuruluş ile kaynak kuruluş arasında murâbaha anlaşması yapılır. Anlaşma sonrasında özel amaçlı kuruluş iş makinasını peşin satın alabilmek için tanesi 500 TL değerinde 1000 adet sukuk ihraç eder ve toplamış olduğu para ile iş makinasını peşin olarak satın alır. Aldığı iş makinasının üzerine 100.000 TL kâr payı koyarak kaynak kuruluşu 12 ay vadeli olarak satar. Kaynak kuruluş özel amaçlı kuruluşu her ay $(600,000/12)$ 50,000 TL taksit ödemelerini gerçekleştirmek durumundadır. Bu 50.000 TL'lik taksit tutarından her ay 5 TL'sini özel amaçlı kuruluşun vekâlet ücreti olarak kestiğini düşündüğümüzde her bir sukuk sahibi $49.995/1000=49.995$ TL getiri + anapara ödemesi almış olur. Vade sonunda sukuk başına ele geçen toplam gelir $49.995*12=599.94$ TL'dir. Bu misalde sukuk yatırımcısı 500 TL'ye aldığı her bir sukuk için vade sonunda 99.94 TL kazanırken özel amaçlı kuruluşun toplam kârı $12*5=60$ TL olmaktadır. Burada sukuk modeli dışında sadece Murâbaha anlaşması kapsamında malı peşin alan ve vadeli satan sermaye sahibi ile alıcı taraflar olsaydı sermaye sahibin toplamda %20'lik bir kârı söz konusu olacaktı $((500.000*20/100)$ 100.000 TL). Sukuk modeli kapsamında her bir sukuk sahibinin geliri de toplamda %19.998 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile hemen hemen benzer bir gelire risk paylaşılarak ulaşılmıştır.

- **Selem Sukuk**

Selem belli miktar para veya elde mevcut bulunan bir malı peşin vererek ileride teslim almak üzere miktarı, özellikleri, teslim süresi, teslim yeri eksiksiz belirtilen başka bir malı veresiye satın almak demektir. Selem sukuk türünde özel amaçlı kuruluş, parayı peşin ödeyerek özellikleri net olarak bilinen bir malı vadeli satın alan taraftır. Selem sukukta özel amaçlı kuruluş peşin ödeyerek ileride satın alacağı malın finansmanına yönelik selem sukuk ihracı yapmaktadır. Toplamış olduğu fonlarla üretici firmaya (kaynak kuruluş) peşin ödeme yaparak selem anlaşmasına uygun olan

malın siparişini verir. Anlaşmaya konu olan varlıkların dönemsel teslim tarihleri, sukuk vadesi ile uyum gösterecek şekilde ayarlanmalıdır. Diğer bir ifade ile selem sukuk için belirlenen vade sonunda, özel amaçlı kuruluşun kapanış ödemesi yapabilmesi için elindeki varlığı nakde çevirebilecek zamanı olmalıdır. Bu amaçla yapılan, geri alım şartı içeren bir anlaşma selem modelinin yapısına uymamaktadır. Üretici firmanın dönemsel olarak teslim ettiği her miktardaki mal, özel amaçlı kuruluşun mülkü olurken bu mala karşılık yatırımcılara yapması gereken selem sertifikaları nispetinde bir ödeme miktarı da bulunmaktadır. Özel amaçlı kuruluş selem sukuklarının dönemsel ödemelerini ve kapanış ödemesini üretici firmanın teslim ettiği ürünleri nakde çevirerek yapar (DIFC, 2009, s. 35).

Selem konusu varlıkları üretici firmanın (kaynak kuruluş) satın almasına yönelik bir anlaşma mevcut ise özel amaçlı kuruluş ve yatırımcılar açısından bir risk yoktur. Fakat uygulamada özel amaçlı kuruluşun teslim aldığı malı kendisinin nakde çevirmesi yaygın olduğundan selem sukukun tercih edilebilirliği düşüktür.

- **İstisnâ Sukuk**

İstisnâ, bir sanat sahibine belirli bir ürünü tarif ederek ısmarlama olarak yaptırmak anlamında kullanılmaktadır. Üretilen mal özgün bir mal olabilir. Ödemenin peşin yapılma zorunluluğu bulunmamaktadır. İstisnâ sukuk, sanat sahibi (üretici veya kaynak kuruluş) ile özel amaçlı kuruluş arasındaki istisnâ sözleşmesine istinaden ihraç edilen sukuk türüdür. İşleyiş aşamaları şu şekildedir: Özel amaçlı kuruluş üretici firma ile yapmış olduğu istisnâ anlaşmasına istinaden istisnâ sukuku ihraç eder. Yapmış olduğu sukuk ihracı sonrasında topladığı fonları üretici firmaya vererek selem anlaşmalarında olduğu gibi ileride satın alacağı özgün bir malın siparişini gerçekleştirir. Buradaki önemli nokta, özel amaçlı kuruluşun vermiş olduğu sipariş ile ilgili nereden bir gelir elde edeceğidir. Çünkü istisnâ sukuk sahiplerine dönemsel ödeme yapmak zorundadır. Özel amaçlı kuruluş bu geliri iki şekilde ve siparişe konu olan malı kiraya vererek elde edebilmektedir. Birincisi malın imalatından önce kira bedelini avans niteliğinde talep eder. İkincisi ise siparişe konu olan malın imalatı tamamlandıktan sonraki kullanım kiralarıdır. İstisnâ sukukta özel amaçlı kuruluş belirtilen kira anlaşmasını genellikle üretici firma ile yapmaktadır. Avans ve kullanım kira bedellerini yatırım sahiplerine dönemsel ödeme şeklinde aktarmaktadır. Vade sonunda istisnâ anlaşmasına konu olan mal üretici firmaya

satılmakta ve elde edilen tutar yatırım sahiplerine kapanış ödemesi olarak aktarılmaktadır (DIFC, 2009, s. 41).

Görüldüğü gibi hem selem sukukta hem de istisnâ sukukta siparişe konu olan mal tekrar kaynak kuruluşu dönebilmekte ve elde edilen fonlarla kapanış ödemeleri yapılmaktadır. Bu tür anlaşmalarla kaynak kuruluş ihtiyacı duyduğu malın üretimini finanse etmiş, gerekli olan fonu menkul kıymetleştirme üzerinden sağlamıştır.

- **Mudârabe Sukuk**

Mudârabe, farklı taraflardan birinin emeğini diğerinin sermayesini bir araya getirerek ortaklık kurdukları bir sistemdir. Mudârabe ortaklıklarında sermaye sahibi “Râbb’ul Mal”, emeğini ortaya koyan girişimci “Mudârib” olarak adlandırılmaktadır. Mudârabe Sukuku, özel amaçlı kuruluşun mudârib olarak katılabileceği bir anlaşma olmakla birlikte sermaye-emek ortaklığı ile yapılacak projede eşit değerde pay sahipliğini temsil etmektedir. Bu sukuk türü, kâr payının garanti edilmemesi ve sabit getiri üzerine bir şart olmamasından dolayı hisse senedine en yakın sukuk türüdür (Küçükçolak, 2008, s. 23).

Mudârabe anlaşmasına, özel amaçlı kuruluşun Râbb’ul Mal sıfatıyla katılması durumunda süreç şu şekilde işlemektedir; özel amaçlı kuruluş kaynak kuruluş ile yapmış olduğu mudârabe anlaşmasına istinaden mudârabe sukuk ihracını gerçekleştirir. İhraç edilen sukuklar proje üzerinde hak sahipliğini temsil etmektedir. Özel amaçlı kuruluş yatırımcılardan toplamış olduğu fonu projenin finansmanı için kaynak kuruluşla birlikte yönetmektedir. Projeden elde edilen kârlar özel amaçlı kuruluş ile kaynak kuruluş arasında mudârabe anlaşmasının şartlarına uygun olarak paylaşılmaktadır. Projenin gelir getiren faydalı ömrü boyunca elde edilen kârları kaynak kuruluş ile belli oranlarda paylaşan özel amaçlı kuruluş, bu karların belli bir kısmını sukuk sahibi yatırımcılara hisseleri oranında dağıtmaktadır. Projeden zarar edilmesi durumunda zararı yatırımcılar karşılarken, kaynak kuruluş ise emeğinin karşılığı olarak bir gelir elde edememiş olacaktır. Mudârabe anlaşmalarına tam uymasa da sukuk ihracını kolaylaştırmak için özel amaçlı kuruluş projede oluşacak zararın tamamını ya da belli bir kısmını kaynak kuruluşun karşılaması adına bir şart sunabilmektedir (DIFC, 2009, s. 41).

- **Müşâreke Sukuk**

Müşâreke kavramı, tarafların belli bir sermaye ortaya koyarak oluşturdukları bir ortaklık şeklidir. “Şirket’ul emval” de denilen müşâreke uygulamasında ortaklar oluşacak kârı önceden belirledikleri oranda paylaşırlar. Zarar oluşması durumunda, sermayedeki hisseye göre dağılım söz konusudur. Müşâreke anlaşmasına istinaden özel amaçlı kuruluşun sukuk ihracı ile başlayan süreçte, kaynak kuruluş nakit veya nakde çevrilebilir bir varlığını ortaklığa sermaye olarak koymaktadır. Özel amaçlı kuruluş ihraç ettiği sukuklar vasıtasıyla elde etmiş olduğu fonu müşâreke ortaklığında değerlendirirken, projenin yönetimi için kaynak kuruluşu kendi yerine vekil tayin edebilmektedir. Projeden elde edilen kâr müşâreke anlaşmasında belirtilen oranlarda kaynak kuruluş ile özel amaçlı kuruluş arasında paylaşılırken, özel amaçlı kuruluş bu kârı sukuk sahiplerine hisseleri oranında dağıtmaktadır. Süresiz müşâreke anlaşmalarında projenin gelir getirmeye devam ettiği süre içerisinde kâr dağılımı yukarıda belirtilen şekilde devam ederken, süreli müşâreke anlaşmalarında projenin mülkiyeti genellikle kaynak kuruluşu bırakılmakta mülkiyetin devrinden elde edilen fonlar yatırımcılara kapama ödemesi olarak aktarılmaktadır. Projeden zarar edilmesi halinde taraflar sermayedeki payları nispetinde zararı karşılamak durumundadırlar (Alsaed, 2012, s. 45).

- **Melez Sukuk**

Karma veya melez sukuk murâbaha istisnâ ve icâre anlaşmalarının aynı havuz içerisinde menkul kıymetleştirilerek ihraç edilmesi ile ortaya çıkan bir sukuk türünü ifade etmektedir (Shaikh ve Saeed, 2010, s. 7).

Bu sukuk türünde, şeran uygunluk sağlaması adına mevcut havuzun yarıdan fazlası icâre anlaşmalarından oluşmalıdır. Bunun sebebi murâbaha ve istisnâ sukuk modellerinde yatırımcılara önceden belirlenmiş dönemlik ödemenin taahhüt edilmesidir. Sukuk modellerinde önceden belirlenen sabit ödemelerin şart edildiği anlaşmalar, bazı şer’i otoriteler tarafından faize benzerliği dolayısı ile eleştirilmiştir. Oluşturulacak sukuk havuzunun çoğunluğu sabit ödemelerin taahhüt edildiği anlaşmalardan oluşması durumunda tüm havuzu şeran şüpheli hale getirecektir (Al-Maghlouth, 2009, s. 28).

Bu sukuk türünde kaynak kuruluş ile özel amaçlı kuruluş arasında istisnâ, murâbaha ve icâre anlaşmalarına konu olabilecek mal, hizmet ve projeler üzerinde çoğunluğu

icâre olmak üzere ortaklık kurulur. Yapmış olduğu ortaklıklara istinaden özel amaçlı kuruluş ortak havuzu temsilen sukuk ihracı gerçekleştirmektedir. Melez sukuk türü firmaların farklı sektörlerde birçok yatırım yapma ihtiyacından doğan bir uygulamadır.

Menkul kıymetleştirme üzerinden, varlığa dayalı borçlanma aracı olan sukuk uygulamalarının, en çok eleştirildikleri husus, yatırımcısına sabit bir getiri taahhüdünde bulunan türlerinin olmasıdır. Sabit dönemsel getiri oranının hesaplanmasında kaynak kuruluşun ticari itibarı, borcun dayandırıldığı varlığın ya da projenin değeri bir gösterge iken, LIBOR gibi bir gösterge faiz oranının da dikkate alınıyor olması bu konudaki eleştirileri arttırmıştır. Ülkemizde kira sertifikaları adı altında ihraç edilen sukukun en fazla icâre anlaşmaları üzerinden yatırımcıya ulaştığı görülmektedir. Ülkemizdeki bu konudaki oldukça büyük bir ihracatçı konumundaki Kuveyt Türk Katılım Bankasının kendi bünyesinde kurduğu Kira Sertifikaları Varlık Kiralama Şirketi, ihraç ettiği kira sertifikalarına belli bir getiri oranı taahhüt etmemektedir. Yatırımcılara “ihraç edilen sukuk miktarı şu seviyeye ulaşırsa yaklaşık olarak şu kadar getiri elde edersiniz” şeklinde bir ifade söylenmekte ve net bir oran verilmemektedir.

- **Sukuk ve Büyük Devlet Projelerine Kaynak Oluşturma**

Sukuk, yüksek maliyetli alt yapı yatırımları için kaynak toplamada kullanılabilir mi? sorusu son dönemlerde çok tartışılan bir konudur. Özellikle yüksek maliyetli köprü, otoban ve hastane gibi yatırım projelerinin finansmanında sukuk üzerinden fon toplamayabilmek birçok ülke için borçlanma maliyetlerinin düşürülmesi anlamı taşıdığı gibi, eldeki atıl kaynakların ekonomiye kazandırılması anlamı da taşıyabilir. Sukuk üzerinden devlet projelerine finansman sağlayabilmek için yukarıda açıklanan sukuk türlerinden başka yapıya sahip, yeni bir sukuk türünün geliştirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki bu tür bir projeye yatırım yapacak sukuk sahiplerinin projenin getiri dönemini beklemeyle razı olmaları zorunludur. Yukarıdaki sukuk türlerinde ise sukuk sahipleri her ay ya da dönemsel olarak belli bir getiri ve dönem sonunda anapara+getiri toplamına ulaşmayı hedeflemektedirler. İsmi ne olursa olsun oluşturulacak yeni sukuk türünün taşıması gereken özellikler şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Sukuk ihracına konu olacak projenin bitirme maliyetinin tam anlamıyla bilinmesi,

- 2- Projenin aktif ömrü boyunca aylık getirisinin, yaklaşık olarak tahmin edilebilmesi,
- 3- Ömürlük sukuk diyebileceğimiz bu sukuk sertifikalarının alınıp satılabildiği hisse senedi piyasası benzeri bir piyasanın kurulmuş olması,
- 4- Projenin bitiş ve gelir getirmeye başlayacağı tarihin net olarak bilinmesi
- 5- Sahip olunan sukukların mirasçılara devri için hukuki alt yapının hazırlanması
- 6- Projenin mal oluş değerinin yıllık enflasyon oranına göre yeniden değerlendirilmesi ve
- 7- Yukarıda belirtildiği gibi sukuk sahiplerinin projenin getiri dönemini beklemeye razı olmaları gerekmektedir.

Ömürlük sukuk veya hayat boyu ortaklık gibi isimler verebileceğimiz bu sukuk türünün işleyişini misal teşkil etmesi adına İzmit Körfezi'ne yapılan Osmangazi Köprüsü üzerinden sayısal veriler ile şu şekilde ifade edebiliriz. Köprü'nün toplam maliyeti 1,2 milyar dolar olarak hesaplanmıştır ve yapım süresi 39 aydır. Eğer, Osmangazi Köprüsü bu maliyet ile 18 ay içerisinde tamamlanmak üzere 2017 yılı başında inşaatı başlayacak bir proje olsaydı ve finansmanında sukuk ihracı yapılsaydı yatırım yapmak mantıklı olur muydu? Bu soruyu yaklaşık rakamlar üzerinden değerlendirdiğimizde konuyu şu şekilde açıklayabiliriz. Öncelikle köprü maliyetini 2017 yılı ortalama dolar kurundan TL'ye çevirelim, gerekli kaynak yaklaşık olarak $(1.200.000.000 \times 3,65)$ 4,4 milyar TL olacaktı. Devletin tanesi 1000 TL'den 4,4 milyon sukuk ihraç ederek bu finansmanı sağladığını ve projenin 2018 yılının ikinci yarısında biterek gelir getirmeye başladığını düşünelim. Gelirin elde edilmesi için yapılacak hesaplamada, köprüden geçen araç sayısı ile ilgili en sağlıklı bilgi Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 2016 Temmuz - 2019 Haziran dönemi için Onursal Adıgüzel'e CİMER üzerinden vermiş olduğu cevap yazısıdır. İlgili cevap yazısında belirtilen dönemde köprüden 22.306.468 otomobil eşdeğer araç geçtiği belirtilmiştir. 36 aylık bu dönemin içerisinde mevcut projemizin gelir getirmeye başladığı 2018 Haziran - 2019 Haziran dönemini kapsayan 13 aylık süreçte ortalama otomobil eşdeğer araç geçiş sayısı $(22.306.468 / 36 \times 13)$ 8.055.113'tür. Rakamları aylık olarak değerlendirdiğimizde 13 ay süresince köprüden ayda ortalama 619.624 araç geçişi olmuştur. 2018 yılı köprü geçiş ücretleri üzerinden elde edilen aylık gelir (619.624×71.75) 44,458,022 TL'dir. 4,4 milyon sukuk sahibi, her bir sukuk başına

aylık 10.10 TL’lik bir gelir elde etmektedir. Aynı hesabı 2019 yılı köprü geçiş ücretleri üzerinden tekrar yaparsak aylık gelir (619.624×103.05) 63.852.253,2 TL dir. 4,4 milyon sukuk sahibi her bir sukuk başına aylık 14,5 TL’lik bir gelir elde etmektedir. 1000 TL’ye alınan bir sukukun aylık getirisi projenin kullanım bedeli ve talebi ile doğru orantılı bir şekilde artıp azalacaktır. Ayrıca elindeki sukukunu satmak isteyen bir kişi projenin değerlendirilmesi oranında da kâr elde edebilir. 1000 TL’ye alınan bir sukukun gelir getirmeye başlayan bir proje için daha yüksek bir fiyata satılma ihtimali oldukça yüksektir. Aylık 10-15 TL gibi rakamlar yetersiz görülebilir fakat 1000 TL değerinde sukuk alan kişinin alternatif maliyetleri incelenirse “Ömürlük Sukuk” satın alarak küçük bir riskle daha yüksek getiri elde ettiği anlaşılabacaktır. Şöyle ki bu kişi 1000 TL’sini katılım bankası kâr payı hesabına yatırmış olsaydı bu günkü aylık getirisi Kuveyt Türk için 5,02 TL, Albaraka için 5,75 TL, Türkiye Finans 5,63 TL, Vakıf Katılım 5,88 TL ve Ziraat Katılım 5,84 TL olacaktı (Bankalar Hesaplama Araçları/2020/05). Aynı hesaplamalar Hazine ve Maliye Bakanlığının 2012 yılından itibaren ve günümüzde altın tahvil ve altın kira sertifikası şeklinde çıkardığı sukuklar üzerinden hesaplandığında aylık getirilerin katılım bankaları kâr paylarına yakın olduğu görülecektir. Sonuç olarak “Ömürlük Sukuk” gerekli altyapı ve güven oluşturulması durumunda mali anlamda yüksek devlet projelerinin finansmanında kullanılabilir. Sukuk sahipleri “Ömürlük Sukuk” ile hem sürekli gelir elde edebilecekleri büyük projenin ortağı olurlar hem de devlet maliyesine katkı sunmuş olurlar. Ayrıca net bir getiri oranı verilmediği için “Ömürlük Sukuk” şeran uygunluğu noktasında sukuk için yapılan tüm eleştirilerden de uzak kalacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMÎ FİNANSTA FIKHİ DANIŞMA KURULLARI

İkinci bölümde İslamî finasta yapılacak her türlü işlemin, sözleşmelerin ve finansal ürünlerin şer’i olarak değerlendirmesini yapan fıkhi danışma kurulları ile ilgili genel bilgiler ve uygulamada sahip olduğu özellikler açıklanacaktır. Ayrıca İslamî finansın en yaygın olduğu ülkelerin fıkhi danışma kurullarına ilişkin yapmış oldukları uygulama modelleri, ilgili literatür ve ülkelere ilişkin kanun ve düzenlemeler yardımı ile özetlenmiştir. İslamî finansın en yaygın olduğu ülkeler Global İslam Ekonomileri Raporu doğrultusunda belirlenmiştir.

İslamî finansın temel amaçlarından biri, yapılan tüm finansal işlemlerin ve hizmetlerin şer’i kurallara uygunluğunun sağlanmasıdır. Günümüz iktisadi sistemleri içerisinde ortaya çıkan karmaşık yapılı finansal enstrümanlar, şeran uygunluğu noktasında çeşitli tereddütleri de beraberinde getirmektedir. Bu tereddütleri ortadan kaldırmak, hem finans kuruluşlarının ortakları hem de müşterileri açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda yapılacak her türlü finansal işlemin şeran uygun olup olmadığına karar verebilecek düzeyde fıkhi bilgiye sahip kişilerin, İslamî finans kuruluşlarında mikro yapıda, ülkeler nezdinde makro yapıda son otorite-karar verici otorite olarak görev yapmaları bir zorunluluk halini almıştır.

İslamî finans için Şeriat standartlarını korumak ve teşvik etmek amacıyla kurulmuş olan AAOIFI (Accounting, Auditing and Governance Standards) fıkhi danışma kurullarını “kurumsal yönetim” çerçevesinde ele almış ve temel ilkelerini belirlemiştir. Aynı şekilde Chapra ve Ahmed (2002), fıkhi danışma kurullarını “kurumsal yönetimin” temel unsurlarından biri olarak belirtmişlerdir. Bu çalışmada İslamî finans kuruluşları için uyarlanmış “kurumsal yönetimin”, fıkhi danışma kurulları dışındaki unsurlarına değinilmeyecektir.

İslam bankalarının faaliyetlerine başladıkları ilk dönemlerde fıkhi danışma kurulları günümüzdeki yapısından oldukça uzak bir noktada bulunmaktaydı. Herhangi bir finansal ürün veya hizmetin şeran uygunluğu ile ilgili fetva alınmasına gerek

duyulduğunda ilahiyat alanında çalışma yapan kişi veya kurumlara müracaat edilmekteydi. Bu dönemde Mısır'daki El-Ezher Üniversitesinin Fetva Kurulu bu konuda müracaat edilen kurumların en önemlisi konumundaydı (Yahia, 2015, s. 199).

Ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda ilk olarak Mısır'da 1977 yılında kurulan Faysal İslam Bankası daha sonra 1978'de Ürdün İslam Bankası, 1979'da Kuveyt Finans Evi ve 1983'te Malezya Barhad İslam Bankası kendi bünyelerinde, fıkıh ilminin mu'âmelât kısmına ilişkin çalışmaları ile tanınan akademisyenlerden oluşan fıkhi danışma kurulları oluşturmuşlardır (Şağbanşua, 2016, s. 76).

Fıkhi danışma kurullarının ana görevi İslamî finans kuruluşlarında yapılan her bir işlemin şeran uygun olup olmadığına fetva vermek, finansal kuruluşun zekât hesaplamasında yardımcı olmak ve finansal kuruluşun şeran uygun olmayan bir geliri varsa elden çıkarılması noktasında yol göstermektir (Grais ve Pellegrini, 2006; Iqbal ve Mirakhor 2011)

Fıkhi danışma kurullarında görev yapacak üyelerin İslam dininde ticârete ilişkin hükümlerin belirlendiği mu'âmelât ve İslam ticarete hukuku konularında uzman kişilerden seçilmesi ve en az üç kişilik bir kurul oluşturulması tavsiye edilmiştir (AAOIFI, 2005; IFSB-3, 2006; IFSB-10, 2009; ISRA, 2011).

Fıkhi danışma kurullarının çalışma usulünde en önemli nokta, fetva verilecek her bir işlem için kaynak gösterebilecekleri yazılı kaynaklardan oluşacak bir arşivin kendilerine sunulmuş olmasıdır (Yahia, 2015, s. 201). Mevcut kaynaklarda belirtilen fetvalar direkt kullanılabilceği gibi, yeni karşılaşılan işlem ve hizmet türleri için kıyas diğer bir ifade ile benzetme yaparak yeni fetvalar oluşturulmaktadır (Arman, 2013, s. 91).

Günümüz İslamî finans yapısı içerisinde çözülmesi gereken en önemli hususlardan biri fıkhi danışma kurullarında görev yapacak üyelerin yetkinlikleri konusunda ortaya çıkan tereddütlerdir. Bir kurulun uygun gördüğü işlem ve hizmet başka bir kurul tarafından uygun görülmebilmektedir. Ayrıca herhangi bir şüpheli finansal enstrüman ile ilgili olarak fıkıh ilmi ile uğraşan kişilerin yapmış oldukları eleştiriler sisteme olan güveni zayıflatmaktadır. Mesela İslamî finans ile ilgili çalışmaları ile tanınmış Şeyh Muhammed Taki Osmani, Körfez ülkelerinde uygulanan sukukların %85 oranında şeran uygun olmadığını belirtmiştir. Bu açıklama ile 2007 yılında 46

milyar doları bulan sukuk ihracı, 2008 yılında 16 milyar dolara gerilemiştir (Yanpar, 2014, s. 115).

Aynı şekilde İslam Fıkıh Akademisi ters ve organize teverrükün caiz olmadığına fetva vermiştir. Başka bir misalde Malezya Yüksek Mahkemesinin vermiş olduğu karardır. Sözü edilen karara göre bankaların alıcı ve satıcı arasındaki ticârete müdahil olarak herhangi bir ürünü alıcıya vadeli olarak vade farkı ile satmasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Investment Dar şirketinin fıkıh danışma kurulu ise vekâlet temelli mevduat hesabının şeran uygun olmadığını iddia ederek, kurumun Blom Development Bank'a olan yaklaşık 10 milyon dolarlık ödemesi gereken tutarın geçersiz sayılmasını istemiştir (Güney, 2015, s. 48-49).

Yukarıda belirtilen misallerde açıklanan ve şeri uyumsuzluk riski diyebileceğimiz durumlar, İslamî finans kurumları ve müşterileri için oldukça büyük kaynak israfına sebep olabilmektedir. Şöyle ki uzun uğraşlar sonucunda ortaya çıkan bir İslamî finans ürünü, herhangi bir fıkhi otorite sayılan kuruldan olumsuz fetva alması durumunda güvenilirliğini yitirecek, hem finans kurumları ve sektör için hem de yatırımcı için bir kayıp sayılacaktır. Bu durumun ortadan kaldırılabilmesi için İslamî finansa ait ürünlerin şeran uygun olup olmadığına verilecek fetvaların standardizasyon içermesi gerekmektedir. Uluslararası piyasalarda bu standardizasyonu sağlamak adına kurulan en önemli kuruluşlar, AAOIFI (İslamî Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Kurumu) ve IFSB (İslamî Finansal Hizmetler Kurulu) olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki kurum fıkhi danışma kurullarının yapısı, görevleri ve üyelerinin yetkinlikleri ile ilgili standartlar yayınlamışlardır. Yukarıda belirtildiği gibi AAOIFI konuyu İslamî finasta kurumsal yönetim konusu içerisinde ele almış ve 1997-2005 yılları arasında yayınladığı 5 farklı standartla fıkhi danışma kurullarında uluslararası standardizasyonu hedeflemiştir. 1997 yılında yayınlanan 1. standartta fıkhi danışma kurulunun yapısı, atanması ve raporlama ile ilgili hususlar ele alınmıştır. 1998 yılında yayınlanan 2. standartta şeri gözetim, 1999 yayınlanan 3. standartta iç şeri gözetim, 2001 yılında yayınlanan 4. standartta denetim ve yönetim ilişkisi ve son olarak 2005 yılında yayınlanan 5. standartta fıkhi danışma kurulunun bağımsızlığı ile ilgili standartlar yayınlanmıştır. IFSB ise 2006 ve 2009 yılında yayınladığı 3 ve 10 nolu yönetim standardında fıkhi danışma kurullarına ilişkin standartlar oluşturmaya çalışmıştır. 2006 yılında yayınlanan ilk yönetim standardında şeri kurul oluşturma

zorunluluğu, İslam hukukuna bağlılık, etik ve fıkhi danışma kurulu üye yapısı ile ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir 2009 yılında yayınlanan 10 nolu standartta fıkhi danışma kurullarının temel ilkelerini, yetkinlik, bağımsızlık, gizlilik ve tutarlılık başlıkları altında geniş olarak açıklamıştır. Fıkhi danışma kurulları uluslararası düzeyde (AAOIFI, IFSB, IDB vb.), ulusal düzeyde (Devlet Merkez Bankaları bünyesinde), ve İslamî finans kuruluşu düzeyinde (Sharia Committee ve Sharia Supervisory Committee/Board) oluşturulabilmektedir. Ayrıca özel bağımsız danışmanlık şirketleri (Failaka International, Minhaj Shari'ah Financial Advisory, BMB Islamic, Institute of Islamic Banking and Insurance, Yasar Limited, International Institute of Islamic Finance Incorporated, Islamic Banking and Finance Institute of Malaysia vb.) ürün ve hizmetlerin şeri uyumu ile ilgili hizmet sunmaktadır (Güney,2015, s. 50-51-52).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında fıkhi danışma kurullarının uygulamadaki yapısı, İslamî finansın dünya genelinde en yaygın olduğu ülkeler bağlamında değerlendirilmiştir. Araştırma ülkelerinin, global İslam ekonomisi gösterge skorları incelendiğinde, konunun seçilen ülkelerde incelenmesinin, literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Araştırma ülkelerine ait global İslam ekonomisi gösterge skorları ve diğer değerlendirme kriterlerine ilişkin skorlar tablo 2.1'de sunulmuştur.

Tablo 2. 1.Gösterge Skorları

Global İslam Ekonomisi Gösterge Skorlarına Göre Dünya Sıralaması	Ülkeler	Global İslam Ekonomisi Gösterge Skorları	İslamî Finans	Helal Gıda	Seyahat	Moda	Medya ve Rekreasyon	İlaç ve Kozmetik
1	Malezya	111	147.9	74.3	95.5	35.6	64	60.6
2	BAE	79	70.7	91.5	72.7	95.2	86.6	81.3
3	Bahreyn	60	78	42	26	20,7	47	51
4	Suudi A.	50.2	57	50	35	15	33	45
5	Endonezya	49	54	47	52	37.9	17	42
6	Umman	48.7	51	54	34	25	36	45
8	Pakistan	45	47	55	17	24,5	11	45
9	Kuveyt	45	51	45	17	11	41	45
10	Katar	44	47	47	28	11.3	54	43
12	Sudan	39	31	66	34	8	18	36
13	Türkiye	36	23	52	72	50	31	48

Kaynak: Reuters (2020) Global İslam Ekonomisi Raporu

Tablo incelendiğinde, genel anlamda İslam ekonomisi gösterge skorları açısından, Malezya birinci sırada yer almaktadır. Malezya, aynı zamanda, İslamî finans ve

İslamî seyahat açısından en yüksek skorlara sahip ülke konumundadır. İslamî seyahat, ulaşım ve konaklama gibi hususlarda şer'i kurallara uyumu temsil etmektedir. (İslamî tur acenteleri, İslamî oteller vb.) Malezya'dan sonra, İslam ekonomisi gösterge skoru, en yüksek olan BAE, helal gıda, moda, medya ve rekreasyon ve ilaç ve kozmetik gibi faaliyet alanlarında dünya birinciliğini elinde bulundurmaktadır. İslam ekonomisi gösterge skoru açısından, üçüncü sırada yer alan Bahreyn, helal gıda açısından sonuncu, seyahat ve moda açısından ise dokuzuncu sırada bulunmaktadır. İslam ekonomisi gösterge skorları açısından, dünya sıralamasında, on üçüncü sırada yer alan Türkiye, araştırma ülkeleri içerisinde son sıradır. Türkiye, İslamî seyahat ve moda puanına göre değerlendirildiğinde sırasıyla üçüncü ve ikinci en yüksek puana sahip ülkedir. On ikinci sırada yer alan Sudan'ın en dikkat çeken özelliği, helal gıda skorunun dünya genelinde üçüncü sırada yer almasıdır. Sonuç olarak araştırma ülkelerinin İslam ekonomisi gösterge skorları, genel olarak değerlendirildiğinde bu ülkelerin dünyadaki en büyük İslam ekonomileri olduğu gözlemlenmektedir.²

Bu sebeple çalışmada, tabloda belirtilen İslam ülkeleri için fıkhi danışma kurulları, merkezi ve merkezi olmayan model bağlamında araştırılmıştır. Çalışmanın sonunda elde edilen sonuçlar bir tablo yardımı ile özetlenmiştir.

2.1. Fıkhi Danışma Kurulları Uygulama Modelleri

İslamî finansal faaliyetlerin bulunduğu ülkelerde fıkhi danışma kurulları temel olarak iki farklı yapıda karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi merkezi diğer bir ifade ile devlet Merkez Bankalarının bünyesinde kurulan fıkhi danışma kurullarıdır (Sharia Advisory Council/Committee). Merkezi yapının bulunduğu ülkelerde İslamî finans kuruluşları, Merkez Bankaları veya ilgili kurumlar bünyesindeki fıkhi danışma kurullarının, ürün ve hizmetlere ilişkin fetvalarını dikkate almak zorundadır. Diğer bir uygulama modeli ise merkezi olmayan, her bir İslamî finans kuruluşunun kendi içinde bağımsız olarak oluşturduğu fıkhi danışma kurullarıdır (Sharia Committee).

---

² Global İslam ekonomisi gösterge skorlarına göre yedinci sırada Ürdün yer alırken, on birinci sırada Brunei bulunmaktadır. Bahsi geçen ülkelerin fıkhi danışma kurullarına ilişkin yapı, ilgili literatür ve merkez bankaları kanunlarından tam olarak anlaşılamaması sebebiyle bu ülkeler çalışmaya dahil edilmemiştir. Ürdün ile ilgili olarak, Grais ve Pellegrini (2006) ve Dinç (2016) çalışmalarından ülkenin Suudi Arabistan ile benzer bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır.

Merkezi olmayan yapı içerisinde eğer Merkez Bankasının kendi bünyesinde bir fıkhi danışma kurulu oluşturulmuş ise, bu kurul sadece Merkez Bankasının ürün ve hizmetlerinin şeri uyumunu denetler. Ayrıca, merkezi olmayan yapı içerisinde bazı İslamî finans kuruluşları, sunulan ürün ve hizmetlere ilişkin fıkhi danışma kurulu tarafından verilen fetvaların, fıkhi uyumunu denetleyen ve raporlayan ayrı bir iç şeri denetim kurulu (Sharia Supervisory Committee/Board) oluşturmuşlardır. Ülke bazında uygulama modelleri açıklanırken, İslamî finansın dünya üzerinde yoğunlaştığı Suudi Arabistan, BAE, Katar, Kuveyt, Umman, Bahreyn, Türkiye, Malezya, Endonezya ve Pakistan'ın yanında merkezi modele iyi bir örnek teşkil etmesi açısından Sudan'daki uygulamalar açıklanacaktır.

2.1.1. Merkezi Model

Merkezi modelde ülkedeki merkez bankası, finansal ürün ve hizmetlerin şeri uyumuna ilişkin üst otorite konumundadır. Ülkedeki tüm İslamî finans kuruluşları Merkez Bankası fıkhi danışma kurulu tarafından verilecek kararlara uymak zorundadır. Ülkedeki her bir İslamî finans kuruluşu kendine ait bir fıkhi danışma kurulu oluşturabilir fakat bu kurul merkez bankasının fıkhi danışma kurulu tarafından belirlenen kurallar göre hareket etmek durumundadır (Chapra and Khan, 2000, s. 30).

Uygulamada merkezi modele ülkeler nezdinde en önemli örnekler Malezya, Pakistan, Endonezya ve Sudan devletleridir (Hamza, 2013, s. 233). Bu ülkelere ilişkin uygulama aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

2.1.1.1. Malezya

Malezya'da ilk olarak 1983'te Malezya Barhad İslam Bankasının kendi bünyesinde fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) oluşturmuştur. 1997 yılına gelindiğinde ise Malezya Merkez Bankası bünyesinde kurulan fıkhi danışma kurulu (Sharia Advisory Council-SAC) ülkedeki finansal hizmetlerin şeri uyumu ile ilgili en yüksek otorite konumuna gelmiştir (Hasan, 2011, s. 117).

2009 yılında güncellenen Malezya Merkez Bankası Kanunu ile SAC üye yapısı, üyelerin taşıması gereken yetkinlikler, üye sayısı, atanma ve ücret politikaları belirlenmiştir. Belirtilen kanun çerçevesinde SAC üyeleri Malezya kralı tarafından, İslam hukuku, finans ve bankacılık alında ehliyet sahibi kişiler arasından, Maliye

Bakanının da tavsiyesi ile atanmaktadır. Üyelerin ücretleri Malezya Merkez Bankasının yönetim kurulu tarafından belirlenir ve ödeme yükümlülüğü Merkez Bankasına aittir. Finans kurumlarının fıkhi danışma kurulları ile SAC arasında ürün ve hizmetlere ilişkin şeri olarak görüş ayrılığı olması halinde SAC kararları geçerli olmaktadır ve aksi hareketlerde finans kurumlarına idari para cezası uygulanabilmektedir (BNM, 2009).

Ayrıca ülkede 2013 yılında çıkartılan İslamî Finansal Hizmetler Kanunu (Islamic Financial Services Act-IFSA) finans kurumlarının SAC'ın belirtmiş olduğu standartlar dâhilinde hareket etmelerini tam anlamıyla zorunlu hale getirmiştir. Malezya'da finansal anlamda otorite sayılan kuruluşlar, Merkez Bankası (Bank Negara Malaysia) ve Menkul Kıymetler Denetleme Komisyonu (Securities Commission)'dur. Merkez Bankası bünyesindeki fıkhi danışma kurulu (SAC) ve Menkul Kıymetler Denetleme Komisyonu, İslamî finans hizmeti sunan kuruluşlar için bağlayıcı nitelikte kararlar ortaya koymaktadırlar. Malezya Merkez Bankasının ve Menkul Kıymetler Denetleme Komisyonu'nun koymuş olduğu kurallar/fetvalar, büyük ölçüde, AAOIFI, IFSB ve İslam Fıkıh Akademisi gibi uluslararası kuruluşların belirledikleri şer'i standartlardan etkilenmektedir. Malezya Merkez Bankası (Bank Negara Malaysia) ve Menkul Kıymetler Denetleme Komisyonu (Securities Commission) fıkhi danışma kurulunda üye olan bir danışmanın herhangi bir finans kurumunda ikincil danışmanlık yapması mümkün değildir. Fakat herhangi bir finans kuruluşunun kendi içinde kurulmuş fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) üyesi aynı sektörde sadece bir tane firma için ikincil danışmanlık yapabilmektedir (Gintzburger, 2015, s. 78).

Malezya, merkezi modeli uygulama konusunda dünyadaki en önemli örneklerden birisidir. Belirli dönemlerde çıkarttığı veya güncellediği kanunları ile finans kuruluşlarında fıkhi uyum açısından standardizasyonu sağlamayı hedeflemiştir.

2.1.1.2. Pakistan

Benzer şekilde Pakistan'da da Merkez Bankası bünyesinde kurulmuş fıkhi danışma kurulu (Sharia Board) bulunmakla birlikte her İslamî finans kuruluşunun kendi içinde ayrı bir fıkhi danışma kurulu/danışmanı (Sharia Advisor) bulunmaktadır. Merkez Bankası 2008 yılında, bankaların sunmuş olduğu finansal hizmetlerin şer'i uyumunu sağlamaya yönelik olarak çeşitli talimatlar içeren, yönergeler yayınlamaya

başlamıştır (Hamza, 2013, s. 234). Söz konusu yönergeler 2015 yılında revize edilerek İslamî Bankacılık Kuruluşları İçin Fıkhi Uygunluk Yönetim Çerçevesi (Shariah Governance Framework For Islamic Banking Institutions-SGF) başlığı ile bir kitapçık halinde yayımlanmıştır (Shahzad, Saeed ve Ehsan, 2017, s. 108).

2018 yılının Haziran ayında son halini alan ve halen Pakistan Merkez Bankasının resmi internet sitesinde yayında olan bu yönerge, ülkedeki tüm yerli ve yabancı finans kuruluşları için bağlayıcı niteliktedir. Bu yönergeye göre her bir İslam Bankası kendi bünyesinde en az üç fıkıh âliminden oluşan fıkhi danışma kurulu oluşturmalıdır. Kurul üyeleri üç yıllık bir süre için ve Merkez Bankasının onayı ile atanırlar. Ayrıca banka yönetim kademesi ile fıkhi danışma kurulu arasında iletişimi güçlendirmek adına banka içerisinde bir fıkhi uyum birimi oluşturulması tavsiye edilmiştir. Pakistan’da faaliyet gösteren bankaların fıkhi iç denetim yanında, bağımsız denetim şirketlerine fıkhi dış denetim yaptırma zorunluluğu bulunmaktadır (SBP, 2018).

Pakistan Merkez Bankası fıkhi danışma kurulunun (Sharia Board) günümüzdeki ismi fıkhi danışma komitesidir (Shariah Advisory Committee). Grassa’e göre (2015), bu komite muhasebe-hukuk-SBP-IBI yöneticisi birer üye ve İslam hukuku alanında uzman iki üye olmak üzere toplam beş üyeden oluşmaktadır. Üyelerin görev süreleri iki yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca merkez bankası fıkhi danışma kurulunda, üye olarak görev yapan bir danışman, İslamî finans kuruluşlarından sadece bir tanesinde ikincil olarak görev alabilir (Hamza, 2013, s. 234).

2.1.1.3. Sudan

Sudan hükümeti 1992 yılında şer’i standardizasyonu sağlamak adına, Sudan Merkez Bankası bünyesinde yüksek fıkhi danışma kurulu (High Sharia Supervisory Board-HSSB) oluşturmuştur. Ülkedeki İslamî bankaların kendi içinde, fıkhi denetim anlamında iki yapıya bir sistem bulunmaktadır. Bunlardan birincisi (Sharia Committee/ Advisor) denilen fıkhi danışma kuruludur. Bir diğeri fıkhi iç denetim anlamında (Sharia Supervisory Committee/Board) denilen yapıdır. (Sharia Supervisory Committee/Board) İslamî bankaların (Sharia Committee/ Advisor) denilen fıkhi danışma kurullarını denetleyen ve gerekli raporları hazırlayan birimdir. Yüksek fıkhi danışma kurulu (HSSB) ise her iki kurulu ve Merkez Bankasının ürün ve hizmetlerinin şer’i uyumunu denetleyen en üst otoritedir. Finansal kuruluş

nezdinde oluşturulan kurulların üyeleri yine yüksek fıkhi danışma kurulunun (HSSB) onayından geçmektedir Sudan’da 2002 yılında kabul edilen Bankacılık Kanunu ile ülkede en yetkili otorite konumuna yükselen HSSB Merkez Bankası başkanı da dâhil olmak üzere toplam 11 üyeden oluşmaktadır. Merkez Bankası Başkanı dışındaki üyeler çoğunluğu ilahiyat, İslam Hukuku olmak üzere, hukuk, ekonomi ve bankacılık alanlarında uzman bilim adamları arasından, devlet başkanı tarafından atanmaktadır. Üyeler finans kuruluşlarında oluşturulan kurullarda da ikincil danışmanlık yapabilirler (Hamza, 2013, s. 235).

Sudan devleti ülkedeki bankacılık faaliyetlerinin tamamıyla İslamî usullere göre yapılması adına çeşitli adımlar atmıştır. İlk olarak 1991 yılında çıkartılan Bankacılık Düzenleme Kanunu ile konvansiyonel bankacılığı yasaklamaya çalışmıştır. Fakat 2006 yılında Güney Sudan’da konvansiyonel bankacığa tekrar izin vermek zorunda kalmıştır. 2011 yılına gelindiğinde ise Güney Sudan bağımsızlığını kazanmış ve ülkede bankacılık anlamında tamamıyla İslamî usuller hâkim olmuştur (Elgadi, 2016, s. 47).

2.1.1.4. Endonezya

Endonezya’daki finansal yapı incelendiğinde, ilgili yapının düzenlenmesinde yetkili kuruluşlar, Endonezya Finansal Hizmetler Kurumu (OJK) ve Merkez Bankasıdır. İslamî finansal hizmetlerin denetlenmesinde ve gerekli fetvaların verilmesinde Merkez Bankası bünyesinde bir fıkhi danışma kurulu bulunmamaktadır. Ülkede Endonezya Muhasip Enstitüsü ve Ulusal Danışma Kurulu (The Institute of Indonesian Accountants and National Shariah Board) veya Endonezya Ulema Konseyi bünyesindeki Ulusal Fıkıh Kurulu (National Sharia Board of Indonesian Ulema Council-NSB-IUC), ya da sadece Endonezya Ulusal Ulema Heyeti/Kurulu olarak isimlendirilen bir yapı daha mevcuttur. Bu yapı İslamî finansal hizmetlerin şer’i uygunluğu noktasında ulusal anlamda bir üst otorite konumundadır. 2014 yılında OJK ile yapılan anlaşma gereği Endonezya Ulusal Ulema Heyeti/Kurulu’nun yetkileri daha da genişlemiştir. Böylelikle kurul finansal ürünler ile ilgili fetva vermenin yanında sektöre yönelik düzenlemelerin yapılması, verilen fetvaların uygulanmasının takibi, tüketicilerin korunmasına ilişkin gerekli önerilerin yapılması gibi konularda da sorumluluk sahibi olmuştur (Antonio ve Mukhlisin, 2013; Abdullah, 2017).

Ülkede İslamî finans hizmetlerine ilişkin faaliyet gösteren bankaların, kendi bünyelerinde fıkhi danışma kurulları bulundurma zorunluğu bulunmakla birlikte, kurulun şekil ve esasları 2008 yılında çıkartılan İslamî Bankacılık Kanunu ve 2009 yılında çıkarılan İslamî Bankaların Kurumsal Yönetimine İlişkin Düzenleme kapsamında belirlenmiştir. Bu kapsamda her bir İslamî bankanın veya İslamî finans ürünü sunan her hangi bir konvansiyonel bankanın genel kurulun onayı doğrultusunda, fıkhi danışma kurulu oluşturması gerekmektedir (BI, 2008).

Kurulun ana görevi bankanın sunmuş olduğu hizmetlerin şeri uyumunu kontrol etmek ve yönetim kuruluna gerekli tavsiyeleri sunmaktır. Ayrıca kurulun, bankanın çıkaracağı yeni ürünlerin, Endonezya Ulusal Ulema Heyeti/Kurulu'nun vermiş olduğu fetvalara uygun olmasını sağlamak ve gerekli görülmesi halinde heyetten yeni fetva talep etmek gibi görevleri de bulunmaktadır. Banka bünyesinde kurulmuş olan fıkhi danışma kurulu, (Sharia Committee) ürünlere ilişkin yapmış olduğu değerlendirme raporlarını altı aylık periyodlar halinde Endonezya Finansal Hizmetler Kurumuna bildirmek durumundadır. Banka bünyesinde kurulmuş olan fıkhi danışma kurulu üyeleri, kurumsal yönetim raporunda belirtilmek kaydıyla başka kurullarda da görev yapabilirler fakat aynı bankanın danışmanlık görevinde bulunamazlar. Üyelerin kendilerine, ailelerine ve akrabalarına kazanç sağlayacak her türlü faaliyetten uzak durmaları gerekmektedir. Kurumsal yönetim raporunda belirtilen ücret dışında bankadan herhangi bir menfaat elde edemezler (BI, 2009).

Sonuç olarak merkezi modeli benimsemiş ülkelerde, İslamî finans kuruluşları için nihai otorite Merkez Bankalarının kendi bünyesinde veya Endonezya'da olduğu gibi ulusal anlamda, kurulmuş olan fıkhi danışma kurullarıdır. Finans kuruluşlarının kendi bünyelerinde kurdukları fıkhi danışma kurulları bu model için sadece destekleyici hizmet sunan kurullar konumundadır.

2.1.2. Merkezi Olmayan Model

Bu modelde, her bir İslamî finans hizmeti veren kuruluş, kendi bünyesinde devlet Merkez Bankasından bağımsız olarak, fıkhi danışma kurulu oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile fıkhi danışma kurulları mikro bazda finans kuruluşu seviyesindedir. GCC ülkeleri olan Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri ve Ürdün, Yemen, Gambia ve Türkiye gibi ülkeler fıkhi danışma kurulları açısından merkezi olmayan modeli benimsemişlerdir. Bu modelde merkez

bankasının kendi yapısı içerisinde kurulmuş bir fıkhi danışma kurulu var ise bu kurul finans kurumlarını bağlayıcı nitelikte ve yetkinlikte değildir. Merkez bankasının kendi ürün ve hizmetlerini şer'i açıdan denetler. GCC ülkelerinde finans kuruluşlarının oluşturdukları fıkhi danışma kurulları, AAOIFI tarafından yayınlanan standartlardan etkilenmektedir (Hamza, 2013, s. 21).

Bu modelin daha iyi anlaşılması için Sharia Supervisory Committee/Board kavramının açıklanması önem arz etmektedir. Bu komite herhangi bir finans kuruluşunda oluşturulmuş fıkhi danışma kurulunun kararlarını ve fetvalarını denetleyen, bir üst otorite veya iç denetçi anlamında kullanılmaktadır. Modele ilişkin konunun daha iyi anlaşması amacıyla seçilmiş ülkelerde fıkhi danışma kurullarının uygulama örnekleri aşağıda sunulmuştur.

2.1.2.1. Türkiye

Hâlihazırda ülkemizde İslamî finans hizmeti sunan bankalar; Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Türkiye Finans, Vakıf Katılım ve Ziraat Katılım bankalarıdır. İslamî finans alanında faaliyet gösteren, Bank Asya Katılım Bankası'nın (Müflis Asya Katılım Bankası A.Ş.) Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulunun 22.07.2016 tarihli Kararı gereğince; 5411 sayılı Bankacılık Kanununun 107'inci maddesinin son fıkrası çerçevesinde, faaliyet izni kaldırılmıştır. Ayrıca BDDK, 26.02.2019 tarihinde 5411 sayılı Bankacılık Kanununun 10 uncu maddesi ile Bankaların İzne Tabi İşlemleri ile Dolaylı Pay Sahipliğine İlişkin Yönetmeliğin 7'nci maddesi kapsamında yapılan değerlendirme neticesinde, Türkiye Emlak Katılım Bankası AŞ'ye faaliyet izni verilmesine karar vermiştir. Ülkemizde faaliyet gösteren bankalar incelendiğinde fıkhi danışma kurulları açısından farklı uygulamaların olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'de fıkhi danışma kurullarının oluşturulması, yetki ve sorumluluklarının neler olacağı ve üye yapısı ile ilgili kriterler çeşitli toplantı ve çalıştay raporlarında tavsiye niteliğinde tartışılmıştır. 2013 yılında yapılan Faizsiz Finans Çalıştay raporunda ulusal anlamda kurulacak fıkhi danışma kurulunun önemi, kurulun bağlı bulunması gereken kuruluşun BDDK veya TKBB'dan hangisi olmasının sektör açısından daha avantajlı olacağı gibi konular tartışılmış ve öneriler sunulmuştur. Aynı raporda ulusal anlamda oluşturulacak fıkhi danışma kurulunun BDDK bünyesinde kurulmasının, yaptırım açısından olumlu olmakla birlikte, bankacılık sektörü dışında kalan İslamî finans sektörünü temsil edemeyeceği değerlendirilmiştir. TKBB bünyesinde

kurulacak olan kurulda ise temsil açısından yeterlilik bulunurken kamu otoritesinin yaptırım gücünden istifade edilemeyecektir (Şağbanşua, 2016, s. 157).

2015 yılına gelindiğinde Başbakanlık tarafından yayınlanan genelgede Hazine ve Maliye Bakanı başkanlığında, Bakanlık Müsteşarı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı Müsteşarı, SPK Başkanı, BDDK, TKBB ve TCMB Başkanları, Borsa İstanbul A.Ş Genel Müdürü ve Katılım Sigortacılığı Derneği başkanından oluşan Faizsiz Finans Koordinasyon Kurulu oluşturulmasına karar verilmiştir. İlgili kurul standart belirleme, şariat yönetimi ve diğer konularda yönetmelik hazırlama, ürün ve hizmet geliştirilmesi için araştırma yapma, İslamî finans kuruluşlarının şeri uygunluğunu denetleme, sektörün gelişmesi için toplantı, çalıştay ve seminerler düzenleme gibi konularda yetkilendirilmiştir (Şağbanşua, 2016, s. 158).

Fakat oluşturulan koordinasyon kurulu tam anlamıyla fıkhi danışma kurulu niteliğinde değildir. Türkiye’de ulusal anlamda ilk fıkhi danışma kurulu benzeri bir yapı 2018 yılında TKBB bünyesinde kurulmuştur. TKBB, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulunun 22.02.2018 tarih ve 7736 sayılı kararına istinaden, 02.04.2018 tarih ve 253 sayılı kararı ile kabul edilen Danışma Kurulunun Oluşumu, Görev, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Tebliği’ni yayımlayarak bu konudaki ilk ciddi adımı atmıştır. İlgili tebliğe göre fıkhi danışma kurulu; üçü İslamî bilimler alanında doktora derecesine sahip, biri Din İşleri Yüksek Kurulu üyeleri arasından ve biri işletme, iktisat, maliye, bankacılık, hukuk ve dengi dallarda lisans veya lisansüstü diplomaya sahip ve katılım bankacılığı alanında en az yedi yıl yönetici deneyimi olan toplam beş üyeden oluşmaktadır. Üyeler beş yıllık süre için görevlendirilirken görev süresi sona eren üye tekrar atanabilmektedir (TKBB, 2018).

Fakat bu kurulun, ülkede ulusal anlamda, bağlayıcı bir üst otorite olmadığı unutulmamalıdır. 14.09.2019 tarihine kadar yayımlanmış genelgelerde ve alınan kararlarda ülkemizde faaliyet gösteren İFK’leri tam olarak bağlayıcı nitelikte bir yapının kurulmadığı gözlemlenirken bu tarihe kadar İFK bünyesinde fıkhi danışma kurulu oluşturma zorunluğu da bulunmamaktadır. Belirtilen tarih öncesinde İFK bünyesinde kurulmuş olan fıkhi danışma kurulları bir zorunluluktan çok müşterilere güven sağlamak adına kurulmuşlardır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulunun 14.09.2019 tarihli Faizsiz Bankacılık İlke ve Standartlarına Uyuma İlişkin Tebliği ile birlikte İFK bünyesinde fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee)

oluşturma bir zorunluluk haline gelmiştir. İlgili tebliğe göre fıkhi danışma kurulu, katılım bankalarında asgari üç yıl görev yapmış ve faizsiz finans konusunda sertifikalı eğitim almış ya da faizsiz finans alanında yüksek lisans veya doktora düzeyinde eğitim almış olan üç üyeden oluşmalıdır. Üyelerinin görev süresi üç yıldır ve görev süresi sona eren üyeler tekrar görevlendirilebilir. Ayrıca üyelerden en az üçte ikisinin yurt içinde yerleşik olması zorunludur (BDDK, 2019).

Üyelerin ilahiyat alanında eğitim alma şartı bulunmamakla birlikte ülkemizde faaliyet gösteren İFK'ler genellikle fıkhi danışma kurullarında ilgili alandan tanınmış akademisyenleri görevlendirmeyi tercih etmektedirler. Belirtilen tebliğ kapsamında ülkemizde faaliyet gösteren İFK'ler için halen şeri iç denetim anlamında fıkhi danışma kurulunu (Sharia Committee) denetleyen bir üst yapı (Sharia Supervisory Committee/Board) oluşturma zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu hizmeti İFK'ler fıkhi danışma kurulunun (Sharia Committee) onay vereceği bir yerden hizmet alımı şeklinde yapabilmektedirler. Bu durum ülkemizde İFK'lerin belli bir standardizasyon yakalayamamasının en önemli sebebidir. Ayrıca İFK bünyesinde oluşturulacak fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) üyelerinin taşınması gereken şartlar incelendiğinde, üyelere özellikle ilahiyat alanında uzmanlık şartı aranmadığı için eleştiriye açık bir durum söz konusudur. Ülkemizde faaliyet gösteren İslamî bankaların fıkhi danışma kurullarına ilişkin yapı incelendiğinde tüm bankaların kendi bünyelerinde yönetim kurulu, genel kurul ve genel müdürlüğe bağlı fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) oluşturdıkları ve güven vermesi açısından ilahiyat alından akademisyenleri bu kurullarda üye olarak görevlendirdikleri gözlemlenmektedir. Bu bankalardan bugün için sadece, Kuveyt Türk Katılım Bankası içerisinde, işlemlerini denetleyebilecek yetkide ve bir işlemin şeran uygun olup olmadığına fetva verebilecek, dört ayrı mezhepten oluşan bir fıkhi danışma kurulunun (Sharia Committee) yanında bu kurulu denetleyebilecek iç fıkhi denetim anlamında (Sharia Supervisory Committee/Board) bir üst yapı mevcuttur. Diğer bankalarda bu üst yapı şu an için mevcut değildir.

Bunun yanında, 21.05.2019 tarihinde Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) tarafından yayınlanan Faizsiz Finans Muhasebe Standartları (FFMS) içerisinde fıkhi danışma kurulları finans kuruluşlarında fıkhi uyum için gerekli muhakemeyi yapan kurullar olarak belirtilmiştir (KGK, 2019).

2.1.2.2. Bahreyn

Bahreyn’de Merkez Bankasının kendi bünyesinde kurulmuş fıkhi danışma kurulu olmakla birlikte finans kuruluşları için bağlayıcı nitelikte değildir. Sadece Merkez Bankasının ürün ve hizmetlerinin şer’i uyumunu denetlemektedir. Kurul üyelerinin başka kuruluşlarda ikincil danışmanlık yapmaları konusunda herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Ülkede her bir finans kurumunun kendi içerisinde fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) bulunmaktadır. Bahreyn Merkez Bankası finans kuruluşlarında, fıkhi danışma kurullarının karar ve fetvalarını denetleyen (Sharia Supervisory Committee/Board) oluşturmalarını tavsiye etmiş ve AAOIFI standartlarını dikkate almalarını istemiştir (Hamza, 2013, s. 231).

Bahreyn, AAOIFI merkezinin ülkede faaliyet göstermesi açısından kuruluşla yakın çalışma imkânı bulan bir ülke konumundadır. İslamî finans ile ilgili alınan her bir kararın AAOIFI standartlarından etkilendiği söylenebilir. Ayrıca ülkede IFSB standartları da önemli yer tutmaktadır. Ülkede İslamî finans ile ilgili yapıya ilişkin kriterler ve zorunluluklar Merkez Bankası ve Finansal Kuruluşlar Kanunu içerisinde bölümler halinde yayınlanan CBB Rule Book Volume 2 – Islamic Banks başlığı altında belirtilmiştir. Ülkede ilk olarak 2014 yılında İslamî bankaların AAOIFI standartlarına uymaları zorunlu hale getirilmiştir (CBB, 2017).

Fıkhi danışma kurullarının yapısı açısından yapılacak değerlendirmede CBB Rule Book ve ilgili literatür incelendiğinde bir kavram karmaşası olduğu gözlemlenmektedir. Şöyle ki Bahreyn merkezi olmayan modeli uygulayan bir ülkedir. İlgili literatürde İFK bünyesinde en az üç üyeden oluşan fıkhi danışma kurulu (Sharia Committee) oluşturma zorunluğu bulunmakla birlikte, fıkhi danışma kurullarının karar ve fetvalarını denetleyen (Sharia Supervisory Committee/Board) yapısından söz edilmemektedir (Grassa, 2015, s. 143).

Fakat CBB Rule Book incelendiğinde finans kuruluşları açısından şer’i yönetim yapısı içerisinde fıkhi danışma kuruluna (Sharia Committee) yer verilmeden direk olarak (Sharia Supervisory Board-SSB) den bahsedilmektedir. Bağlayıcılığı açısından CBB Rule Book Volume 2 – Islamic Banks dikkate alındığında ismi (Sharia Committee) ya da (Sharia Supervisory Board-SSB) olduğuna bakılmaksızın her finans kuruluşunun kendi bünyesinde fıkhi danışma kurulu oluşturması bir zorunluluktur. Kurul üyeleri fıkıh ilminin muamelat kısmı üzerinde uzman ve en az

üç kişiden oluşmalıdır. Kurulun finans kuruluşlarının ürünlerine ilişkin şer'i denetim yanında, yıllık planları onaylama, kuruluşun yıllık zekâtını hesaplama, fetvaları kayıt altına alma, kurul üyelerinden en az birinin yılsonu mali raporlar görüşülürken genel kurula katılması gibi görevleri de bulunmaktadır. Ayrıca kurum içerisinde yapılan ve şeran uygun olmayan bir işlem ve hizmetin Bahreyn Merkez Bankasına bildirilmesi sorumluluğu da SBB'ye aittir (Hamza, 2013; CBB, 2017).

2.1.2.3. Kuveyt

Kuveyt'teki İslamî bankaların fıkhi danışma kurulları incelendiğinde Bahreyn'de olduğu gibi Sharia Committee yerine Sharia Supervisory Board-SSB kavramının kullanıldığı görülmektedir. Ülkede fıkhi danışma kurullarının kurulması, üyelerin taşınması gereken kriterler, görev ve sorumlulukları ve fetvalar arasında uyumsuzluk olması durumunda yapılması gerekenler, Kuveyt Merkez Bankasının 1968 yılında çıkarmış olduğu 32/93-97 nolu kanun çerçevesinde belirlenmiş ve 2003 yılında fıkhi danışma kurullarına ilişkin yapı karara bağlanmıştır. İlgili kanun çerçevesinde ülkedeki her bir finans kuruluşunun kendi bünyesinde AAOIFI ve İslam Fıkıh Akademisi standartlarına göre Sharia Supervisory Board oluşturması zorunlu bir durumdur. Oluşturulan fıkhi danışma kurulu üyeleri arasında herhangi bir ürün ve hizmete ilişkin bir uyumsuzluk olması durumunda bu durumun yönetim kuruluna bildirilmesi ve son fetvanın alınabilmesi için Vakıflar ve Fetva İşleri Bakanlığı bünyesindeki fıkhi danışma kuruluna iletilmesi gerekmektedir (CBK, 2003; Wilson, 2009).

Görüldüğü gibi Kuveyt aslında merkezi modele yakın bir uygulamaya sergilemektedir. Ülkedeki finansal ürünlere ilişkin son otorite Vakıflar ve Fetva İşleri Bakanlığı bünyesindeki fıkhi danışma kurulu gibi görünmektedir ve bu duruma kanunda da yer verilmiştir. Fakat uygulamada üst kurulun vereceği fetvalara uyulmaması durumunda kamu otoritesi ile uygulanacak yaptırımlardan söz edilmemektedir. Bu sebeple ürün ve hizmetlere ilişkin Vakıflar ve Fetva İşleri Bakanlığı bünyesindeki fıkhi danışma kurulunun vermiş olduğu fetvalar İFK'leri için uyulması zorunlu fetvalar olmaktan uzak kalmaktadır. Konuyu her bir İFK kendi içerisindeki fıkhi denetim birimi vasıtasıyla çözmeye çalışmaktadır (Gintzburger, 2015, s. 82).

15.06.2003 tarihinde Kuveyt Merkez Bankası Yönetim Kurulunun yapmış olduğu toplantı neticesinde 1968 yılında çıkarılmış olan 32/93-97 nolu kanunda yer alan

fikhi danışma kurulun oluşturulmasına ilişkin son düzenlemeler yapılmıştır. İlgili düzenleme çerçevesinde İFK bünyesinde oluşturulan fikhi danışma kurulu yönetim kurulunun onayı ile İslam ticâret hukuku alında uzman kişilerden ve en az üç üyeden oluşmalıdır. Yönetim kurulu üyeleri ile kuruluştaki en az %5 sermayesi bulunan kişiler fikhi danışma kurulunda üye olamazlar. Ayrıca İFK fikhi danışma kurulunun fetva ve kararlarını yayınlamak durumundadır (CBK, 2003). Görüldüğü gibi ülkede ulusal anlamda ve üst-son otorite niteliğinde bir fikhi danışma kurulu bugün için mevcut değildir.

2.1.2.4. Birleşik Arap Emirlikleri (BAE)

Ülkedeki fikhi danışma kurulları incelendiğinde, karşımıza ikili bir yapının çıktığı gözlemlenmektedir. Bunlardan birincisi finans kuruluşları bünyesinde kurulan Sharia Committee anlamında kullanılan Sharia Supervisory Authority/ Committee – SSA/C, diğeri ise Adalet ve İslam İşleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Yüksek Fıkıh Otoritesi (The Higher Sharia Authority-HSA)'dır. Birleşik Arap Emirlikleri'nde İslamî bankalar ile ilgili ilk kanun 1985 yılında BAE Merkez Bankasının Regarding Islamic Banks, Financial Institutions and Investment Companies başlığı altında yayınladığı kanundur (Hamza, 2013, s. 232).

BAE Merkez Bankasının resmi internet sitesinde halen yayınlanmakta olan ilgili kanunun 6. maddesine göre ülkedeki finans kuruluşlarına işlem ve ürünlerinin fikhi uyumunu sağlayabilmek adına kendi bünyelerinde en az üç üyeden oluşan fikhi danışma kurulu (Sharia Supervisory Authority- SSA) oluşturmaları tavsiye edilmiştir (CBU, 1985).

Aynı kanunun 5. maddesinde ülkedeki finans kuruluşlarının işlemlerinde şeri uyumu sağlamak ve görüş bildirmek üzere Adalet ve İslam İşleri Bakanlığına bağlı Yüksek Fıkıh Otoritesi (The Higher Sharia Authority-HSA) kurulması kararlaştırılmıştır (CBU, 1985).

Fakat ülkede 2018 yılına kadar uygulamada bir serbestlik bulunmaktadır. Şöyle ki 1985 yılında çıkartılan kanun ile kurulması kararlaştırılan HSA ile ilgili net bir yapı oluşturulamamış, finans kuruluşları bünyesindeki fikhi danışma kurullarının denetimi ile ilgili bir kanun ya da düzenleme yapılmamıştır. Sonuç olarak 1985 yılında çıkartılan kanunun tavsiye niteliğinde kararlar içerdiği düşünülmektedir.

Ülkede 2018 yılında Decretal Federal Law No. (14) of 2018 Regarding the Central Bank & Organization of Financial Institutions and Activities başlığı ile çıkartılan kanun hükmünde kararname ile HSA'nın kurulması gerçekleşmiş, üye yapısı, görev ve yetkileri net olarak belirlenmiştir. İlgili kanuna göre HSA İslam ticâret hukuku alanında yeterli bilgi ve deneyime sahip en az 5 en fazla 7 üyeden oluşmalıdır. HSA ülkedeki İslamî finansla ilgili genel standartları belirlemenin yanında, finans kuruluşları bünyesindeki fıkhi danışma kurullarını denetleme ve BAE Merkez Bankasının geliştirdiği ürünlerin ve finansal araçların şeri onayını yapma görevlerini de yerine getirmekle sorumludur (CBU, 2018).

Buna ek olarak aynı kanunun 79. maddesinde ülkede İslamî finans hizmeti sunan her bir kuruluşun, ürün ve hizmetlerinin, yapmış olduğu işlem ve sözleşmelerin şeri uyumunu sağlayamaya yönelik kendi bünyesinde bağımsız fıkhi danışma kurulu (Internal Shariah Supervision Committee-ISSC) oluşturması zorunlu hale gelmiştir. ISSC üyelerinin İslamî finans ve bankacılık ve hukuk alanlarında uzman kişiler olması, kendilerinin ve ikinci derece yakınlarının kuruluşla hissedarlık ilişkileri bulunmaması gerekmektedir. ISSC üyeleri HSA'nın onayı ve finans kuruluşunun genel kurulu tarafından atanmaktadır. Özellikle 2018 yılında çıkartılan kanun hükmünde kararname dikkate alındığında BAE'deki fıkhi danışma kurullarının yapısının, merkezi modele çok yakın bir uygulama özelliğine doğru evrildiği söylenebilir. Çünkü kanunun 17. maddesi HSA'yı ülkedeki en üst/son otorite olarak açıklamaktadır. HSA'nın finans kuruluşları bünyesinde kurulan ISSC üyelerini onaylama yetkisi ve verilecek fetvalarda HAS'ın onayını ve olurluğu alma zorunluluğu bu görüşü destekler niteliktedir. Fakat kanunun yakın zamanda çıkartılmış olması ve uygulamada aykırı hareketlerde bulunulması durumunda karşılaşılabilecek yaptırımlar ve eski ürün ve sözleşmelerin durumu halen net değildir. Sonuç olarak BAE kanun anlamında merkezi modeli, fiiliyatta merkezi olmayan modeli uygulayan ve zaman içerisinde tamamıyla merkezi modeli uygulayacak ülkeler kategorisinde değerlendirilebilir.

2.1.2.5. Katar

Katar fıkhi danışma kurulları açısından tam olarak merkezi olmayan modele uygun bir örnek sergilemektedir. 2018 yılı Katar İslamî Finans Raporu'na göre ülkede İslamî finansa ilişkin olarak ilk kanun, Katar Merkez Bankası tarafından The Law of

the Qatar Central Bank and the Regulation of Financial Institutions başlığı ile 2012 yılında çıkartılmıştır. İlgili kanuna göre finans kuruluşlarının kendi bünyelerinde İslam ticâret hukuku alanında uzman en az üç üyeden oluşan ve yönetim kurulunun önerisi doğrultusunda genel kurul tarafından atanan fıkhi danışma kurulu oluşturmaları zorunlu hale gelmiştir. Üyelerin görev süresi üç yıl olarak belirlenirken görev süresi biten üye tekrar seçilebilmektedir. Eğer genel kurul üyeleri görevden alacak veya yeni atama yapacak ise bu durumu Merkez Bankasına bildirmek durumundadır (QCB, 2012).

Fıkhi danışma kurulu üyelerinin ve dördüncü dereceye kadar akrabalarının, kurul üyeliği dışında finans kuruluşu ile herhangi bir çıkar ilişkilerinin olmaması gerekmektedir (QCB, 2012).

Katar Merkez Bankasının çıkarmış olduğu ilgili kanun incelendiğinde Kuveyt ve Bahreyn’de karşımıza çıkan kavram karmaşasının çözümlendiği dikkat çekmektedir. Şöyle ki kanunda kurulması zorunlu olan fıkhi danışma kurulun ismi Sharia Supervisory Board olarak belirtilmiştir. Fakat parantez içinde yapılan açıklama ve alt satırlardaki ifadeler belirtilen fıkhi danışma kurulun Sharia Board/ Committee özelliği taşıdığını ifade etmektedir (QCB, 2012).

Katar’da Merkez Bankası bünyesinde üst otorite sayılabilecek bir fıkhi danışma kurulu bulunmamaktadır. Finans kuruluşlarındaki fıkhi danışma kurulları üyeleri arasında veya farklı finans kuruluşlarının fıkhi danışma kurulları arasında, ürün ve hizmetlerin şer’i uyumuna ilişkin, ihtilaf çıkması halinde müracaat edilecek üst kuruluş Vakıflar Bakanlığına bağlı Şeriat Yüksek Konseyidir. Fakat konseyin kararları tavsiye niteliğindedir. Finans kurumlarında bulunan fıkhi danışma kurul üyelerinin başka fıkhi danışma kurullarında ikincil üyelik yapmaları konusunda kanuni bir kısıtlama yoktur (Hamza, 2013; Şağbanşua, 2016).

2.1.2.6. Suudi Arabistan

Suudi Arabistan fıkhi danışma kurulları açısından tamamen serbest bir yapıya sahiptir. Diğer bir ifade ile Merkez Bankası ve ülkedeki finans kuruluşlarını, fıkhi danışma kurulu oluşturma, üye yapısı, görev ve yetkileri açısından sınırlayan herhangi bir kanun ya da yasal düzenleme bugün için mevcut değildir. Ülkede 1957 yılında kurulan Merkez Bankası çıkardığı kanun ve düzenlemelerde İslamî finansal

hizmetler veren kuruluşlar ile konvansiyonel finans sektörü arasında bir ayrım gözetmemektedir (Hasan, 2011, s. 114).

Ülkede ulusal anlamda Merkez Bankası ya da ilgili kurumlar bünyesinde oluşturulmuş fıkhi danışma kurulu bulunmamakla birlikte finans kuruluşlarının oluşturacakları fıkhi danışma kurullarına ilişkin bir zorunluluk da bulunmamaktadır (Grassa, 2015, s. 139).

Ülkede İslamî finans alanında faaliyet gösteren kuruluşlar, kendi inisiyatifleri doğrultusunda Sharia Committee ve Sharia Supervisory Board gibi isimler altında fıkhi danışma kurulları oluşturmuşlardır. Finans kuruluşları kendi bünyelerindeki fıkhi danışma kurullarını oluştururken, merkezi Suudi Arabistan'da bulunan İslam Konferansı Örgütü bünyesindeki Uluslararası İslam Fıkıh Akademisinin standartlarını referans almaktadırlar (Hamza, 2013, s. 232).

Suudi Arabistan'da ne merkezi anlamda ne de kurum bazında İslamî finansa özgü fıkhi danışma kurulu oluşturma zorunluğu bulunmadığı için, sistem eleştirilere açık bir yapıdadır. Bunun yanında ülkedeki hukuk sisteminin şer'i kanunlara dayanmasından ötürü, Müslüman nüfusun İslam hukuku çerçevesinde hareket edeceği, şeran uygun olmayan ürün ve işlemlerden uzak duracağı, kişi ve kurum nezdinde şer'i kurallara uyulacağı varsayılmaktadır.

2.1.2.7. Umman

Umman'da Merkez Bankasının İslamî finansa yönelik yapmış olduğu ilk kanuni düzenleme 2012 yılında "İslamîc Banking Regulatory Framework" başlığı ile yayımladığı kitapçıkla açıklanmıştır. Belirtilen düzenlemenin "General Obligations and Governance" başlığı altındaki ikinci bölümünde finansal kuruluşlar bünyesinde kurulması gereken fıkhi danışma kurulu ile ilgili hususlar belirtilmiştir. İlgili düzenlemeye göre ülkede Merkez Bankası lisansı alarak faaliyet gösteren İslamî finans kuruluşları en az üç üyeden oluşan ve fıkıh ilminin muamelat kısmı üzerinde uzmanlaşmış bilim adamlarından oluşan bağımsız fıkhi danışma kurulu oluşturmak zorundadırlar. Düzenlemede kurulması istenen fıkhi danışma kurulunun ismi Sharia Supervisory Board-SSB olarak belirtilmiştir. Üyeler arasında fıkıh ilminin muamelat kısmı üzerinde uzmanlaşmamış fakat finans, ekonomi, muhasebe ve hukuk gibi alanlarda uzman olan kişilerde bulunabilmektedir. Bu üyelerin ürün ve hizmetlerin şer'i uyumu konusunda yapılacak oylama için oy kullanma hakları yoktur. Oylama

sonucu alınacak kararlarda oy çokluğu şartı aranmaktadır. Üyeler üç yıllığına görevlendirmekte ve görev süresi dolan üye bir defaya mahsus olmak üzere tekrar atanabilmektedir (CBO, 2012).

Ülkede finans kuruluşları bünyesindeki fıkhi danışma kurullarını denetleyecek ve fetvalar arası uyumsuzlukları çözecek üst/son otorite bugün için bulunmamakla birlikte, Merkez Bankası bünyesinde 2015 yılında faaliyetlerine başlayan Yüksek Fıkhi Danışma Otoritesinin ilerleyen dönemde bu görevi üstlenebileceğı düşünülebilir. Yüksek Fıkhi Danışma Otoritesinin öncelikli görevi; Merkez Bankasının kendi ürün ve hizmetlerine ve diğeri İslamî bankalarla ve İslamî ürün ve hizmet sunan konvansiyonel bankalarla olan işlemlerine ilişkin, görüş ve öneriler sunmaktadır. Ayrıca Yüksek Fıkhi Danışma Otoritesinin İslamî finansal hizmet sunan kuruluşların fıkhi danışma kurulları arasındaki ihtilaflarda, nihai karar verici olacağı ve kararlarının bağlayıcı olacağı da belirtilmiştir (COMCEC, 2016). Fakat Merkez Bankasının çıkarmış olduğı kanun ve düzenlemelerde Yüksek Fıkhi Danışma Otoritesinin kararlarının dinlenmemesi halinde uygulanacak yaptırımlardan söz edilmemektedir. Araştırma ülkeleri açısından, fıkhi danışma kurullarının yapısı tablo 2.2’de sunulmuştur.

Tablo 2. 2.Ülkeler Açısından Fıkhi Danışma Kurullarının Yapısı

Ülkeler	Ulusal Fıkhi Danışma Kurulu	Ulusal Fıkhi Danışma Kurulu Uyma Zorunluluğu	Finans Kuruluşu Nezdinde Fıkhi Danışma Kurulu	İç Denetçi Anlamında Fıkhi Danışma Kurulu
Malezya	Var (Sharia Advisory Council-SAC) Merkez Bankası	Var	Var (Sharia Committee)	Zorunlu Değil
Pakistan	Var (Shariah Advisory Committee) Merkez Bankası	Var	Var (Sharia Advisor)	Zorunlu Değil
Sudan	Var (High Sharia Supervisory Board-HSSB) Merkez Bankası	Var	Var (Sharia Committee)	Var (Sharia Supervisory Board)
Endonezya	Var (NSB-IUC) Endonezya Muhasip Enstitüsü	Var	Var (Sharia Committee)	Zorunlu Değil
Türkiye	Yok	Yok	Var (Sharia Committee)	Zorunlu Değil (Kuveyt Türk'te Var)
Bahreyn	Var (Shariah Advisory Committee) Merkez Bankası	Kısmen Var	Var (Sharia Supervisory Board-SSB)	Var (Sharia Supervisory Committee)
Kuveyt	Var (Shariah Advisory Committee) (Vakıflar ve Fetva İşleri Bakanlığı)	Kısmen Var	Var (Sharia Supervisory Board-SSB)	Zorunlu Değil
BAE	Var (The Higher Sharia Authority-HSA) Adalet ve İslam İşleri Bakanlığı	Kısmen Var	Var (Sharia Supervisory Authority-SSA) veya (Internal Shariah Supervision Committee-ISSC)	Zorunlu Değil
Katar	Var (Supreme Sharia Council) Vakıflar Bakanlığı	Yok	Var (Sharia Board)	Zorunlu Değil
Suudi Arabistan	Yok	Yok	Zorunlu Değil	Zorunlu Değil
Umman	Var (The High Sharia Supervisory Authority-HSSA) Merkez Bankası	Kısmen Var	Var (Sharia Supervisory Board-SSB)	Zorunlu Değil

Kaynak: Literatür ve ilgili kanun ve düzenlemeler yardımıyla türetilmiştir.

Tabloda ulusal fıkhi danışma kurulu kararlarına uyma zorunluluğu için kısmen var şeklinde ifade edilen Bahreyn, Kuveyt, BAE ve Umman devletleri merkezi modele en yakın devletler konumundadır. Bu ülkelerde ulusal fıkhi danışma kurulu bulunmakla birlikte ilgili kanun ve düzenlemelerde bu kurulun kararlarına uyulmaması durumunda faaliyet kısıtlama, durdurma veya cezai yaptırım gibi hususlar belirtilmemiştir.

Sonuç olarak merkezi modeli bugün için tam olarak uygulayamayan ülkelerin de (Suudi Arabistan hariç) merkezi modele geçme çabaları bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde ilerleyen yıllarda, İslamî finansal faaliyetlerin bulunduğu Müslüman ülkelerin tamamında, ürün ve hizmetlere ilişkin şer'i uyumsuzluk riskinin ortadan kaldırılması, fon sahiplerinin sektöre yönelik güven duygularının artırılması ve şeri standardizasyonun sağlanması adına, merkezi modelin uygulanmasının bir zorunluluk halini alacağı anlaşılmaktadır. Gerek merkezi modelde olduğu gibi ulusal anlamda oluşturulacak fıkhi danışma kurullarında gerekse de finans kuruluşlarında oluşturulacak fıkhi danışma kurullarında dikkat edilmesi gereken en önemli husus üyelerin sahip olmaları gereken kriterlerdir. Bu konuda hem ülkelerin hem de finans kuruluşlarının ISRA (International Sharı'ah Research Academy For Islamic Finance), AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) ve IFSB (Islamic Financial Services Board) gibi uluslararası kuruluşların belirledikleri standartları dikkate almaları önem arz etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME: TEORİK ve KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Üçüncü bölümde, ekonomik büyüme kavramı çeşitli büyüme modelleri bağlamında incelenmiş ve farklı ekonomik büyüme modelleri içerisinde büyümenin temel kaynağı ve değişkenleri denklemler yardımı ile ifade edilmiştir. Genel kabul görmüş ekonomik büyüme değişkenleri ile İslam iktisadının bu değişkenlere bakışı tartışılmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan panel veri ekonometrisine ilişkin testlerin teorik açıklamaları ve denklemleri sunulmuştur.

Bir ülkede üretilen mal ve hizmet miktarının zaman içerisinde artması anlamına gelen ekonomik büyüme, rakamsal olarak reel GSYH’de meydana gelen yükselişleri ifade etmektedir. Reel GSYH ülke sınırları içerisinde belli bir dönemde üretilen nihai malların temel bir yılın piyasa fiyatları üzerinden değerini ifade etmektedir (Ünsal, 2013, s. 11-14). Aynı şekilde Kaynak’a göre (2011, s. 2), ekonomik büyüme, bir ülkede belli bir dönemde yerli ve yabancı tüm kişilerin ürettikleri mal ve hizmetlerin parasal değeri olan GSYH’da görülen artışa denir. Ekonomik büyümenin GSYH’nin değişik formları üzerinden değerlendirilmesi literatürde oldukça sık karşılaşılan bir durumdur. Genel kabul gören ve en sık değerlendirme ölçütü olarak kullanılan ekonomik büyüme göstergeleri reel GSYH, kişi başına düşen reel GSYH ve GSYH artış oranıdır.

Bir ülkede ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için sahip olunan kaynakların miktarının artırılması ya da mevcut kaynakların kalitelerinin iyileştirerek üretim imkânları sınırının genişletilmesi veya üretim teknolojisini değiştirerek daha yüksek üretim düzeylerine ulaşılması gerekmektedir (Üstünel, 1988, s. 58).

Bu şekilde değerlendirildiğinde ekonomik büyüme iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, eksik istihdam seviyesindeki mevcut kaynakların kullanımındaki etkinsizlik ve eksik istihdam giderilerek sağlanan üretim artışlarıdır. İkincisi ise tam

istihdam durumunda üretime yeni üretim faktörlerinin girmesi veya teknolojik ve kurumsal gelişmeyle sağlanan üretim artışlarıdır. Birincisi kısa, ikincisi uzun dönemli ekonomik büyümeye işaret etmektedir (Ülgener, 1991, s. 409).

Ekonomik büyümeyi uzun dönemli bir olgu olarak değerlendiren Kuznets (1973, s. 247), ekonomik mal arzındaki uzun dönemli artışların, bir ülkede ekonomik büyümeyi temsil ettiğini belirtmiştir. Çıktı düzeyindeki artışlar olarak tanımlanan ekonomik büyüme, aynı zamanda ekonominin ülke vatandaşlarının istek ve ihtiyaçlarını karşılama kapasitesindeki artışlarını da içinde barındıran bir kavramdır (Van den Berg, 2001, s. 11). Bu yönüyle ekonomik kalkınma kavramı ile sürekli olarak karşılaştırılmakta aynı ve farklı yönleri tartışılmaktadır.

Kuznets (1949, s. 6), ekonomik büyümenin, üretim miktarındaki nicel artış olarak değerlendirilmesinin esas olduğunu, fakat nitel faktörlerin de dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. North (1997, s. 1), ise ekonomik büyümenin hem nicel artış hem de toplam faktör verimliliğinin artışı sonucunda ortaya çıkan bir durum olduğunu belirtmiştir. Ekonomik çıktıdan farklı olarak insanoğluna ait sıkıntıların, sağlık, eğitim, hak ve özgürlüklerin işin içine katıldığı bir tanım yapılacak olursa bu tanım bize ekonomik kalkınma kavramını vermektedir (Gönel, 2013, s. 5). İlerleyen bölümde ekonomik büyüme ile ilgili olarak, tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan, büyüme teorilerine yer verilecektir.

3.1. Ekonomik Büyümede Tarihsel Süreç

Ekonomik büyümenin teorik olarak klasik iktisat ile birlikte temellendiği düşünülmektedir. Fakat klasik öncesi dönemde Merkantilist ve Fizyokratların toplam hasılanın arttırılması ve refah seviyesinin yükseltilmesine ilişkin ortaya koydukları prensipler ekonomik büyüme adına atılmış ilk adımlar olarak değerlendirilebilir.

3.1.1. Merkantilist Yaklaşım ve Ekonomik Büyüme

Korumacı devlet temelli bir yaklaşımı benimsemiş olan Merkantilistler, zenginleşmenin en önemli unsurunun dış ticârette fazla veren bir denge kuracak şekilde, dış ticâretin önündeki engellerin kaldırılmasından geçtiğini savunmuşlardır. Ancak bu şekilde toplumsal refahı arttırmak ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek mümkün olacaktır (Kazgan, 1993; Savaş, 2007).

Sahip olunan altın ve gümüş gibi madenlerin arttırılmasını zenginleşmenin en önemli kaynağı olarak gören Merkantilistler büyük ölçüde Von Hornick'in ileri sürdüğü temel prensipler bağlamında, bu hedeflerine ulaşabileceklerini belirtmişlerdir. Bu temel prensiplerden bazıları aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Ekelund ve Hebert, 2013, s. 47).

- ✓ Altın ve gümüş ihracatının engellenerek madenlerin ülke içerisinde kalmasının sağlanması
- ✓ Sahip olunan tüm ham maddelerin nihai ürüne dönüştürülmesi için çalışılması
- ✓ Çalışan nüfusun arttırılması
- ✓ İthalatın mümkün olduğu en üst seviyede engellenmesi
- ✓ Engellenemeyecek ithalat karşılığı altın ve gümüş yerine yerli üretim malların verilmesi
- ✓ İhtiyaç fazlası üretimin altın ve gümüş karşılığı satılabilmesi için fırsatların değerlendirilmesi
- ✓ İthalat ürünlerinin ülke içerisinde tamamlanabilen ham madde olmasına ağırlık verilmesi
- ✓ Ülke topraklarının tamamının maden elde etme, tarım ve üretim için kullanılması

Yukarıdaki prensipler dikkate alındığında Merkantilistler için ekonomik büyümenin en önemli dinamiklerinin dış ticârette fazla veren bir yapı içerisinde, korumacı dış ticâret, altın ve gümüş gibi madenleri biriktirmek ve çalışan nüfusun artışı olduğu söylenebilir.

3.1.2. Fizyokratlar ve Ekonomik Büyüme

Merkantilist düşünceye bir eleştiri olarak ortaya çıkan Fizyokrasi, zenginliğin kaynağını tarımsal mahsul üretimindeki artışa dayandırmaktadır. Çünkü Fizyokratlara göre tarım, girdi miktarından daha fazla çıktı verebilecek tek üretim faaliyetidir. Ekonomik büyüme açısından sanayi sektörünün de kısmen yararlı olduğu düşünülse de harcanandan daha fazlasını verdiği için büyümenin lokomotifi tarım sektörüdür (Gudeman, 1980; Savaş, 2007).

Fizyokratların belirttiği ekonominin dengesini oluşturan döngüde çiftçiler, toprak sahipleri ve esnaflar olmak üzere üç sınıf bulunmaktadır. Çiftçiler üretim dönemi sonunda kendi reel ücretlerinin ve üretim maliyetlerinin üzerinde bir tarım çıktısına ulaşmaktadırlar. Fazladan elde edilmiş bu tarım çıktısı kira bedeli olarak toprak sahiplerine aktarılır. Toprak sahipleri ise ihtiyaçlarını karşılamak için üretken olmayan esnaf sınıfından mamul mal satın alarak döngünün son ayağını tamamlamış olurlar (Gudeman, 1980, s. 245).

Bütün bunların yanında Fizyokratlar, doğal düzen içerisinde devletin ekonomiye müdahale etmesinin gereksiz olduğunu ve “ bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” olarak bilinen müdahalesiz ekonomik sistemi savunmuşlardır (Kazgan, 1993; Eren, 2015).

Net bir şekilde ifade edilmese de Fizyokratların ekonominin dengesi için ortaya koymuş oldukları prensipler, aynı zamanda çıktı miktarındaki artışı ve ekonomik büyümeyi hedeflemektedir. Sonuç olarak Fizyokratlar devletin müdahale etmediği bir ekonomik sistem içerisinde tarımsal üretime öncelik verilerek ekonominin dengeye geleceğini, çıktı düzeyinin artacağını ve ekonomik büyümenin gerçekleşeceğini savunmuşlardır.

3.1.3. Klasik Büyüme Teorileri

Klasik iktisat teorisinin en önemli temsilcileri: Adam Smith, Thomas Malthus, David Ricardo, Karl Marx, Frank Ramsey, Allyn Young ve Joseph Schumpeter olmakla beraber, Klasik ekonomik büyüme teorisini oluşturan görüşler Adam Smith (1776), Thomas Malthus (1798), David Ricardo (1817) ile şekillenmektedir (Harris, 1978; Parasız, 2008). Özellikle David Ricardo’nun çalışmaları klasik ekonomik büyüme teorisine en büyük katkıyı sunmuştur. Bu sebeple klasik büyüme modeli Ricardo modeli olarak da bilinmektedir (Özsağır, 2008, s. 335).

3.1.3.1. Adam Smith

Modern anlamda iktisat bilimin kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith 1776 yılında yayınladığı “Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Deneme” adlı çalışmada üretim miktarını artıran en önemli iki husustan bahsetmektedir. Bunlardan birincisi iş bölümü ve uzmanlaşma bir diğeri ise sermaye birikimidir. Adı geçen eserde meşhur iğne üretimi örneği üzerinden iş bölümü ve

uzmanlaşmanın üretime katkısı açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca iş bölümü ve uzmanlaşmanın iş gücü verimliliğini arttırmasının nedenleri aşağıdaki şekilde açıklanmıştır (Smith, 1776, s. 6-11).

- ✓ İş bölümü ve uzmanlaşma ve bir işi sürekli yapma iş gücünün yeteneğini geliştirir verimliliği arttırır.
- ✓ İş gücünün kazanmış olduğu yetenek teknolojik ilerlemeye imkân sağlar ve teknolojik gelişmeler iş gücü verimliliği ile sonuçlanır.
- ✓ Bir işçinin üretimin her bölümünde ayrı ayrı yer alması zaman israfına sebep olur iş bölümü ile bir işten diğer işe geçerken kaybedilen zaman tasarruf edilerek iş gücü verimliliği artırılabilir.

İş bölümünün ve uzmanlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan sermaye birikimi Smith'in ekonomik büyüme üzerine vurgu yaptığı ikinci önemli noktadır. Smith'e göre iş bölümü ve uzmanlaşma ile iş gücü verimliliğinin artması ve buna bağlı olarak teknolojik ilerleme sağlanabilmesi, sermaye artışına da sebep olacaktır. Sonuç olarak milli hâsıla artacak ve ekonomik büyüme gerçekleşecektir. Smith'e göre ekonomik büyüme sürekli değildir ve tam zenginlik aşamasına ulaşıldığında durağanlaşan bir seyir izlemektedir (Smith, 1776, s. 11-15).

Eltis'in (2000, s. 69), Smith'ten aktardığına göre ülkede gerçekleşen sermaye birikimi, hem nüfusun hem de istihdamın artışına neden olmaktadır; bu sayede gelişen ürün pazarı ise emek verimliliğini artıran, iş bölümü ve uzmanlaşmaya imkân sağlamaktadır. Sonuç olarak Smith'in ileri sürdüğü büyüme teorisinde iş bölümü vesilesiyle gerçekleşen sermaye birikimi hızlı bir şekilde artarsa, istihdam ve çıktı büyüme oranında ve yaşam standartlarında hızlı bir büyüme gerçekleşecektir.

Smith'in üzerinde durduğu bir diğer husus serbest dış ticâret ilkesidir. Serbest dış ticârette “Mutlak Üstünlükler” olarak bilinen teorisinin uygulanması ile ülkelerin daha düşük maliyetlerle ürettikleri mallarda uzmanlaşmaya gitmeleri (ihracatçı olmaları) ve uzmanlaşmadıkları veya yüksek maliyetlerle ürettikleri malları ithal etmeleri sonucunda pazarın büyümesi ve iş bölümünün artması ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir (Weil, 2009, s. 441). Özetle Smith'in Serbest Dış Ticâret ve “Mutlak Üstünlükler” teorisi, iş bölümü ve uzmanlaşmanın uluslararası bir ölçekte karşımıza çıkan uygulamasıdır (Kibritçioğlu, 1994, s. 4).

Van den Berg'e göre (2001, s. 93), Smith, iş bölümü, sermaye birikimi ve serbest dış ticâretin yanında, teknolojik ilerlemenin, kurumsal gelişmenin, mülkiyet haklarının korunmasının ve bireysel özgürlüklerin büyümeyi etkileyen dinamikler olduğunu belirtmiştir. Karşılıklı etkileşim sonucunda bu dinamiklerin kişi başına düşen geliri artıracığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak Smith'in ülkelerin zenginleşmesi, üretim ve hasılanın arttırılması, refah seviyesinin yükseltilebilmesi ve nihayet ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için üzerinde durduğu temel esaslar: iş bölümü ve uzmanlaşma, sermaye birikimi, mutlak üstünlüklere dayalı serbest ticâret ve devletin müdahale etmediği, mülkiyet haklarına ve bireysel özgürlüklere önem veren bir ekonomik sistem olarak özetlenebilir.

3.1.3.2. Thomas Malthus

Thomas Malthus bilindiği gibi 1798 yılında yayınladığı “Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme” adlı çalışması ile ün kazanmıştır. Kuzey Amerika kolonilerindeki hızlı nüfus artışından etkilenen Malthus, adı geçen eserinde nüfusun kontrol edilmediği takdirde geometrik bir oranda, gıda maddelerinin ise aritmetik bir şekilde artması sonucu, dünyadaki gıda miktarının hiçbir zaman nüfusa yetecek kadar olamayacağını iddia etmektedir. Ayrıca nüfus ve gıda maddeleri arasındaki farkın giderek aratarak bu durumun bir kıtlık ile sonuçlanacağını belirtmiştir (Malthus, 1798, s. 4-6).

Malthus'a göre ülkelerin toplam hasılası, nüfus diğer bir ifade ile iş gücüne bağlıdır. Modelde teknoloji ve toprak miktarı sabit kabul edilmiştir. Üretim miktarındaki artışın nüfus artışından düşük olacağı varsayımı sebebiyle üretimde azalan verimler kanununun geçerli olduğu ileri sürülmüştür. Belirtilen varsayımlar altında nüfus artışı gerçekleşmiş olsa dahi kişi başına düşen gelir azalacaktır (Ünsal, 2007, s. 53).

Üretimde azalan verimler yasaının geçerli olması sebebiyle çıktının en önemli fonksiyonu olan nüfus artışını olumlu yönde etkileyen tüm faktörlerin sonuçta kişi başına düşen geliri azaltan bir unsura dönüştüğü belirtilmiştir. Bunlardan birincisi ölüm oranlarındaki azalmadır. Malthus'a göre nüfus artış oranının pozitif olduğu durum, doğum oranları ile ölüm oranlarının eşit olduğu diğer bir ifade ile nüfus artış oranının sıfır olduğu duruma göre daha yüksek bir gelir düzeyine işaret etmektedir (Ünsal, 2007, s. 54).

Gelir seviyesindeki iyileşme ile ortaya çıkan sağlık hizmetlerine ulaşma kolaylığı ve gelişen yaşam standartları ölüm oranlarını azaltmaktadır. Ölüm oranlarının düşmesi nüfus artışına sebep olurken gelirdeki artış oranı, nüfus artışı oranından düşük olması sebebiyle kişi başına düşen gelir azalacaktır (Ünsal, 2007, s. 58). İkincisi sağlık alanındaki gelişmeler ve nihayet gelir dağılımının iyileşmesidir. Sonucu itibarıyla her ikisi de ölüm oranlarının azalmasına ve nüfus artışına sebebiyet vermektedir ve yukarıdaki şekilde bir sonuç doğurmaktadır. Malthus teknolojik gelişmenin nüfus artışı ile aynı oranda gerçekleşmesi sebebiyle, çıktı miktarında bir artışa sebebiyet verse bile kişi başına düşen geliri ve yaşam standartlarını değiştirmeyeceğini belirtmiştir (Galor ve Weil, 1996; Ünsal, 2007).

Ülkelerin zenginleşmesine büyüme ve refahına yönelik kötümser bir tablo ortaya koyan Malthus'un çıkarımlarına göre ülkeler yoksulluğun olduğu bir gelecekle karşı karşıyadırlar. Ekonomik büyümenin nüfus artışı ile sınırlandırıldığı, teknolojinin zamanla değişmediği ve azalan verimler kanununun geçerli olduğu bir büyüme modelinde ulaşılan sonuçlar bekleneni verse de, gelirdeki artışın nüfus artış oranından büyük olduğu bir durumda model gerçeklikten uzak kalmaktadır. Modelin gerçeği yansıtamamasının en önemli sebebi teknolojik ilerlemenin ve sermaye birikiminin yeterince dikkate alınmamasıdır (Weil, 2009, s. 484-485).

3.1.3.3. David Ricardo

David Ricardo 1817 yılında yayınlamış olduğu “Ekonomi Politikası ve Vergilendirme İlkeleri” adlı eserinde kendisinden önce gelen klasik iktisat temsilcilerinin eksik kaldığı “ekonomik büyüme ve bölüşüm arasındaki ilişki” üzerinde durmuştur. Ricardo'ya göre ekonominin temel konusu; elde edilen toplam hasılanın, toplumu oluşturan toprak sahipleri, kapitalistler ve işçi sınıfı arasında nasıl paylaşılacağıdır (Ricardo, 1817, s. 17).

Ricardo'nun büyüme modeli rant ve kâr arasındaki ilişki ile temellenmektedir ve aşağıdaki temel varsayımları benimsemiştir (Kaynak, 2011, s. 26).

- ✓ Üretim fonksiyonu veridir ve ekonomi devamlı olarak tam istihdam ve tam rekabet koşullarında çalışmaktadır.
- ✓ Ekonomik büyümenin en önemli olgusu olan sermaye birikiminin en önemli sebebi yüksek kâr güdüsüdür. Kâr ne kadar yüksek olursa tasarruflar ve sermaye birikimi o kadar büyük olacaktır.

- ✓ Sanayi kesiminde çalışan işçiler için artan verimler yasası geçerlidir. İşçilerin marjinal ürün eğrileri artan bir fonksiyondur. Bunun sebebi sanayi kesiminde teknolojik gelişme hızının yüksek olmasıdır.
- ✓ Tarım kesiminde teknolojik gelişme hızı çok düşük olduğu için azalan verimler yasası geçerlidir.
- ✓ Her ne kadar sanayi kesiminde artan verimler yasası geçerli olsa da ekonominin tamamı için azalan verimler yasası geçerlidir. Çünkü tarım kesimindeki azalan verimler, sanayi kesiminin verimini örtmektedir.
- ✓ Malthus'un nüfus yasası geçerlidir. Nüfus, gelirin bir fonksiyonudur ve uzun dönemde ücretler muhakkak geçimlik ücret düzeyinde sabit kalma eğilimindedir.

Ekonomik büyümenin dinamiğini rant ve kâr arasındaki ilişki üzerine temellendiren Ricardo'ya göre ekonomik büyümenin önündeki en önemli sınır ranttır. Yüksek rantlar "Tahıl Yasaları" nedeniyle ithalatına izin verilmeyen tarımsal malların fiyatlarını yükselttiğinden, geçimlik düzeyde olan işçi ücretleri de artacak ve işçi ücretlerinin artması, kapitalistlerin karlarını, tasarruf ve yatırımlarını düşürecektir. Bu durum ekonomik büyüme açısından bir durgunluk anlamı taşımaktadır (Kaynak, 2011, s. 33).

Ricardo'nun işçi verimliliği ve ücretler üzerinden, kârların nasıl ortaya çıkabileceğine ilişkin değerlendirmesini formülasyon olarak aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz (Kaynak, 2011, s. 34-36).

- X_t = t dönemindeki üretim düzeyi
- X_{t-1} = $t-1$ dönemindeki üretim düzeyi
- W_t = t dönemindeki ücret düzeyi
- N_t = t dönemindeki işçi sayısı
- P_t = t döneminde çalışan işçini ortalama verimliliği

Buradan hareketle t döneminde çalışan işçi sayısı $N_t = \frac{X_{t-1}}{W_t}$ ve t döneminde elde edilen üretim miktarı ($X_t = N_t * P_t$) olur. Denklemin çözümü yapılsa

$$X_t = \frac{X_{t-1}}{W_t} * P_t \quad (3.1)$$

ve

$$X_t = \frac{P_t}{W_t} * X_{t-1} \quad (3.2)$$

yazılabilir. Her iki taraftan X_{t-1} çıkarılırsa

$$X_t - X_{t-1} = \frac{P_t}{W_t} * X_{t-1} - X_{t-1} \quad (3.3)$$

den

$$\Delta X_t = X_{t-1} * \frac{P_t}{W_t} - 1 \quad (3.4)$$

ve her iki taraf X_{t-1} 'e bölünürse

$$\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}} = \frac{P_t}{W_t} - 1 \quad (3.5)$$

yazılabilir. Sonuç olarak büyüme denklemi

$$\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}} = \frac{P_t - W_t}{W_t} = \frac{Kar_t}{Ücret_t} \quad (3.6)$$

buna göre

- a) $P_t = W_t$ ise $\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}}$ (büyüme oranı) sıfır olur.
- b) P_t sabitken W_t azalıyorsa $\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}}$ (büyüme oranı) artar.
- c) P_t artarken W_t sabit kalıyorsa $\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}}$ (büyüme oranı) artar.
- d) P_t sabitken W_t artıyorsa $\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}}$ (büyüme oranı) azalır.

Görüldüğü gibi P_t ve W_t arasındaki çekişme $\frac{\Delta X_t}{X_{t-1}}$ yi diğer bir ifade ile büyüme oranını belirlemektedir. Sonuç olarak Ricardo'nun klasik büyüme modelinde ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için iki yol vardır: Birincisi eğer işçi verimliliği sabitse ücretlerin düşürülmesi gerekmektedir. İşçi ücretlerinin düşürülmesi tahıl ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesine bu da karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde belirtildiği gibi serbest dış ticâretle mümkündür. İkincisi eğer işçi ücretleri sabitse işçi verimliliğinin artırılması, iş gücü başına düşen çıktıyı artırmak için üretim teknolojisinde bir ilerleme sağlanması gerekmektedir (Kaynak, 2011, s. 36).

3.1.3.4. Karl Marx

Marx'ın büyüme modeli açıklanmadan önce modelde kullanılan değişkenlerin açıklanması önem arz etmektedir. Ekonomide işçiler ve kapitalistler olmak üzere iki sınıftan bahseden Marx, c = değişmeyen sermaye, v =değişen sermaye ve s = artık değer olmak üzere üç farklı değişkenden bahsederken, ekonominin yatırım malları ve tüketim malları üreten ikili bir yapıda çalıştığını belirtmiştir (Kaynak, 2011, s. 43).

Burada değişmeyen sermaye; bina, fabrika, makineler ve ham madde gibi kapitalistlerin sermaye mallarına yaptıkları yatırımlardan oluşmaktadır. Değişen sermayeyi ise iş gücü temsil ederken, ücretler iş gücünün “değişim değerini”, işçinin üretim sürecinde ortaya çıkardığı ürün ise işçinin “kullanım değerini” oluşturmaktadır. İşçiye değişim değerini (ücret) ödeyen kapitalist, bunun karşılığında hem ödediği değişim değerine eş değer bir gelir hem de değişim değeri üzerinde artı bir gelir elde eder. Bu sebeple iş gücü, sermayenin sürekli artan anlamında değişen sermaye kısmını oluşturmaktadır. Artı değer ise iş gücünün değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki fark, diğer bir ifade ile kapitalistlerin işçiye ödedikleri ücretin üzerinde elde ettikleri kârlardan oluşur (Kaynak, 2011; Küçükkaya, 2011).

Kapitalistler ve işçiler olmak üzere iki sınıfın olduğu, yatırım malları ve tüketim malları üreten ikili bir yapıda çalışan ve yapılar arası alışverişin olmadığı, artık değerın tüketim mallarına harcandığı, ücretlerin geçimlik düzeyde olduğu kapalı bir ekonomik sistemden bahseden Marx'ın büyüme modeli basit yeniden üretim ve

genişleyen yeniden üretim³ modelleri üzerinden denklemsel olarak aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Kaynak, 2011, s. 45-56).

a) Basit Yeniden Üretim Modeli (Artık Değerin Tamamının Tüketim Mallarına Harcandığı Model)

$Y_1 = c_1 + v_1 + s_1$ yatırım malları üreten kesim ve $Y_2 = c_2 + v_2 + s_2$ tüketim malları üreten kesim, bu modelde her bir mal için arz talep eşitliği bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile yatırım malları arzı ile yatırım mallarının talebi birbirine eşittir. Buradan hareketle:

$$Y_1 = c_1 + c_2 \text{ ve } c_1 + v_1 + s_1 = c_1 + c_2 \quad (3.7)$$

sonuç olarak

$$v_1 + s_1 = c_2 \quad (3.8)$$

olmaktadır.

Aynı şekilde tüketim malları arzı ile tüketim malları talebi de birbirine eşit ve tüketim malları arzını her iki kesimdeki tüketimde harcanan değişen sermaye ve artı değerler toplamı karşılamaktadır. Buradan hareketle:

$$Y_2 = v_1 + s_1 + v_2 + s_2 \text{ ve } c_2 + v_2 + s_2 = v_1 + s_1 + v_2 + s_2 \quad (3.9)$$

sonuç olarak;

$$v_1 + s_1 = c_2 \quad (3.10)$$

olmaktadır. Görüldüğü gibi denge koşulunun sağlanması için tüketim malları üreten kesimdeki sermayenin yıpranma payı ile yatırım malları üreten kesimin değişen sermaye ve artı değer toplamının birbirine eşit olması gerekmektedir.

Her iki kesimdeki değişir sermayenin birbirine oranını (her iki kesimde de istihdam edilen iş gücünün oransal olarak neye bağlı olduğunu) bulmak istersek;

---

³ Bu modelde ekonomideki yapılar arasında alış-veriş olmadığı ve artık değerın tamamının tüketime harcandığı varsayımları terkedilmektedir.

$$\frac{V_1}{V_2} + \frac{S_1}{V_2} = \frac{C_2}{V_2} \quad (3.11)$$

den hareketle

$$\frac{C_2}{V_2} = \frac{V_1}{V_2} \left(1 + \frac{S_1}{V_2} \right) \quad (3.12)$$

ve

$$o_2 = \frac{V_1}{V_2} (1 + a_t) \quad (3.13)$$

sonuç olarak

$$\frac{V_1}{V_2} = \frac{o_2}{(1 + a_t)} \quad (3.14)$$

olur. Görüldüğü gibi modelde değişen sermaye, o_2 ve a 'ya bağlıdır.

b) Genişleyen Yeniden Üretim Modeli (Artık Değerin Tamamının Tüketim Mallarına Harcanmadığı Model)

Modelin en önemli koşulları, yatırım malları arzının yatırım malları talebi yanında tüketim kesimindeki sermayenin yıpranma payını da karşılar büyüklükte olması ve tüketim malları arzının tüketim malları talebinden küçük olmasıdır. Ayrıca kapitalistler elde ettikleri artı değerın tamamını harcamadan bir kısmını sermaye birikimine aktarmalıdır. Bu durumda artı değer her iki üretim kesimi için aşağıdaki şekilde dağılmaktadır:

$s_1 = \Delta c_1 + \Delta v_1 + m_1$ yatırım malları kesimi ve $s_2 = \Delta c_2 + \Delta v_2 + m_2$ tüketim malları kesimindeki artı değerın dağılımını göstermektedir. Burada Δc_i ve Δv_i her iki kesim için sermayedeki değişimi ifade ederken m_i ise her iki kesim için tüketilen artı değeri göstermektedir. Buradan hareketle yatırım malları üreten kesim ile tüketim malları üreten kesim için üretim fonksiyonu aşağıdaki şekilde yazılır:

$Y_1 = c_1 + v_1 + \Delta c_1 + \Delta v_1 + m_1$ yatırım malları üreten kesim ve

$Y_2 = c_2 + v_2 + \Delta c_2 + \Delta v_2 + m_2$ tüketim malları üreten kesim.

Yatırım malları arzının tüketim malları talebine ve tüketim malları arzının tüketim malları talebine eşit olması ile gerçekleşecek olan denge durumu yatırım malları üreten kesim için;

$$Y_1 = c_1 + \Delta c_1 + c_2 + \Delta c_2 \quad (3.15)$$

ve

$$c_1 + v_1 + \Delta c_1 + \Delta v_1 + m_1 = c_1 + \Delta c_1 + c_2 + \Delta c_2 \quad (3.16)$$

sonuç olarak

$$v_1 + \Delta v_1 + m_1 = c_2 + \Delta c_2 \quad (3.17)$$

olur. Tüketim malları üretim kesimi için ise;

$$Y_2 = v_1 + \Delta v_1 + v_2 + \Delta v_2 + m_1 + m_2 \quad (3.18)$$

ve

$$c_2 + v_2 + \Delta c_2 + \Delta v_2 + m_2 = v_1 + \Delta v_1 + v_2 + \Delta v_2 + m_1 + m_2 \quad (3.19)$$

sonuç olarak

$$v_1 + \Delta v_1 + m_1 = c_2 + \Delta c_2 \quad (3.20)$$

olur. Görüldüğü gibi ekonomide dengeli büyüme durumunda, yatırım malları üreten kesim, tüketim malları üreten kesime $c_2 + \Delta c_2$ değerinde değişmeyen sermaye verirken, $v_1 + \Delta v_1 + m_1$ değerinde tüketim malı almaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar artık değerın değişen sermaye ile olan ilişkisini açıklamaktadır. Eğer artık değer toplam sermaye ile ilişkilendirilecek olursa kapitalistlerin kâr oranı $s/c+v$ olmaktadır (Marx, 1981, s. 62). Eğer işçi verimliliği arttırılmadan diğer bir ifade ile artık değer sabit kaldığında, kapitalist üretim gereği sabit sermayenin değişken sermayeye oranla daha hızlı büyümesi kâr oranlarını düşürecektir (Marx, 1981, s. 218). Düşen kârlar ekonomik büyüme için gerekli sermaye birikiminin sağlanamamasına ve durgunluğa sebep olmaktadır.

3.1.3.5. Schumpeter ve Marshall'ın Büyüme Üzerine Görüşleri

Kapitalist sistemin azalan kârlar sebebiyle başarısız bir sistem olduğunu ve ekonomik krizleri doğuracağını belirten Marx'ın aksine Schumpeter kapitalist sistemin içerisinde barındırdığı iki faktör sebebi ile ekonomik büyümenin ve refah artışının önünü açan bir sistem olduğunu belirtmiştir. Schumpeter'in belirttiği ve ekonomik büyümenin en önemli sebebi olan bu iki faktör yenilikçilik ve girişimciliktir. Schumpeter girişimcileri ve yenilikleri ekonomik büyümenin merkezine yerleştirmiş ve girişimcileri kapitalist sistemin dinamik yapısını oluşturan, fırsatları gören, yeni kaynaklar bulan, maliyetleri düşüren ve iş gücünü motive eden kişiler olarak tanımlamıştır (Van den Berg, 2001, s. 103).

Ünsal'a göre (2007), Schumpeter yenilikleri, üretim miktarı ile üretimde kullanılan üretim faktörleri arasındaki ilişkiyi gösteren üretim fonksiyonundaki değişme biçiminde açıklamaktadır. Hiç olmayan yeni bir ürünün veya mevcut malın değiştirilmesi ile elde edilen farklı bir ürünün üretilmesi, yeni bir üretim teknolojisinin kullanılması, yeni bir ham madde kaynağının bulunması, yeni bir pazar veya mevcut piyasa tipinin yeniden organizasyonu hep yenilik olarak tanımlanmaktadır (Hiç, 1994, s. 57).

Yeniliklerin başarıya ulaşması kâr amacıyla hareket eden girişimcileri motive etmekte ve yenilikleri taklit etme arzusu doğurmaktadır. Aslında kâr amacı güdülerek yapılan tüm yenilikler bir sonraki yenilik için ilham kaynağı olmakta ve birbirini beslemektedir. Yenilik birikimi diyebileceğimiz bu durum piyasaya yapılan yatırımları arttırmakta ve büyümeye kaynak teşkil etmektedir (Hansen, 2014, s. 79-82).

Yenilik kavramı ile ortaya çıkan, yeni üretim teknolojileri, yeni üretim metotları, yeni ürün ve piyasa yapıları, eski ve yetersiz olanların piyasadan silinmesine veya pazar paylarının azalmasına sebep olmaktadır. Schumpeter'in inşa edici yıkım olarak tanımladığı bu süreç yapısal bir değişmeyi ve ekonomik büyümeyi beraberinde getirmektedir. İlk defa bir yenilikle ortaya çıkan girişimci, diğer girişimciler kendisini taklit ederek, piyasaya girene kadar monopolcü kârı elde etse de bu durum devamlı değildir. Diğer girişimcilerin de piyasaya yatırım yapması ve yeni yenilikler ortaya koymaları piyasayı monopolden rekabetçi piyasaya dönüştürmekte ve inşa edici yıkım ortaya çıkmaktadır (Van den Berg, 2001; Chen ve Chen, 2001; Ünsal,

2007). Burada inşa edici kavramı ile yenilikler vasıtasıyla yeni ürünlerin, yeni üretim teknolojilerinin, yeni ham madde kaynaklarının ve yeni piyasa tiplerinin ortaya çıkması kastedilmektedir. Yıkım ise ortaya çıkan yeniliklerle rekabet edemeyen eski ve yetersiz olanların piyasadan silinmesi anlamı taşımaktadır.

Her ne kadar Schumpeter kapitalist sistemin içerisinde barındırdığı iki faktör sebebi ile ekonomik büyümenin ve refah artışının önünü açan bir sistem olduğunu belirtmişse de ekonomide konjonktürel dalgalanmaların olduğunu belirtmiştir. Girişimcilerin yapmış oldukları yenilikler sonucunda ortaya çıkan canlanmanın beşeri tatmine sebep olarak kâr ve faiz oranlarını sıfıra yaklaştırması, yenilikleri ve ekonomik büyümeyi yavaşlatarak durgunluk dönemine girilmesine sebep olacaktır. Durgunluk ve bunalım durumunda dengede olan ekonomi girişimci sınıfın yapacağı yeniliklerle yeniden canlanma evresine geçecek ve ekonomide yeni bir denge oluşacaktır. Sonuç olarak Schumpeter durgunluk döneminde ele aldığı ekonominin canlanma-durgunluk-bunalım-yeniden canlanma şeklinde hareket ettiğini ve bu hareketin en önemli aktörünün girişimci ve girişimci tarafından ortaya konulan yenilikler olduğunu belirtmiştir. Eğer ekonomide girişimci sınıfı yerini bürokrasi sınıfına bırakırsa diğer bir ifade ile girişimci sınıfı yok olursa kapitalist sistemin çöküşü ortaya çıkacaktır (Hansen, 1951; Brouwer, 1991; Küçükkalay, 2011). Büyüme literatüründe Schumpeter'in inşa edici yıkım süreci özellikle AR-GE ve teknolojik gelişmeye dayalı içsel büyüme modellerinin temelini oluşturmaktadır.

Benzer şekilde Alfred Marshall'da ekonomik büyümenin temelinde girişimci ve yeniliklerin olduğunu belirtmiştir. Ekonomik büyümeyi mikro bazlı birçok gelişmenin bir araya gelmesi ile gerçekleşecek bir durum olarak tanımlayan Marshall'a göre firmalar ortaya koydukları yenilikçilik ve girişimler ile değişecekler ve büyüyeceklerdir. İşte firmaların değişme eğiliminde olmaları ilerlemenin de temel nedenidir. Ekonomi içerisinde faaliyet gösteren firmaların değişmesi ve büyümesi ülke genelinde ekonomik büyümeye yansımaktadır. O zaman ekonomik büyümenin kaynağı, yenilik yapma motivasyonu ve sorumluluğu olan girişimcilerdir (Marshall, 1969, s. 295).

Girişimcilerin yeni bir iş yönetimini keşif etmeleri ve organizasyonlarını geliştirmeleri, üretimde kullanılan emek ve sermaye miktarının büyümesi anlamı taşımaktadır (Marshall, 1969, s. 295). Firmaların büyümesi kendilerine, gelişmiş makine ve materyal kullanımı, büyük ölçekte satış yapma ve satın alma ve finansal

avantajlardan yararlanma yeteneği katmaktadır (Pursell, 1958, s. 594). Aynı zamanda kâr güdüsüyle hareket eden firmalar üretimde optimizasyona ulaşmak için çok üstün bir çaba içerisinde. Girdi miktarında optimizasyonu hedefleyen firmaların araştırdıkları bir diğer husus farklı ürünlerin optimal çıktı miktarıdır. Bu çabalarının sonucu olarak ortaya çıkan yeni teknolojiler ve gelişmiş ürün miktarı ekonomik büyümenin itici gücü konumundadır (O'Brien, 1990, s.72).

Sonuç olarak Marshall; ekonomik büyümeyi temelinde firma ve girişimciliğin olduğu, mevcut ve yeni ürünlerin kalitesinde ortaya çıkan çok küçük gelişmelerin toplamından oluşan, deneyimlerle gelişen, marjinalist ve arz yanlı bir olgu olarak açıklamaktadır (Loasby 1982, s. 114-239).

3.1.4. Keynesyen Büyüme Teorileri

Keynesyen büyüme modelleri, Harrod ve Domar modelleri olarak bilinmektedir. Kapitalist ekonomik sistemlerde dengeli ve kararlı büyümeye sebep olan ekonomik süreçleri ve araçları inceleyen Harrod ve Domar Keynesyen kısa dönem statik dengeden sapmaları temel almışlardır. Harrod ve Domar'ın büyüme modellerinde en önemli değişken yatırımlardır. Yatırımların gelir (talep) oluşturma (Keynesyen etki) ve üretimi (arz) arttırma (Klasik etki) özelliği birlikte ele alınmaktadır. Harrod eksik istihdamdan hareketle tam istihdam koşullarının nasıl gerçekleşebileceğini incelerken, Domar ise tam istihdam denge durumunun davamı için gerekli koşulları incelemiştir (Kaynak, 2011, s. 87-88).

3.1.4.1. Harrod Modeli

1939 yılında yayınladığı Dinamik Teori Üzerine Bir Deneme adlı çalışmasında tasarruf ve yatırımların toplam çıktı üzerindeki etkisini inceleyen Harrod, Keynes'in kapalı bir ekonomide denge koşulu olarak belirttiği, planlanmış yatırımlar (I_t^p) ile planlanmış tasarruf (S_t^p) eşitliğini sağlayan koşulları incelemiştir (Kaynak,2011:94).

Harrod modelinde belli bir dönemdeki tasarruflar aynı dönemdeki gelirin bir fonksiyonudur $S_t^p = sY_t$ ve ortalama tasarruf eğilimi (a) ile marjinal tasarruf eğilimi (s) birbirine eşittir. Modelde planlanan tasarruflar kesinlikle gerçekleşir. Diğer bir ifade ile planlanan tasarruf (S_t^p) ile gerçekleşen tasarruf (S_t^a) birbirine eşittir. Gerçekleşen tasarruflar (S_t^a) gerçekleşen yatırımları (I_t^a) finanse eder o halde modelde ($S_t^p = S_t^a = I_t^a$) eşitliği mevcuttur ve üzerinde durulması gereken planlanan

yatırımların (I_t^p) planlanan tasarruflarla karşılanıp karşılanamayacağıdır (Kaynak,2011:95, Alkın, 1987, s. 181).

Harrod, planlanan yatırımların (I_t^p) hızlandırıcı katsayısı olarak bilinen sermaye hâsıla oranına göre belirlendiğini belirtmiştir. Sabit bir değer olan hızlandırıcı katsayısının, hâsıladaki planlanan artış ile çarpımı, planlanan yatırımlara eşit olmaktadır. Diğer bir ifade ile $I_t^p = v.(Y_t - Y_{t-1})$ eşitliğinde (v) hızlandırıcı katsayısını vermektedir (Vaggi ve Groenewegen, 2003; Kaynak, 2011).

Horrod'un dengeli büyüme için zorunlu olduğunu belirttiği, planlanan tasarruf-planlanan yatırım eşitliğini kullanarak ortaya koyduğu temel denklemler aşağıdaki şekilde yazılabilir (Screpanti ve Zamagni, 2005; Kaynak, 2011).

$$S_t^p = I_t^p \quad (3.21)$$

$$I_t^p = v.(Y_t - Y_{t-1}) \quad (3.22)$$

$$S_t^p = sY_t \quad (3.23)$$

$$v.(Y_t - Y_{t-1}) = sY_t \quad (3.24)$$

$$G_w = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_t} = \frac{\Delta Y_t}{Y_t} = \frac{s}{v} \quad (3.25)$$

Burada G_w gerekli büyüme oranını göstermektedir ve planlanan tasarruf ve planlanan yatırım eşitliği durumunda ortaya çıkmaktadır (Berber, 2006, s. 127). Harrod modelinde bir diğer büyüme oranı fiili büyüme oranıdır. Fiili büyüme oranı (G) gerçekleşen tasarruf ve gerçekleşen yatırım eşitliği durumunda ortaya çıkan büyüme oranıdır. Son olarak ekonominin tüm kapasitesini kullanarak ulaşabileceği büyüme oranına doğal büyüme oranı (G_n) veya tam istihdam tavanı denmektedir ve sermaye artışı, nüfus artışı, doğal kaynak ve teknolojiye bağlıdır (Kaynak, 2011, s. 102). Ekonomide gerçekleşen tasarruf, gerçekleşen yatırım ve planlanan yatırım eşitliğinin olması durumunda $G = G_w$ eşitliği de sağlanmış olur ki istenen bir durumdur. Çünkü bu durumda arz ve talep eşitliğinin yanında kapasite kullanımı da optimal

düzeydedir. Faka bu durum tesadüfi bir durumdur çünkü yatırım yapan bireyler ile tasarruf yapan bireylerin amaçları birbirinden farklıdır (Peterson, 1994, s. 520).

Eğer fiili (gerçekleşen) büyüme oranı G gerekli büyüme oranından G_w büyükse ($G > G_w$) gerçekleşen yatırımlar planlanan yatırımların altında kalmış demektir. Yatırım talebi, yatırım arzını aşmıştır. Talep artışı arz artışının önünde gitmekte, talep fazlası enflasyonist bir süreci beraberinde getirmektedir. Fiyatların yükselmesi üreticileri özendireceğinden bir dönem sonraki planlanan yatırımlar daha da yükselecek ve ekonomi $G = G_w$ dengesinden daha da uzaklaşacaktır (Berber, 2006; Kaynak, 2011).

Yukarıdaki durumun tam tersi olarak fiili (gerçekleşen) büyüme oranı G gerekli büyüme oranından G_w küçükse ($G < G_w$) gerçekleşen yatırımlar planlanan yatırımların üzerinde bir seviyede ortaya çıkmıştır. Yatırım arzı, yatırım talebinin üzerindedir ve talep eksikliği durgunluğa doğru bir eğilime sebep olacaktır. Talep eksikliği ile karşılaşan üreticiler bir sonraki dönemde planlanan yatırımlarını daha da kısacaklar ve gerçekleşen yatırımlar ile planlanan yatırımlar arasındaki fark dolayısı ile $G < G_w$ dengesizliği daha da derinleşecektir (Hamberg, 1971; Berber, 2006; Kaynak, 2011). Planlanan yatırım kararlarının bir önceki döneme göre alınması G ve G_w eşitsizliğini, bir sonraki dönem daha da büyötmektedir (Hiç, 1994, s. 88).

Göröldüğü gibi Harrod modelinde ekonomi tesadüfi olarak dengeye gelmektedir ve herhangi bir sebeple dengeden uzaklaşılması durumunda ($G > G_w$ veya $G < G_w$) dengeye gelebilmek adına yapılan işlemler, ekonomiyi dengeden daha da uzaklaştırmaktadır. Bu sebeple Harrod bu dengeye kararsız veya bıçak sırtı denge adını vermiştir (Taban, 2008, s. 55).

3.1.4.2. Domar Modeli

Ekonominin tam istihdam durumunda dengede olduğunu ve tam istihdamın devamı için gerekli olan koşulları inceleyen Domar, Harrod modelindeki varsayımları kabul etmiştir. Domar modelinde de planlanmış tasarruflar planlanmış yatırımlara eşit kabul edilmiş ve tasarruflar ve yatırımlar aynı dönemdeki gelirin bir fonksiyonudur. Domar modelindeki varsayımlar denklemsel olarak aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Kaynak, 2011, s. 115-116).

$$S_t^p = I_t^p = sY_t \quad (3.26)$$

$$\frac{S_t^p}{Y_t} = \frac{\Delta S_t^p}{\Delta Y_t} = s \quad (3.27)$$

Herhangi bir t dönemi başında yapılan yatırımın t dönemi sonunda oluşturduğu üretim kapasitesindeki artış,

$$\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1} = \sigma I_t \quad (3.28)$$

olmaktadır. Domar'ın Büyüme ve İstihdam adlı eserinde belirtildiği üzere yukarıdaki denklemde yer alan I_t t dönemi başındaki net yatırımları gösterirken σ simgesi yatırımların sosyal ortalama verimlilik potansiyelini ve nihayet σI_t üretim kapasitesindeki artışı temsil etmektedir (Domar, 1947, s. 39). Üretim kapasitesindeki (arzdaki) bu artışın arz fazlasına sebep olmaması için net yatırımlardaki artışın ΔI_t dönem sonunda çarpan katı kadar hâsıla (talep) artışına sebep olması gerekir. Diğer bir ifade ile;

$$\Delta Y_t' = \frac{1}{s} \Delta I_t \quad (3.29)$$

eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Burada s marjinal tasarruf eğilimini göstermektedir ve ortalama tasarruf eğilimine eşittir. Denklemdeki $\frac{1}{s}$ ifadesi ise çarpanıdır. Domar'a göre ekonomi tam istihdamda dengede olduğu için dengenin bozulmaması adına üretim kapasitesindeki yıllık artış ile gelir artışı bir birine eşit olmalıdır (Domar, 1974, s. 40). Diğer bir ifade ile

$$\Delta Y_t' = \Delta Y_t \quad (3.30)$$

eşitliğinden

$$\sigma I_t = \frac{1}{s} \Delta I_t \quad (3.31)$$

ve sonuç olarak, Domar modeli,

$$\frac{\Delta I_t}{I_t} = \sigma s \quad (3.32)$$

olarak ifade edilebilir. Buna göre ekonomide denge büyümenin gerçekleşmesi için yatırımlar σs oranında artmalıdır (Domar,1974; Kaynak, 2011).

3.1.5. Neo-Klasik Büyüme Teorileri

Harrod ve Domar büyüme modellerinde hâsıla artışı, sermaye stokundaki artışın hızlandıran yoluyla artışına bağımlı olarak belirlenmekteydi. Büyümenin sınırları emek arzındaki artış oranı tarafından belirlenmekte, teknoloji ilişkilerinden dolayı girdi-çıktı oranları için girdi payları sabit kalmakta ve üretim faktörleri arasında ikame ilişkisi bulunmamaktaydı (Kaynak, 2011, s. 138).

Van den Berg'e göre (2001), büyüme uzun dönemli bir olgudur ve sınırsız bir emek arzı mümkün değildir. Bu sebeple üretimde sermaye/emek oranının ve sermayenin marjinal ürününün sabit olması varsayımı gerçekçi değildir. Bu noktadan hareketle geliştirilen neoklasik büyüme modelinin önde gelen isimlerinden Robert M. Solow 1956 yılında yayınladığı “Ekonomik Büyüme Teorisine Bir Katkı” isimli çalışmasında Harrod ve Domar modelinin, faktörler arası ikame ilişkisini ve üretim faktörlerinin azalan getiriler yasasını dikkate alarak nasıl geliştirilebileceğini incelemiştir (Kaynak, 2011, s. 138).

Neoklasik büyüme modeli Slow'un yanı sıra, aynı yılda “ Ekonomik Büyüme ve Sermaye Birikimi” adlı eserini yayınlayan T. W. Swan'ın katkılarıyla literatürde Solow-Swan modeli olarak bilinmektedir. Solow-Swan büyüme modellerine ek olarak, neoklasik büyüme teorisine, Frank Ramsey'in (1928), çalışmasını temel alan David Cass ve Tjalling C. Koopmans (1965), büyük katkı sunmuşlardır. Ayrıca Peter A. Diamond (1965), Ramsey- Cass- Koopmans büyüme modeline nüfusun zaman içerisindeki değişimini de ekleyerek yeni bir model geliştirmiştir.

3.1.5.1. Solow Büyüme Modeli

Solow modelinde üretim fonksiyonu neoklasik formda ifade edilmektedir. Modelde teknoloji sadece emeğin faktör verimliliğini arttıran bir unsur olarak düşünülmektedir. Modele teknolojinin eklenmesi ile Solow üretim fonksiyonu, neoklasik formda aşağıdaki şekilde yazılır (Romer, 2006; Kaynak, 2011).

$$Y_t = F(K_t, A_t L_t) \quad (3.33)$$

Denklemden Y =hasıla, K =sermaye, L = iş gücü, A =bilgi veya iş gücü etkinliğini temsil etmektedir. Teknolojik sürecin emeğin verimliliğini arttırdığı düşünüldüğünde AL = efektif emek olmaktadır. Demek ki Solow modelinde teknoloji, ya emek arttırıcı ya da Harrod-nötr olarak isimlendirilebilir. Eğer denklem $Y = F(AK, L)$ şeklinde ifade edilirse teknolojik süreç için sermaye arttırıcı, $Y = FA(K, L)$ şeklinde yazılırsa Hicks-nötr isimleri verilir. Modeldeki iki önemli değişken olan sermaye ve efektif emeği negatif olmayan bir sabitle çarptığımızda çıktı miktarı sabit katı kadar artacaktır (Romer, 2006, s. 10).

$$F(cK_t, cA_tL_t) = cF(K_t, A_tL_t) \quad c \geq 0 \text{ ve } c=1/A_tL_t \quad (3.34)$$

Ölçeğe göre sabit getiri varsayımını dikkate aldığımızda üretim fonksiyonu aşağıdaki iki farklı şekilde yazılabilir (Romer, 2006; Kaynak, 2011).

$$F\left(\frac{K_t}{A_tL_t}, 1\right) = \frac{1}{A_tL_t} F(K_t, A_tL_t) \text{ veya } \frac{Y_t}{A_tL_t} = F\left(\frac{K_t}{A_tL_t}\right) \quad (3.35)$$

Denklemden $\frac{Y_t}{A_tL_t}$, efektif emek başına çıktıyı, $\frac{K_t}{A_tL_t}$, efektif emek başına sermayeyi göstermektedir. $\frac{Y_t}{A_tL_t} = y_t$ ve $\frac{K_t}{A_tL_t} = k_t$ olarak tanımlanırsa: $y_t = f(k_t)$ olur ki bu durum, efektif emek başına çıktının, efektif emek başına sermayenin bir fonksiyonu olduğunu gösterir. Solow modelinde en önemli konu efektif emek başına sermayeyi, değiştirmeyecek yatırım oranının ne olduğunun tespit edilmesidir. Efektif emek başına sermayeyi değiştirmeyen gerekli yatırım oranının ne olduğunu aşağıdaki denklem yardımı ile açıklayabiliriz (Kaynak, 2011, s. 164-168).

$$\frac{dK_t}{dt} \frac{1}{K_t} = \frac{d(A_tL_t)}{dt} \frac{1}{A_tL_t} \quad (3.36)$$

ve

$$\frac{dK_t}{dt} \frac{1}{K_t} = \frac{dA_t}{dt} \frac{1}{A_t} + \frac{dL_t}{dt} \frac{1}{L_t} \quad (3.37)$$

yazılabilir.

$$\frac{dA_t}{d_t} \frac{1}{A_t} = q \text{ ve } \frac{dL_t}{d_t} \frac{1}{L_t} = n \quad (3.38)$$

olacak şekilde eşitliği tekrar yazdığımızda:

$$\frac{dK_t}{d_t} \frac{1}{K_t} = n + q \quad (3.39)$$

olur ve gerçekleşen yatırım

$$\frac{dK_t}{d_t} = (n + q)K_t \quad (3.40)$$

olduğunda gerekli yatırıma ulaşılmış olur. Denklemden $\frac{dK_t}{d_t}$ net yatırımları temsil etmektedir. Net yatırımlar brüt yatırımlardan sermayenin toplam yıpranma miktarının çıkarılması sonucu oluşur. Sermayenin toplam yıpranma miktarını D_t ile ifade edersek yukarıdaki eşitliğe yıpranma miktarı, aşağıdaki şekilde ilave edilir:

$$\left(\frac{dK_t}{d_t}\right)_{\text{net}} = \left(\frac{dK_t}{d_t}\right)_{\text{brüt}} - D_t \quad (3.41)$$

bu eşitlik önceki denklemde yerine konulursa

$$\left(\frac{dK_t}{d_t}\right)_{\text{brüt}} - D_t = (n + q)K_t \quad (3.42)$$

elde edilir. Sermayenin yıpranma miktarını K_t ile çarpıp böldüğümüzde sermayenin yıpranma oranını bulmuş oluruz. Sonuç olarak; $\frac{D_t}{K_t} = \delta$ sermayenin yıpranma oranını temsil eder. Sermayenin yıpranma oranını denkleme eklediğimizde,

$$\left(\frac{dK_t}{d_t}\right)_{\text{brüt}} - \delta K_t = (n + q)K_t \quad (3.43)$$

bulunur. Sonuç olarak δK_t ifadesi eşitliğin sağ tarafına alıp K_t ortak parantezine aldığımızda,

$$\left(\frac{dK_t}{d_t}\right)_{\text{brüt}} = (n + q + \delta)K_t \quad (3.44)$$

olur. Brüt yatırımlar yerine sY_t yazılırsa

$$sY_t = (n + q + \delta)K_t \quad (3.45)$$

ve nihayet

$$s \frac{Y_t}{A_t L_t} = (n + q + \delta) \frac{K_t}{A_t L_t} \quad (3.46)$$

olarak ifade edilir. Eşitliğin sağ tarafı gerekli yatırımları, sol tarafı ise gerçekleşen tasarruf ve yatırımları göstermektedir. Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus, modele teknolojik sürecin ilave edilmesi ile birlikte efektif emek arzının, nüfus ve teknoloji büyüme hızlarının toplamı $(n + q)$ kadar büyüdüğüdür (Solow, 1956, s. 67). Durağan durum dengesinde efektif emek başına hâsıla ve sermaye stokunun neye eşit olduğunu bulmak için üretim fonksiyonunu aşağıdaki gibi açık fonksiyon olarak yazabiliriz ve durağan durum dengesini ifade eden genel denkleme ulaşabiliriz (Kaynak, 2011, s. 169-171).

$$Y_t = (K_t)^a (A_t L_t)^{\beta} \text{ ve } a + \beta = 1, \beta = 1 - a \quad (3.47)$$

sonuç olarak

$$Y_t = (K_t)^a (A_t L_t)^{1-a} \quad (3.48)$$

yazılır. Denklemden “a” hasılanın sermayeye göre esnekliği “β” ise hasılanın efektif emeğe göre esnekliğini göstermektedir. Üretim fonksiyonu efektif emek başına gösterilirse

$$\frac{Y_t}{A_t L_t} = \left(\frac{K_t}{A_t L_t} \right)^a \quad (3.49)$$

Eşitliği durağan durum dengesinde yerine koyarsak

$$s \left(\frac{K_t}{A_t L_t} \right)^a = (n + q + \delta) \frac{K_t}{A_t L_t} \quad (3.50)$$

bulunur. Denklemden sermaye-efektif emek oranını yalnız bıraktığımızda,

$$\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)^a = \frac{(n + q + \delta)}{s} \frac{K_t}{A_t L_t} \quad (3.51)$$

ve nihayet,

$$\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)^{a-1} = \frac{(n + q + \delta)}{s} \quad (3.52)$$

olur. Buradan hareketle durağan durum dengesi,

$$\frac{K_t}{A_t L_t} = \left(\frac{s}{n + q + \delta}\right)^{\frac{1}{a-1}} \quad (3.53)$$

veya

$$\frac{K_t}{A_t L_t} = k^* \quad (3.54)$$

ise

$$k^* = \left(\frac{s}{n + q + \delta}\right)^{\frac{1}{a-1}} \quad (3.55)$$

olur. Efektif emek başına üretim fonksiyonunu kullanarak, efektif emek başına hâsıla düzeyi aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\frac{Y_t}{A_t L_t} = \left(\frac{s}{n + q + \delta}\right)^{\frac{a}{a-1}} \quad (3.56)$$

Görüldüğü gibi durağan durum dengesinde efektif emek başına hâsıla ve sermaye stokunu belirleyen parametreler, efektif emek arzı artış oranı veya nüfus ve teknoloji büyüme hızlarının toplamı ($n + q$), tasarruf oranı (s), sermayenin yıpranma oranı

(δ) ve hâsılanın sermayeye göre esnekliği “a” dir. Burada önemli olan tasarruf oranındaki artıştır. Solow modelinde durağan durum dengesinde uzun dönem ekonomik büyümenin en önemli göstergeleri, sırası ile hâsıla büyüme oranı, emek başına hasıla büyüme oranı ve efektif emek başına hasıla büyüme oranlarıdır. Durağan durum dengesinde hasılanın büyüme oranı nüfus (iş gücü) ve teknoloji büyüme hızlarının toplamına ($n + q$) eşit olurken, iş gücü başına hasıla büyüme oranı sadece teknoloji büyüme hızına (q) ve efektif emek başına hasıla büyüme oranı ise sıfıra eşit olmaktadır (Kaynak, 2011, s. 174-175).

Solow’a göre (1956), elde edilen toplam hasılanın bir kısmı tüketilirken belli bir kısmı tasarruf edilir. Tasarruflar ise yatırımlara yönelmektedir. Modelde dışa kapalı bir ekonomiden söz edildiği için, toplam hasılanın gelire eşit olduğu bir durumda gelir, ya tüketilecek ya da yatırımlara dönüşecektir. Sonuç olarak gelir tüketim ve yatırım harcaması toplamına eşit olmaktadır. Gelir harcama eşitliği üzerinden durağan durum dengesinde tüketim düzeyini maksimum kılan tasarruf oranını aşağıdaki denklemler yardımı ile bulabiliriz (Kaynak, 2011, s. 179-183).

$$Y_t = C_t + I_t \quad (3.57)$$

ve

$$C_t = Y_t - I_t \quad (3.58)$$

tüm değişkenleri efektif emek başına ifade edersek

$$\frac{C_t}{A_t L_t} = \frac{Y_t}{A_t L_t} - \frac{I_t}{A_t L_t} \quad (3.59)$$

yazılır. Eşitliğin tasarruf oranına göre türevini aldığımızda,

$$\frac{d\left(\frac{C_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} = \frac{d\left(\frac{Y_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} - \frac{d\left(\frac{I_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} \quad (3.60)$$

Tüketimin maksimum olduğu noktada tasarruf oranındaki değişim, iş gücü başına tüketimde bir değişikliğe yol açmaz sonuç olarak

$$\frac{d\left(\frac{C_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} = 0 \quad (3.61)$$

olur. Buradan hareketle,

$$\frac{d\left(\frac{Y_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} = \frac{d\left(\frac{I_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} \quad (3.62)$$

olmaktadır. Durağan durum dengesinde efektif emek başına yatırım,

$$s \frac{Y_t}{A_t L_t} = \frac{I_t}{A_t L_t} = (n + q + \delta) \frac{K_t}{A_t L_t} \quad (3.63)$$

ve efektif emek başına hasıla,

$$\frac{Y_t}{A_t L_t} = \frac{F(K_t, A_t L_t)}{A_t L_t} \quad (3.64)$$

olduğundan

$$\frac{d\left(\frac{(n + q + \delta)K_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} = \frac{d\left(\frac{F(K_t, A_t L_t)}{A_t L_t}\right)}{d(s)} \quad (3.65)$$

yazılır. Elde edilen denkleme türev uygulanırsa

$$\frac{d(n + q + \delta)}{d(s)} \left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right) + \frac{d\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)} (n + q + \delta) = \frac{d\left(F\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)\right)}{d(s)} \quad (3.66)$$

elde edilir. Burada,

$$\frac{d(n + q + \delta)}{d(s)} = 0 \quad (3.67)$$

olduğundan,

$$\frac{d\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)}{d(s)}(n + q + \delta) = \frac{d\left(F\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)\right)}{d(s)} \quad (3.68)$$

yazılır. $d(s)$ sadeleştirilip, $(n + q + \delta)$ yalnız bırakılırsa

$$d\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)(n + q + \delta) = d\left(F\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)\right) \quad (3.69)$$

$$(n + q + \delta) = \frac{d\left(F\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)\right)}{d\left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)} = MP_{\frac{K}{AL}} \quad (3.70)$$

yazılır. Eşitliğin sol tarafı efektif emek arzı artış oranı veya nüfus ve teknoloji büyüme hızlarının ve yıpranma oranının toplamıdır. Sağ taraf ise efektif emek başına sermayenin marjinal ürününü ($MP_{\frac{K}{AL}}$) temsil etmektedir. Durağan durum dengesinde tüketimin maksimum seviyede olabilmesi için gerçekleşen yatırım, gerekli yatırım eşitliği, $(n + q + \delta) = (MP_{\frac{K}{AL}})$ noktasında gerçekleşmelidir. Bu duruma sermayenin altın kuralı denmektedir. Altın kural durağan durum büyümesinde, tasarruflar (s) hasılanın sermayeye göre esnekliğine (a) eşittir.

Solow modeli ülkeler arasında iş gücü başına çıktı düzeyindeki farklılaşmaların sebebini efektif emek arzındaki ve kişi başına sermaye düzeyindeki farklılıklar olmak üzere iki sebebe bağlamaktadır (Romer, 2006, s. 26-27). Modelde başlangıç sermaye-emek oranı daha düşük olan ülkelerin, daha yüksek sermaye-emek oranlı ülkelere göre daha yüksek kişi başına büyüme oranlarına sahip olacağı ve gelişmiş ülkelere yakınsayacağı iddia edilmiştir (Barro ve Sala-i Martin, 1992, s. 224). Yakınsama süreci olarak bilinen bu durumun ortaya çıkmasının temel sebebi sermayenin azalan verimliliğidir. Düşük sermaye-iş gücü düzeyindeki ülkeler daha yüksek sermayenin marjinal getirisine sahiptirler. Bunun sonucu olarak gelişmiş ülkelere nazaran daha hızlı bir büyüme gerçekleştirirler (Barro, 1991, s. 407).

Modelde iddia edildiği gibi teknoloji dışsal ve sabit, sermayenin azalan verimliliği geçerli ve ülkelerin başlangıç sermaye-iş gücü düzeyleri eşit varsayılırsa ülkeler arası yakınsama kaçınılmazdır. Böyle bir durumda ülkeler arasında zaman içerisinde

oluşan refah farklılıklarının sebebi efektif emek arzındaki farklılıklardan ileri gelmektedir. Efektif emek dışsal ve sabit varsayılan teknoloji ile ilişkilendirilmekle birlikte emeğin etkinliğinin ne olduğu tanımlanmamaktadır (Romer, 2006, s. 27-28).

Sonuç olarak model, teknoloji dışında emeğin etkinliğini etkileyen diğer faktörlerin dikkate alınmaması, yakınsama sürecinde gelişmiş ülkelerin kaybettikleri sermaye etkisini teknolojik gelişmeyle amorti etmeleri, dışsal ve sabit olduğu varsayılan teknolojinin kaynağının belirtilmemesi ve teknolojinin birim maliyeti düşürerek büyümeye katkısının açıklanmaması boyutlarıyla eleştirilmektedir.

3.1.5.2. Ramsey-Cass-Koopmans Büyüme Modeli

Ramsey-Cass-Koopmans büyüme modeli, Ramsey'in (1928), "Tasarrufların Matematiksel Teorisi", Cass'ın (1965), "Kümeleşen Sermaye Birikimi Modelinde Optimum Büyüme" ve Koopmans'ın (1965), "Optimal Ekonomik Büyüme Konsepti" çalışmalarından hareketle geliştirilen bir neoklasik büyüme modelidir. Modelde hane halkı bugünkü gelirini, toplam faydasını maksimize edecek şekilde bugün tüketmek ya da ileride tüketmek için tasarrufa ayırmak, seçenekleri arasında dağıtmaktadır. Hane halkının faydasını maksimum düzeyde yapacak şekilde zamanlar arası fayda fonksiyonu Solow modeline ilave edilmiştir. Hanehalkı zamanlar arası fayda fonksiyonu aşağıdaki denklem yardımı ile ifade edilebilir (Romer, 2006, s. 50).

$$U = \int_{t=0}^{\infty} e^{-pt} u(C_t) \frac{L_t}{H} dt \quad (3.71)$$

Denklemden C_t (t) anındaki hane halkı kişi başına düşen tüketimi, $u(C_t)$ anlık fayda fonksiyonunu, L_t nüfus, H hane halkı sayısı ve $\frac{L_t}{H}$ hane halkı üye sayısını ifade etmektedir. Denklemden diğer önemli gösterge p indirgeme oranı diğer bir ifade ile hane halkının toplam gelirini bugünkü ve gelecekteki tüketimine dağıtma oranını temsil etmektedir. p ne kadar büyük olursa, hane halkının gelecekteki tüketimi şimdiki tüketime göre o kadar daha küçük olmaktadır. Anlık fayda fonksiyonu aşağıdaki şekilde ifade edilirse

$$u(C_t) = \frac{C_t^{1-\theta}}{1-\theta}, \quad \theta > 0, \quad p - n - (1-\theta)g > 0 \quad (3.72)$$

Nüfus artışını gösteren n sabit bir hızla değişmektedir. Sabit olduğu varsayılan $1/\theta$ tüketimin ikame esnekliğini gösterirken, θ hane halkının tüketimini farklı zamanlara kaydırma eğilimine işaret etmektedir. θ değeri ne kadar küçük olursa, tüketim arttıkça ortaya çıkan marjinal faydadaki düşüş o derece düşük olur ve θ değerinin sıfıra yaklaşması C 'yi doğrusal bir fonksiyon haline getirir. Bu sebeple hane halkı p ile tasarruflar arasındaki küçük farklardan yararlanmak için tüketimini zamanlar arası yayma eğilimine girer.

Ekonominin talep yönünü temsil eden hane halkının yanında, ekonomin arz yanını temsil eden firmalar, elde ettikleri toplam gelirlerini sermaye ve emek faktörleri arasında marjinal verimliliği dikkate alarak dağıtırlar. Sermayenin kazancı kendi marjinal ürünüdür. Sermayenin yıpranma payı sıfır kabul edildiği için reel faiz, sermayenin marjinal ürününe eşittir (Romer, 2006, s. 51). Diğer bir ifade ile sermayenin marjinal ürünü;

$$\frac{\delta F(K, AL)}{\delta K} = f'(k_t) \quad (3.73)$$

ise, reel faiz;

$$r_t = f'(k_t) \quad (3.74)$$

olmaktadır. Aynı şekilde emeğin kazancı da kendi marjinal ürünüdür. Diğer bir ifade ile emek marjinal ürünü kadar ücret geliri elde etmektedir. Sermayenin marjinal ürününe eşit olan, emeğin marjinal ürünü,

$$\frac{\delta F(K, AL)}{\delta L} = \frac{\delta F(K, AL)}{\delta K} = f'(k_t) \quad (3.75)$$

şeklinde yazılırsa

$$A(f(k) - kf'(k)) \quad (3.76)$$

dan reel ücret,

$$W_t = A_t[(f(k_t) - k_t f'(k_t))] \quad (3.77)$$

ve efektif emek birimi başına reel ücret geliri,

$$w_t = f(k_t) - k_t f'(k_t) \quad (3.78)$$

yazılır. Hane halkının bütçe kısıtına değinecek olursak bütçe kısıtı: hane halkı bireylerinin yaşamları boyunca yapacakları tüketimlerini, başlangıç servetleri ile ömür boyu kazanacakları gelirlerinin toplamını aşmayacak şekilde sınırlayan bir eşik değeridir. $\frac{L_t}{H}$ hane halkı üye sayısını $\frac{L_t W_t}{H}$ hane halkı üyelerinin bireysel gelirlerini $\frac{L_t C_t}{H}$ hane halkı üyelerinin tüketim harcamalarını $\frac{K(0)}{H}$ ise başlangıç servetini göstermek üzere hane halkı bütçe kısıtı aşağıdaki şekilde yazılabilir (Romer, 2006, s. 52).

$$\int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} C_t \frac{L_t}{H} dt \leq \frac{K(0)}{H} + \int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} W_t \frac{L_t}{H} dt \quad (3.79)$$

Denklemden e^{-Rt} 0 ile t dönemi arasındaki bileşik faizin etkisi olmak üzere bütçe kısıtı üzerinden hane halkının sermaye birikim oranı,

$$\frac{K(0)}{H} + \int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} (W_t - C_t) \frac{L_t}{H} dt \geq 0 \quad (3.80)$$

olmaktadır. Eşitsizliği $t = 0$ dan $t = \infty$ 'a integral formda aşağıdaki şekilde yazarsak

$$\lim_{n \rightarrow s} \left[\frac{K(0)}{H} + \int_{t=0}^s e^{-Rt} (W_t - C_t) \frac{L_t}{H} dt \right] \geq 0 \quad (3.81)$$

olur ve hane halkının sermaye birikimini s zamanında aşağıdaki şekilde bulunur:

$$\frac{K(s)}{H} = e^{R_s} \frac{K(0)}{H} + \int_{t=0}^s e^{R_s - R_t} (W_t - C_t) \frac{L_t}{H} dt \quad (3.82)$$

Denklemdaki $e^{R_s} \frac{K(0)}{H}$ hane halkının başlangıçtaki servetinin s zamanındaki servete katkısını, $(W_t - C_t) \frac{L_t}{H}$ hane halkının t zamanındaki tasarruflarını ve $e^{R_s - R_t}$ ise t zamanından s zamanına tasarruf değerindeki değişmeyi göstermektedir. Yapılan açıklamalardan hareketle, bütçe kısıtının en sade hali aşağıdaki şekilde yazılabilir:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} e^{-R_s} \frac{K(s)}{H} \geq 0 \quad (3.83)$$

Şimdi hane halkının maksimize etmeye çalıştığı zamanlar arası fayda fonksiyonunu, bütçe kısıtı altında efektif emek cinsinden yazacak olursak

$$\frac{C_t^{1-\theta}}{1-\theta} = \frac{[A_t c_t]^{1-\theta}}{1-\theta} = \frac{[A(0)e^{gt}]^{1-\theta} (c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} = A(0)^{1-\theta} e^{(1-\theta)gt} \frac{(c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} \quad (3.84)$$

Denklemdaki c_t efektif emek başına tüketimi, C_t işçi başına tüketimi göstermektedir. Ayrıca $C_t = A_t c_t$ dir. Dışsal ve sabit emeği $L_t = L(0)e^{nt}$ de ekleyerek hane halkının amaç fonksiyonunu aşağıdaki şekilde yazabiliriz (Romer, 2006, s. 54).

$$U = \int_{t=0}^{\infty} e^{-pt} \frac{(C_t)^{1-\theta}}{1-\theta} \frac{L_t}{H} dt \quad (3.85)$$

$$= \int_{t=0}^{\infty} e^{-pt} \left[A(0)^{1-\theta} e^{(1-\theta)gt} \frac{(c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} \right] \frac{L(0)e^{nt}}{H} dt \quad (3.86)$$

$$= A(0)^{1-\theta} \frac{L(0)}{H} \int_{t=0}^{\infty} e^{-pt} e^{(1-\theta)gt} e^{nt} \frac{(c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} dt \quad (3.87)$$

$$= B \int_{t=0}^{\infty} e^{-\beta t} \frac{(c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} dt \quad (3.88)$$

Denklemden $B = A(0)^{1-\theta} \frac{L(0)}{H}$ ve $\beta = p - n - (1 - \theta)g$. Tekrardan bütçe kısıtını düşündüğümüzde, hane halkının t dönemindeki toplam tüketim harcamaları $\frac{L_t C_t}{H}$ efektif emek başına tüketim c_t eşitti. Hane halkının t dönemindeki efektif emek miktarı $\frac{A_t L_t}{H}$ nın elde ettiği toplam gelir de efektif emek başına gelire w_t eşittir. Bu durumda başlangıç sermayesi de efektif emek başına düşen sermayeyi ifade etmektedir. $k(0), \frac{A(0)L(0)}{H}$ dan bütçe kısıtı,

$$\int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} c_t \frac{A_t L_t}{H} dt \leq k(0) \frac{A(0)L(0)}{H} + \int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} w_t \frac{A_t L_t}{H} dt \quad (3.89)$$

$A_t L_t$ ile $A(0)L(0)e^{(n+g)t}$ birbirine eşit ve denklemin her iki tarafı $\frac{A(0)L(0)}{H}$ ile bölünürse

$$\int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} c_t e^{(n+g)t} dt \leq k(0) + \int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} w_t e^{(n+g)t} dt \quad (3.90)$$

elde edilir. Bütçe kısıtı aynı zamanda hane halkı tüketimlerini sürekli olarak borçlanarak karşılamasının diğer bir ifade ile ponzi oyununun geçerli olmadığını göstermek üzere ve K_s nin $k_s e^{(n+g)s}$ nin bir oranı olması varsayımıyla,

$$\lim_{s \rightarrow \infty} e^{-Rs} e^{(n+g)s} k_s \geq 0 \quad (3.91)$$

şeklinde, yazılır. Hane halkının amacı bütçe kısıtı altında yaşam boyu faydasını maksimum yapacak tüketim düzeyine ulaşmaktır. Bu maksimizasyonu sağlamak için hane halkı amaç fonksiyonu ile bütçe kısıtı denklemi Lagrange, fonksiyonu şeklinde aşağıdaki gibi yazılabilir (Romer, 2006, s. 55).

$$\mathcal{L} = B \int_{t=0}^{\infty} e^{-\beta t} \frac{(c_t)^{1-\theta}}{1-\theta} dt + \lambda \left[\int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} e^{(n+g)t} w_t dt - \int_{t=0}^{\infty} e^{-Rt} e^{(n+g)t} c_t dt \right] \quad (3.92)$$

Bütçe kısıtı altında hane halkı davranışı aşağıdaki şekilde karakterize edilebilir.

$$Be^{-\beta t}(c_t)^{-\theta} = \lambda e^{-Rt}e^{(n+g)t} \quad (3.93)$$

Denklemin birinci dereceden logaritmasını aldığımızda hane halkı tüketim davranışının neyi ifade ettiğini “efektif emek başına tüketimin büyüme oranını” daha net anlamış oluruz.

$$\ln B - \beta t - \theta \ln c_t = \ln \lambda - Rt + (n + g)t = \ln \lambda \int_{\tau=0}^t r_\tau d\tau + (n + g)t \quad (3.94)$$

Denklemdaki eşitliğin her iki tarafı, tüm t dönemlerinde birbirine eşit olduğu varsayımı altında türev işlemine tabi tutulursa

$$-\beta - \theta \frac{\dot{c}_t}{c_t} = -r_t + (n + g) \quad (3.95)$$

bulunur, denklemde gerekli düzenleme yapılırsa ve $\beta = p - n - (1 - \theta)g$ ise, efektif emek başına tüketimin büyüme oranı,

$$\frac{\dot{c}_t}{c_t} = \frac{r_t + (n + g) - \beta}{\theta} = \frac{r_t - p - \theta g}{\theta} \quad (3.96)$$

yazılır, t dönemindeki C_t (işçi başına tüketimin) $c_t A_t$ eşitliği halinde işçi başına tüketimdeki artış C aşağıdaki şekilde yazılabilir.

$$\frac{\dot{C}_t}{C} = \frac{\dot{A}_t}{A_t} + \frac{\dot{c}_t}{c_t} = g + \frac{r_t - p - \theta g}{\theta} = \frac{r_t - p}{\theta} \quad (3.97)$$

Denklemdaki reel faiz $r_t = f'(k_t)$ şeklinde ifade edilirse ekonominin c ve k değişimlerinden oluşan davranış dinamikleri daha rahat anlaşılacaktır. O zaman efektif emek başına büyüme oranı,

$$\frac{\dot{c}_t}{c_t} = \frac{f'(k_t) - p - \theta g}{\theta} \quad (3.98)$$

yazılır, $f'(k) = p + \theta g$ olduğunda $\dot{c}$ sıfır olmaktadır. Durağan durum dengesinde efektif emek başına sermaye stoku k^* ve efektif emek başına sermaye düzeyi k nin birbirinden büyük ya da küçük olmasının sonuçları şu şekildedir (Romer, 2006;58).

Eğer $k^* > k$ ise $f'(k) < p + \theta g$ olmaktadır ve tüketim durağan durum dengesine kadar artmaya devam eder. Eğer, $k^* < k$ ise $f'(k) > p + \theta g$ olur ve bu seferde tüketim durağan durum dengesine doğru azalmaya devam eder. Sermaye birikimi $\dot{k}$ denklemi Solow modelinde olduğu gibi fiili yatırımlar ile gerekli yatırımlar arasındaki farktan oluşmak üzere, aşağıdaki şekilde yazılabilir (Romer, 2006, s. 59).

$$\dot{k} = f'(k_t) - c_t - (n + g)k_t \quad (3.99)$$

Eğer $\dot{k} = 0$ ise tüketim c fiili çıktı ile gerekli yatırım arasındaki farka eşit olacaktır. Tüketim düzeyi k cinsinden sermayenin altın kuralına $f'(k) = n + g$ kadar artacak sonra azalacaktır. Sermayenin yıpranma payı sıfır kabul edilmiştir. Modelde durağan durum dengesine gelindiğinde kişi başına ücret-sermaye-tüketim ve tasarruf eşitliği söz konusudur. İndirgeme oranı p ne kadar düşük olursa, ekonomik büyüme için o kadar olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Çünkü p nin düşmesi hane halkının bugünkü gelirinin daha büyük bir kısmını ilerideki tüketimi için ayırması anlamı taşımaktadır. Diğer bir ifade ile hane halkı bugün için daha büyük bir sermaye birikimi yapmış olur. Son olarak modelde görüldüğü gibi sermaye stoku, altın kural düzeyinin üzerinde ise dengeli büyümenin gerçekleşmesi mümkün olmamaktadır.

3.1.5.3. Diamond Büyüme Modeli

Diamond büyüme modeli ile Ramsey-Cass-Koopmans büyüme modeli arasındaki en temel fark Diamond modelinde nüfusun devinimi de modele dâhil edilmiştir. Diğer bir ifade ile hane halkı doğan ve ölen, genç ve yaşlı olmak üzere, kesikli zaman dilimlerinde iki farklı tipte, iki periyotlu ömürleri olan bireyler olarak tanımlanır. Sonuç olarak modelin tüm değişkenleri için zaman dilimi $t \geq 0$ yerine $t = 0,1,2 \dots$ şeklinde ifade edilmektedir (Romer, 2006, s. 77).

Bireylerin t döneminde iki farklı yaşam periyoduna sahip oldukları varsayımı ve nüfusun büyüme oranı n ise, birinci yaşam periyodu $L_t = (1 + n)L_{t-1}$ ve ikinci yaşam periyodu $L_{t-1} = L_t/(1 + n)$ şeklinde tanımlanmaktadır. Birinci yaşam periyodu diğer bir ifade ile gençlik döneminde her birey 1 birim emek artışı

sağlarken gelirini tüketim ve tasarruf arasında dağıtır. İkinci yaşam periyodu diğer bir ifade ile yaşlılık-emeklilik döneminde bireyler tüketici konumundadır. Önceki dönem tasarruflarını ve faiz gelirlerini tüketirler. Bireylerin t dönemindeki tüketimleri de gençlik dönemindeki tüketim C_{1t} ve yaşlılık dönemindeki tüketim C_{2t} şeklinde ifade edilmektedir. Bu durumda bireylerin sabit ilişkili riskten kaçınma faydası (U_t) C_{1t} ve C_{2t+1} bağlı olarak aşağıdaki şekilde yazılabilir (Romer, 2006, s. 78).

$$U_t = \frac{C_{1t}^{1-\theta}}{1-\theta} + \frac{1}{1+p} \frac{C_{2t+1}^{1-\theta}}{1-\theta}, \theta > 0 \text{ ve } p > -1 \quad (3.100)$$

Modelde iki farklı yaşam periyodu olduğu için indirgeme oranı iki farklı yaşam periyodu içerisinde, tüketimin kapsadığı ağırlığı ölçmek için gösterge olmaktadır. Diğer bir ifade ile $p > 0$ ise birinci yaşam periyodundaki tüketim daha büyükken, $p < 0$ durumunda ikinci yaşam periyodundaki tüketim daha büyüktür. $p > -1$ tüketimdeki ağırlığın pozitif anlamda ikinci yaşam periyodunda daha büyük olduğunu göstermektedir. Ekonomin arz yönünü temsil eden firmalar için Ramsey-Cass-Koopmans büyüme modelindeki varsayımlar geçerlidir. Firmaların kâr elde etmediği, rekabetçi piyasa tipine sahip olan, emeğin ve sermayenin marjinal ürünleri kadar gelir elde ettiği ekonominin arz yönünde, reel faiz $r_t = f'(k_t)$ ve efektif emek başına reel ücret $w_t = f(k_t) - k_t f'(k_t)$ şeklinde tanımlanır. Modelde başlangıç sermayesi K_0 yaşlı bireylerin kazandıklarını temsil etmekte ve pozitif olmaktadır. O zaman sıfır dönemindeki sermaye stoku yaşlıların elde ettiği başlangıç sermayesi ve gençlerin emeğini arz ederek kazandıklarının birleşiminden oluşmaktadır. Genç bireyler ücret gelirlerini $w_t A_t$ tüketim ve tasarruf kalemlerine dağıtırlar. Gençlerin tasarruflarını ileriki döneme taşımaları sonucunda $t + 1$ dönemindeki sermaye stoku K_{t+1} genç bireylerin gelirlerinden birinci yaşam periyodundaki harcamalarını çıkardığımızda elde ettiğimiz rakama eşit olmaktadır. Sonuç olarak $K_{t+1} = w_t A_t - C_{1t}$ olmaktadır. Hane halkının davranışlarını denklem yardımı ile açıklayacak olursak, t döneminde doğan bireyin ikinci yaşam periyodundaki tüketimini aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz (Romer, 2006, s. 78).

$$C_{2t+1} = (1 + r_{t+1})(w_t A_t - C_{1t}) \quad (3.101)$$

Denklemin her iki tarafını $1 + r_{t+1}$ na bölüp C_{1t} yi sol tarafa aldığımızda hane halkının bütçe kısıtını bulmuş oluruz.

$$C_{1t} + \frac{1}{1 + r_{t+1}} C_{2t+1} = w_t A_t \quad (3.102)$$

Ramsey-Cass-Koopmans modelinde olduğu gibi hane halkının amacı bütçe kısıtı altında yaşam boyu faydasını maksimum yapacak tüketim düzeyine ulaşmaktır. Bu maksimizasyonu sağlamak için hane halkı amaç fonksiyonu ile bütçe kısıtı denklemi Lagrange, fonksiyonu şeklinde aşağıdaki gibi yazılabilir (Romer, 2006, s. 80).

$$\mathcal{L} = \frac{C_{1t}^{1-\theta}}{1-\theta} + \frac{1}{1+p} \frac{C_{2t+1}^{1-\theta}}{1-\theta} + \lambda \left[w_t A_t - \left(C_{1t} + \frac{1}{1+r_{t+1}} C_{2t+1} \right) \right] \quad (3.103)$$

C_{1t} ve C_{2t+1} için birinci derece koşulu,

$$C_{1t}^{-\theta} = \lambda, \quad (3.104)$$

$$\frac{1}{1+p} C_{2t+1}^{-\theta} = \frac{1}{1+r_{t+1}} \lambda \text{ veya } \frac{1}{1+p} C_{2t+1}^{-\theta} = \frac{1}{1+r_{t+1}} C_{1t}^{-\theta} \quad (3.105)$$

yazılır. Şimdi bütçe kısıtı üzerinden genç bireylerin tüketimleri ile faiz oranı ilişkisini açıklamak adına bütçe kısıtı denklemini C_{1t} cinsinden ifade edersek

$$w_t A_t = C_{1t} + \frac{(1 + r_{t+1})^{\frac{1-\theta}{\theta}}}{(1+p)^{\frac{1}{\theta}}} C_{1t} \quad (3.106)$$

ve

$$C_{1t} = \frac{(1+p)^{\frac{1}{\theta}}}{(1+p)^{\frac{1}{\theta}} (1+r_{t+1})^{\frac{1-\theta}{\theta}}} w_t A_t \quad (3.107)$$

yazılır. Denklemden faiz oranlarının, bireylerin birinci yaşam periyodundaki tüketimlerini belirlediği belirtilmektedir. O halde denklemden hareketle, gelirin tasarruf oranı,

$$s_r = \frac{(1+p)^{\frac{1}{\theta}}}{(1+p)^{\frac{1}{\theta}}(1+r_{t+1})^{\frac{1-\theta}{\theta}}} \quad (3.108)$$

yazılır. Buradan hareketle gençlik dönemindeki tüketim, tasarruf ve faiz ilişkisi

$$C_{1t} = [1 - s(r_{t+1})w_t A_t] \quad (3.109)$$

olmaktadır. Şimdi bireylerin davranışları üzerinden ekonominin dinamikleri karakterize edilebilir (Romer, 2006, s. 81). $t + 1$ döneminde sermaye stoku genç bireylerin t dönemindeki tasarruflarından oluşmak üzere

$$K_{t+1} = s(r_{t+1})w_t A_t L_t \quad (3.110)$$

Yazılır. Eşitliğin her iki tarafını $L_{t+1}A_{t+1}$ ile böldüğümüzde efektif emek başına sermaye stoku;

$$k_{t+1} = \frac{1}{(1+n)(1+g)} s(r_{t+1})w_t \quad (3.111)$$

den

$$k_{t+1} = \frac{1}{(1+n)(1+g)} s(f'(k_{t+1})) [f(k_t) - k_t f'(k_t)] \quad (3.112)$$

elde edilir. Hane halkı fayda fonksiyonu için $\theta = 1$ varsayımında iş gücünün elde ettiği gelirden tasarrufa ayırdığı kısım $1/(2+p)$ ile ifade edilirken denklem lnaritmik formda sadeleştirildiğinde ve Cobb–Douglas formda:

$f(k) = k^a$ ve $f'(k) = \alpha k^{a-1}$ ise efektif emek başına sermaye:

$$k_{t+1} = \frac{1}{(1+n)(1+g)} \frac{1}{2+p} (1+\alpha)k_t^a \quad (3.113)$$

yazılır. Modelde optimal efektif emek başına sermaye oranı k^* efektif emek başına sermaye oranının ve aynı zamanda ekonomik büyümenin bir kısıtı konumundadır. Diğer bir ifade ile ekonomideki efektif emek başına sermaye, başlangıç sermaye düzeyi ne olursa olsun, optimal efektif emek başına sermaye oranına ulaşınca kadar artmaya ve yüksek bir büyüme rakamına sebep olmaya devam eder. Efektif emek başına sermaye k^* ya yaklaştıkça büyüme yavaşlar ve nihayet durur. Efektif emek başına sermaye oranının büyümesi sıfır olduğunda ekonomide kişi başına çıktı düzeyi, sermaye başına çıktı düzeyine eşit olur. Ekonominin dengeli büyüme yolunda sabit kalacağını anlatan bu varsayım, denge düzeyine ulaşan gelişmiş ülkelerdeki büyüme farklılıklarına bir açıklık getirememektedir.

Ayrıca model ülkeler arası büyüme ve refah farklılıklarını indirgeme oranı üzerinden değerlendirmektedir. Şöyle ki indirgeme oranı yüksek olan ülkelerdeki bireyler birinci yaşam periyodunda diğer bir ifade ile gençlik dönemlerinde elde etmiş oldukları gelirlerinin daha büyük bir kısmını tüketime ayırırken, tasarrufları tüketimlerine göre daha düşük düzeyde kalmaktadır. Bu durumun tam tersinin geçerli olması durumunda birinci periyottaki gelirlerin daha büyük bir kısmı tasarruflara ayrılmaktadır. Sonuç olarak indirgeme oranı düşük olan ülkelerde birinci yaşam periyodundaki sermaye düzeyi ve ekonomik büyüme daha büyüktür.

3.1.6. İçsel Büyüme Teorileri

Harrod ve Domar modellerinde ekonomik büyümenin dinamikleri açıklanırken üzerinde durulan en önemli husus yatırımların hem talep hem de kapasite artırma özelliği taşıdığıydı. Toplam çıktı, sermaye stokundaki değişmelere ve sermaye hasıla oranına bağlıydı. Gelirin bir fonksiyonu olan tasarruflar arttıkça buna eşit varsayılan gerçekleşen yatırımlarda artacak ve sermaye hasıla oranının azalması ile büyümenin hızlanacağı belirtilmişti. Üretim faktörleri arasında tam tamamlayıcılık ilişkisinden dolayı ve teknolojinin yokluğunda büyüme emek faktörünün genişlemesi ile sınırlandırılmıştı. Planlanan yatırım gerçekleşen yatırım eşitliğinin bozulması, diğer bir ifade ile yanlış verilen yatırım kararları, ekonominin dengeden giderek uzaklaşmasına sebep olmaktaydı. Sonuç olarak ekonominin tesadüfi bir şekilde

dengeye geldiği bıçak sırtı bir durum ortaya çıkmaktaydı. Üretim faktörleri arasındaki ikame ilişkisine değinerek bıçak sırtı dengenin aşıldığı neoklasik büyüme modellerinde ise üretim faktörlerinin azalan marjinal getirisi teknolojik gelişme ile absorbe edilmekteydi. Diğer bir ifade ile teknolojik gelişme yükselen sermaye-emek oranından meydana gelen marjinal verimlilikteki düşüşü engelleyen bir unsur olarak belirtilmekteydi. Sonuç olarak ekonomik büyümenin temel dinamiği dışsal ve sabit olan teknolojik gelişme olarak belirtilmişti. Fakat neoklasik büyüme modellerinde, efektif emek arzında artışa sebep olan teknolojinin ne olduğu, nasıl üretildiği ve maliyeti ile ilgili net bir açıklama yapılmamıştır. Belirtilen sebepler ve modellerdeki eksiklikler sebebiyle özellikle 1980 yıllardan itibaren büyüme literatüründe, teknolojik gelişmeyi içselleştiren büyümenin sebeplerini sistem dışında ve sabit kabul edilen faktörlere değil de sistemin kendi içerisindeki değişkenlerle açıklayan yeni büyüme teorileri geliştirilmiştir. Yeni büyüme teorilerini genel olarak üç gruba ayıracak olursak birincisi AR-GE'ye dayalı büyüme modelleridir. İkincisi beşeri sermayeyi fiziksel sermaye gibi, üretim faktörü olarak değerlendiren büyüme modelleridir. Sonuncusu ise diğerlerinden farklı olarak kamu harcamaları yoluyla sunulan altyapı hizmetlerinin büyümeye etkisini içselleştiren büyüme modelidir. Devam eden bölümde içsel büyüme teorileri ile ilgili genel bilgiler sunulacaktır.

3.1.6.1. AR-GE Temelli Büyüme Modelleri

Ar-Ge'ye dayanan büyüme modelleri Paul M. Romer (1990), Grossman ve Helpman (1991a, 1991b, 1991c) ve Aghion ve Howitt (1992) tarafından yapılan çalışmalarla birlikte büyüme literatürüne girmiştir. Modeller AR-GE nin ölçek etkisini artırarak ekonomik büyümenin dinamiğini oluşturduğunu belirtmişlerdir. Romer, Grossman ve Helpman, Aghion ve Howitt modellerinin ölçek etkileri tahmini aşağıdaki şekilde özetlenmektedir (Jones, 1995, s. 761).

$$Y = K^{1-a} (AL_y)^a \quad (3.114)$$

$$\frac{\dot{A}}{A} = \delta L_A \quad (3.115)$$

Denklemden Y , çıktıyı, A , verimlilik ya da bilgiyi, K , sermayeyi temsil etmek üzere iş gücü ya üretimde kullanılmaktadır (L_Y) ya da yeni bilgi aramak için kullanılmaktadır (L_A).

Yukarıdaki ikinci denklem (AR-GE denklemi) aynı zamanda toplam faktör verimliliğinin artmasının AR-GE'ye ayrılan emek birimi sayısı ile orantılı olacağı anlamı da taşımaktadır. AR-GE'ye ayrılan emek birimi ise toplam iş gücünün bir fonksiyonudur. Toplam faktör verimliliğinin artmasının, AR-GE'ye ayrılan emek birimine bağlı olduğunu aşağıdaki denklem yardımı ile açıklarsak

$$\frac{\dot{A}}{A} = \delta \frac{L_A}{L} \delta_S \quad (3.116)$$

Denklemden A , ekonomideki bilgi veya teknoloji birikimini göstermek üzere ve bilgi insanların fikirleri ile üretiliyorsa, bilgi birikimindeki değişim ($\dot{A}$) yeni fikir geliştirmek için uğraşan iş gücü sayısı ile yeni fikirler üreten AR-GE'nin çarpımına eşit olacaktır (Jones, 1995, s. 765).

$$\dot{A} = \tilde{\delta} L_A \quad (3.117)$$

Denklemden $\tilde{\delta}$ yeni fikir ortaya çıkması ile sonuçlanan AR-GE'yi temsil etmektedir. Yeni fikirlerin ortaya çıkma süreci incelendiğinde ilk önce keşif edilen fikirlerde çok yüksek bir bilgi düzeyi bulunması mümkündür. AR-GE içinde faaliyet gösteren iş gücünün keşif ettiği sonraki yeni fikirler, ilk duruma göre içerisinde daha düşük bilgi seviyesi içeren fikirlerdir. Bu durumu aşağıdaki denklem yardımı ile açıklarsak

$$\tilde{\delta} = \delta A^\phi \quad (3.118)$$

denklemden ϕ simgesi keşif edilen yeni bir fikir içerisindeki bilgi seviyesine işaret etmek üzere eğer $\phi < 0$ ise inovasyon oranının bilgi düzeyi ile düştüğünü göstermektedir. $\phi > 0$ olması durumunda ise bilgi seviyesinin pozitif dışsal bir getiriye sebep olduğu söylenebilir. $\phi = 0$ ise yeni fikirlerin bilgi stokundan bağımsız olarak gerçekleştiğini, ölçeğe göre sabit getiri varsayımının geçerli olduğunu ve dışsallığın sıfır olduğunu ifade etmektedir.

Belli bir dönemde AR-GE ye ayrılmış iş gücü tarafından üretilen yeni fikirlerin çoğalması, aynı zamanda birbirine çok benzer yeni fikirlerin de ortaya çıkmasına sebep olur. Diğer bir ifade ile buluşlar çoğaldıkça birbirlerine benzeme-örtüşme ihtimali yükselir ve ürünlerin içindeki inovasyon düşer. Bu sebeple AR-GE ye ayrılmış işgücünü L_A değil de L_A^λ şeklinde ifade edersek ve $0 < \lambda \leq 1$ ise (3.117) ve (3.118) denklemlerin yardımı ile AR-GE denklemi aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\dot{A} = \delta L_A A^\phi l_A^{\lambda-1} \quad (3.119)$$

Denge durumunda $L_A = l_A$ eşit olmakla birlikte l_A AR-GE sürecinde benzeme-örtüşme sebebiyle oluşan dışsallıklara dikkat çekmektedir. Denklemdaki ϕ ve λ değerleri bire eşitse denkleme, Romer, Grossman ve Helpman, Aghion ve Howitt modellerinin varsayılan AR-GE denklemi denmektedir. Görüldüğü gibi bu modellerde üzerinde durulan ve ekonomik büyümenin dinamiği konumundaki değişken AR-GE dir (Jones, 1995, s. 765). Şimdi modelleri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde aralarındaki temelde aynı olan küçük farklar daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

- **Romer Modeli**

Romer 1990 yılında yapmış olduğu “İçsel Teknolojik Değişim” adlı çalışmasında firmaların rekabet üstünlüğünü elde etmek ve kâr maksimizasyonu için yaptıkları yatırımlar sonucu ortaya çıkan ve kısmen dışlanabilen bir teknolojik değişimden bahsetmektedir (Romer, 1990, s. 71). Modelde nihai mal, AR-GE ve ara malları üreten sektörler olmak üzere üç farklı sektörden bahsedilmektedir. Üretim faktörleri de dört farklı grupta kategorize edilmiştir. Bunlar teknoloji, emek, sermaye ve beşeri sermayedir. Nihai mal sektörü, emek, sermaye ve beşeri sermaye kullanarak hem tasarruf edilebilen hem de tüketilebilen nihai malları üretmektedir. AR-GE sektörü ise beşeri sermaye ve bilgi stokunun kullanıldığı yeni fikirlerin-teknolojinin-bilginin üretildiği sektördür. Ara malları üreten sektör ise AR-GE sektörü tarafından oluşturulan teknolojiyi kullanarak, nihai mal sektörüne ara mallar üretir (Valdes, 1999, s. 137).

Yukarıda Jones (1995), tarafından anlatılan AR-GE denklemini Romer (1990) 'in orijinal makalesindeki ifadeler üzerinden tekrar yazarsak

$$\dot{A} = \delta H_A A \quad (3.120)$$

Denklemdaki A var olan ve ücretsiz olan bilgi stokunu göstermektedir. H_A ise AR-GE sektöründe çalışan beşeri sermayeyi ifade etmektedir. δ verimlilik katsayısı ya da yukarıda açıklandığı üzere yeni bir fikirle sonuçlanan AR-GE sürecini göstermektedir. Toplam beşeri sermaye $H = H_A + H_Y$ olmak üzere H_Y nihai mal sektöründe istihdam edilen beşeri sermayeyi göstermektedir. r faiz oranını göstermek üzere kredilerin mal cinsinden değerini belirtmektedir. P_A yeni tasarımlar için ödenen patent hakkını ve w_H beşeri sermaye birim başına ücreti göstermek üzere $w_H = P_A \delta A$ olmaktadır (Romer, 1990, s. 85). Bu eşitlik aynı zamanda AR-GE sektörünün kar maksimizasyonunu da göstermektedir. Nihai mal üreten sektörün ödemiş olduğu kiralama ücretleri p_i , firmaların kârını maksimize eden temsili nihai çıktı miktarı x ve toplam iş gücünü L olmak üzere nihai mal üreten firmanın kâr maksimizasyonu toplam talep üzerinden aşağıdaki şekilde hesaplanabilir.

$$\max_x \int_0^\infty [H_Y^a L^\beta x(i)^{1-a-\beta} - p(i)x(i)] di \quad (3.121)$$

integral çözümlemesi sonucunda elde edilen ters talep fonksiyonu;

$$p(i) = (1 - a - \beta) H_Y^a L^\beta x(i)^{-a-\beta} \quad (3.122)$$

Toplam talebi veri almak zorunda olan üreticiler fiyatı veya üretim miktarından birini seçerek kar maksimizasyonuna ulaşmaya çalışırlar. Kar maksimizasyonu için

$$\pi = \max_x p(x)x - r\eta x \quad (3.123)$$

$$= \max_x (1 - a - \beta) H_Y^a L^\beta x^{1-a-\beta} - r\eta x \quad (3.124)$$

denklemin $p(x)x$ kısmı karı maksimize eden x kadar nihai üründen elde edilen geliri temsil ederken, $r\eta x$ kısmı ise karı maksimize eden x kadar nihai ürün için katlanılan faiz maliyetini temsil etmektedir. Yukarıdaki denklemde sabit bir marjinal maliyet ve sabit bir talep esnekliği ile karşı karşıya olan monopolcü firmanın fiyatlandırma problemi özetlenmiştir. O halde monopolcü talep esnekliğini dikkate almak üzere,

marjinal maliyetinin az üzerinde fiyat belirlemekle kâr maksimizasyonuna ulaşabilir. Bu duruma ulaşmak için temsili fiyat $\tilde{p}$ olmak üzere $\tilde{p} = r\eta/(1-a-\beta)$ ise monopolcünün kar akımı; $\pi = (a+\beta)\tilde{p}\tilde{x}$ şeklindedir. Burada $\tilde{x}$ temsili fiyat için belirtilen talep miktarını göstermektedir (Romer, 1990, s. 86). Monopolcü yeni bir özel ara mal kullanmak istediğinde tasarım patent ücreti P_A ile yatırımın net gelirini karşılaştırarak karar vermektedir. O zaman her t dönemindeki üretim için P_A nın eşitliği aşağıdaki şekilde olmaktadır:

$$\int_t^\infty e^{-\int_t^\tau r(s)\pi(\tau)d\tau} = P_A(t) \quad (3.125)$$

P_A nın sabit olması koşulu ile denklem,

$$\pi(t) - r(t) \int_t^\infty e^{-\int_t^\tau r(s)\pi(\tau)d\tau} = 0 \quad (3.126)$$

ve sonuç olarak:

$$\pi(t) = r(t)P_A \quad (3.127)$$

Bu denklem aynı zamanda zamanlararası sıfır kâr kısıtını da göstermektedir. Buraya kadar açıklanan değişkenlerle birlikte ekonomideki sermaye birikimini denklem yardımı ile açıklayacak olursak, $K = \eta A\bar{x}$ ve Y çıktıyı göstermek üzere,

$$Y(H_A, L, x) = H_Y^a L^\beta \int_0^\infty x(i)^{1-a-\beta} di \quad (3.128)$$

$$= H_Y^a L^\beta A\bar{x}^{1-a-\beta} \quad (3.129)$$

$$= H_Y^a L^\beta A \left(\frac{K}{\eta A} \right)^{1-a-\beta} \quad (3.130)$$

$$= (H_Y)^a (LA)^\beta (K)^{1-a-\beta\eta a+\beta-1} \quad (3.131)$$

Görüldüğü gibi model neoklasik modelde olduğu gibi teknolojiyi, iş gücü ve beşeri sermayeyi arttıran bir unsur olarak görmektedir. Modeldeki tüm değişkenleri (H, L, K, A) ve kısıtlamaları kullanarak büyüme denkleminde bir dizi denklem yardımı ile aşağıdaki şekilde ulaşılabilir (Romer, 1990, s. 91-92).

Öncelikle gelire eşit olan P_A yı dizayn edecek olursak

$$P_A = \frac{1}{r} \pi = \frac{a + \beta}{r} \bar{p} \bar{x} = \frac{a + \beta}{r} (1 - a - \beta) H_Y^a L^\beta A \bar{x}^{1-a-\beta} \quad (3.132)$$

şeklinde ifade edilir. Şimdi beşeri sermayenin elde ettiği geliri düşündüğümüzde eğer gelirinin tamamını AR-GE sektöründen alıyorsa, birim başına ücret $P_A \delta A$ olmaktadır. Nihai mal sektöründe çalışan beşeri sermaye $H_Y = H - H_A$ ise

$$w_H = P_A \delta A = \alpha H_Y^{a-1} L^\beta \int_0^\infty \bar{x}^{1-a-\beta} di \quad (3.133)$$

$$= \alpha H_Y^{a-1} L^\beta A \bar{x}^{1-a-\beta} \quad (3.134)$$

Denklem (3.132) deki P_A denklem (3.133) da yerine yazılıp gerekli düzenlemeler yapıldığında,

$$H_Y = \frac{1}{\delta} \frac{a}{(1 - a - \beta)(a + \beta)} r \quad (3.135)$$

elde edilir. Sonuç olarak denklem (3.127) deki çıktı eşitliği düşünüldüğünde,

$$Y = H_Y^a L^\beta \int_0^\infty x(i)^{1-a-\beta} di = H_Y^a L^\beta A \bar{x}^{1-a-\beta} \quad (3.136)$$

Eğer L, H_Y ve $\bar{x}$ sabit ise, çıktının A ile aynı oranda büyüdüğü görülmektedir. $\bar{x}$ sabit olması K' nında A ile aynı oranda büyümesini zorunlu kılar. O zaman K/Y de sabit olduğu için

$$\frac{C}{Y} = 1 - \frac{\dot{K}}{Y} = 1 - \frac{\dot{K}}{K} \frac{K}{Y} \quad (3.137)$$

oranlarında sabit olması gerekir. O halde modelde sonuç olarak çıktı, sermaye, tüketim ve bilgi stoku değişkenlerinin büyüme oranlarının birbirine eşit olduğu bir büyüme denkleminde ulaşılır.

$$g = \frac{\dot{Y}}{Y} = \frac{\dot{K}}{K} = \frac{\dot{C}}{C} = \frac{\dot{A}}{A} = \delta H_A \quad (3.138)$$

Denklem (3.135) birlikte düşünüldüğünde ve $H_Y = H - H_A$ kısıtıyla beraber, büyüme ve faiz arasındaki ilişki;

$$g = \delta H_A = \delta H - \frac{a}{(1 - a - \beta)(a + \beta)} r \quad (3.139)$$

Gerekli sadeleştirme yapıldığında,

$$g = \delta H_A = \delta H - \Lambda r \quad (3.140)$$

Denklemdaki Λ simgesi teknoloji parametreleri olan a ve β' 'ye bağlı bir sabiti temsil etmektedir. Büyüme oranı ile faiz arasındaki ilişki tüketim oranındaki değişim ile ifade edildiğinde diğer bir ifade ile $g = C/\dot{C} = (r - p)/\sigma$ ise modelin temel büyüme denkleminin aşağıdaki şekilde düzenlenebilir:

$$g = \frac{\delta H - Ap}{\sigma \Lambda + 1} \quad (3.141)$$

Son olarak Romer modelini özetleyecek olursak, büyüme ile faiz oranları arasında negatif bir ilişki vardır. Firmaların belirledikleri fiyatlar marjinal maliyetlerinin az üzerindedir. Zamanlararası kâr sıfırdır. Teknoloji dışlanabilir rekabetten uzak bir mal olarak değerlendirilmektedir. Toplam beşeri sermaye stoku büyümeyi pozitif anlamda desteklemektedir. Çıktı, sermaye, tüketim ve bilgi stoku değişkenlerinin büyüme oranlarının sabit olduğu varsayımı geçerlidir.

- **Aghion-Howitt Modeli**

Aghion ve Howitt 1992 yılında yayınladıkları İnşa Edici Yıkıma Dayalı Büyüme Modeli adlı çalışmalarında, Schumpeter (1942), inşa edici yıkım fikrine dayalı olarak bir büyüme modeli geliştirmişlerdir.

Aghion ve Howitt'e göre (1992), ekonomide üç türlü takas edilebilir nesne vardır. Bunlar emek, tüketim malı ve ara mallardır. Bireyler değişse de ekonomide yaşam anlamında süreklilik söz konusudur. Bireylerin zamanlararası tüketim tercihleri birbirinin aynıdır. Zamanlara göre tercihler değişmediği için zaman tercih oranı sabit kabul edilmiştir. Zaman tercih oranı $r > 0$ olmak üzere, marjinal fayda da sabit kabul edildiği için r aynı zamanda faiz oranlarını da temsil etmektedir. İş gücü üç farklı kategoride değerlendirilmektedir. Bunlardan birincisi vasıfsız iş gücüdür. (M) Vasıfsız iş gücü sadece tüketim malları üretiminde kullanılmaktadır. İkincisi vasıflı iş gücü (N), hem AR-GE hem de ara mal üretiminde kullanılmaktadır. Sonuncusu, uzmanlaşmış iş gücü (R) sadece AR-GE üretiminde istihdam edilmektedir. Üretiminde sabit miktarda iş gücü ve ara malı kullanılan tüketim malları için, ölçeğe göre sabit getiri varsayımı geçerlidir. Vasıfsız iş gücü (M) sabit kabul edildiği için üretim fonksiyonu aşağıdaki şekilde yazılır (Aghion ve Howitt, 1992, s. 327).

$$y = AF(x) \quad (3.142)$$

$F' > 0$ ve $F'' < 0$ olmak üzere; y tüketim malındaki çıktı artışını, x tüketim malı üretiminde kullanılan ara malı miktarındaki artışı, A ise ara malının verimliliğini göstermektedir. Doğrusal üretim teknolojisine göre ara malları vasıflı işçi kullanarak üretilmektedir. L ara malı üretiminde kullanılan vasıflı iş gücü miktarındaki artışı göstermek üzere,

$$x = L \quad (3.143)$$

olmaktadır. Belli bir zaman aralığında ekonomide inovasyonun her an meydana gelme olasılığı $\lambda\phi(n, R)$ şeklinde ifade edilmektedir. Burada λ bir sabiti, ϕ üretim fonksiyonunun sabit getirisini ve n , AR-GE sektöründe kullanılan vasıflı iş gücü artışını göstermek üzere λ ve ϕ nin değerleri teknoloji araştırmaları tarafından belirlenmektedir.

Yeni bir ara malı kullanımı bir önceki kullanımdaki ara malı verimlilik stokunun üstüne yeni bir verimlilik artışı eklemektedir. A_0 ara malı başlangıç verimlilik düzeyi ise ara malı kullanımı ile γ oranında artacak olan yeni ara malı verimlilik düzeyi A_t aşağıdaki şekilde yazılır (Aghion ve Howitt, 1992, s. 328).

$$A_t = A_0 \gamma^t \quad (3.144)$$

Başarılı bir inovasyon süreci yenilikçiye patent hakkı kazandıracığından, yenilikçi ara malı sektöründe monopol gücü elde eder. Monopolcünün t dönemi boyunca ürettiği ara mal miktarındaki artış ve tüketim malı üretiminde kullanılan ara malı miktarındaki artış birbirine eşittir ve x_t ile ifade edilir. O halde monopolcünün karşı karşıya olduğu ters talep fonksiyonu diğer bir ifade ile marjinal ürünü yada karını maksimize etmek için ödediği ücret,

$$p_t = A_t F'(x_t) \quad (3.145)$$

yazılır. Monopolcü ara malı üretimini maksimize etmek için A_t ve vasıflı iş gücüne ödenen ücreti w_t dikkate alır. Böylece kar; $[A_t F'(x_t) - w_t]x_t$ şeklindedir. Verimliliğe göre ayarlanmış ücret $\omega_t \equiv w_t/A_t$ ise marjinal gelir fonksiyonu $\tilde{\omega} \equiv F'(x) + xF''(x)$ yazılır. Verimliliğe göre ayarlanmış ücretin pozitif olduğu her durumda ve

$$\tilde{\omega}'(x) < 0 \text{ tüm } x > 0 \text{ için, } \lim_{x \rightarrow 0} \tilde{\omega}(x) = \infty, \lim_{x \rightarrow \infty} \tilde{\omega}(x) = 0$$

varsayımıyla

$$\omega_t = \tilde{\omega}(x_t) \quad (3.146)$$

veya

$$x_t = \tilde{x}(\omega_t) \quad (3.147)$$

olmaktadır. $\tilde{x}$ 'nin $\tilde{\omega}^{-1}$ in fonksiyonu olduğu durumda monopolcünün kâr akımı,

$$\pi_t = A_t \tilde{\pi}(\omega_t) \quad (3.148)$$

yazılır. Aynı zamanda $\tilde{\pi}(\omega_t) \equiv -(\tilde{x})^2 F''(\omega)$ koşulu geçerli ve verimliliğe göre ayarlanmış ücretin pozitif olduğu her durumda $\tilde{x}$ ve $\tilde{\pi}$ parametreleri pozitif olmakla birlikte azalan bir seyir izlemektedirler. $F(x) = x^a$ ve $0 < a < 1$ koşulu ile tüm eşitlikler aşağıdaki şekilde yazılabilir (Aghion ve Howitt, 1992, s. 329).

$$p_t = \frac{w_t}{a}, \quad \pi_t = \left(\frac{1-a}{a} \right) w_t x_t, \quad x_t = (w_t/a^2)^{1/(a-1)} \quad (3.149)$$

AR-GE sektöründe faaliyet gösteren firmaların yeni bir inovasyon denemesi için z ve s ile tanımlanan iki faktör kullandıkları varsayımıyla belli bir dönem içinde inovasyon gerçekleşme olasılığı $\lambda\phi(zs)$ olarak tanımlanır. O halde firmanın araştırma sürecinden beklenen kârını aşağıdaki şekilde yazabiliriz (Aghion ve Howitt, 1992, s. 330).

$$\lambda\phi(zs)V_{t+1} - w_t z - w_t^s s \quad (3.150)$$

Denklemden V_{t+1} $t+1$ dönemindeki inovasyon değerini w_t^s ise uzmanlaşmış iş gücüne ödenen ücreti göstermektedir. Denklemin maksimizasyonu yerine getirebilmesi için aşağıdaki Kuhn-Tucker koşullarından en az birinin geçerli olması gerekir.

$$w_t \geq \varphi'(n_t) \lambda V_{t+1}, n_t \geq 0 \quad (3.151)$$

Denklemden $\varphi'(n_t) \equiv \phi(n_t, R)$ ve n_t ekonominin geneli için araştırmada kullanılan vasıflı iş gücünü göstermektedir. Ayrıca, $\varphi(0) = 0$, ve $\varphi'(n) > 0$, $\varphi''(n) \leq 0$ hepsi için $n \geq 0$ geçerlidir. Araştırma firmaları dışındaki diğer firmalar için $t+1$ dönemindeki inovasyon değeri, monopolcü kar akışının bugünkü değerine eşittir. O halde $\lambda\phi(n_{t+1})$ parametreleriyle üssel olarak dağıtılmış $t+1$ dönemindeki inovasyon değeri;

$$V_{t+1} = \frac{\pi_{t+1}}{r + \lambda\phi(n_{t+1})} \quad (3.152)$$

yazılır. Modelde cevap aranan en önemli soru kalifiye iş gücünün tüketim malı üretimi ile AR-GE sektörü arasında hangi oranlarda paylaşarak, istihdam

edileceğidir. Denklemler (3.146), (3.148), (3.151) ve (3.152) kombinasyonu ve denge koşulu $N = n_t + x_t$ ise t döneminde AR-GE de istihdam edilecek iş gücü düzeyini $t+1$ dönemi AR-GE de istihdam edilecek iş gücü düzeyinin bir fonksiyonu olarak aşağıdaki şekilde yazabiliriz (Aghion ve Howitt, 1992, s. 331).

$$n_t \equiv \psi(n_{t+1}) \quad (3.153)$$

Denklemdaki $\psi: [0, N \rightarrow \mathbb{R}_+$ pozitif değerler aldığı her noktada azalan bir seyir izlemektedir. Sonuç olarak, iki ardışık dönemde AR-GE’de istihdam edilen iş gücünün marjinal maliyeti ile marjinal getirisinin birbirine eşit olduğu noktada dengeye gelinmektedir. AR-GE’de istihdam edilen iş gücünün marjinal maliyeti $c(n_t)$ ve AR-GE’de istihdam edilen iş gücünün marjinal getirisi $b(n_{t+1})$ aşağıdaki şekilde ifade edilirse

$$c(n_t) \equiv \frac{\tilde{\omega}(N - n_t)}{\lambda \phi'(n_t)} \text{ ve } b(n_{t+1}) = \frac{\gamma \tilde{\pi}(\tilde{\omega}(N - n_{t+1}))}{r + \lambda \phi(n_{t+1})} \quad (3.154)$$

ve n_t ve $n_{t+1} = \tilde{n}$ şeklinde ifade edilirse ve $c(0) < b(0)$, diğer bir ifade ile $\tilde{n}$ pozitifse AR-GE de istihdam edilen iş gücünün marjinal maliyeti ile marjinal getirisinin eşit olduğu noktada oluşan denge aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Aghion ve Howitt, 1992, s. 333).

$$\frac{\tilde{\omega}(N - \tilde{n})}{\lambda \phi'(\tilde{n})} = \frac{\gamma \tilde{\pi}(\tilde{\omega}(N - \tilde{n}))}{r + \lambda \phi(\tilde{n})} \quad (3.155)$$

Buraya kadar anlatılanlar ışığında ekonomideki denge koşulu aşağıdaki şekilde yazılır:

$$1 = \frac{\lambda \gamma \left(\frac{1-a}{a} \right) (N - \tilde{n})}{r + \lambda \tilde{n}}, \quad (3.156)$$

Denklemden büyüme koşulu olan $\tilde{n}$ ifadesinin pozitif olduğu durumda, faizlerdeki artış ve rekabet oranının yükselmesi büyümeyi olumsuz etkilerken bu durumun tersi halinde AR-GE sektöründe istihdam edilen vasıflı iş gücü ve dolayısı ile ekonomik

büyüme rakamları artacaktır. Ayrıca inovasyon düzeyi γ ve AR-GE verimlilik artışı λ yükseldiğinde ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadırlar.

- **Grossman ve Helpman Modeli**

Grossman ve Helpman 1991 yılında, biri kitap olmak üzere yapmış oldukları “Global Ekonomide İnovasyon ve Büyüme”, “Kalite Basamakları ve Ürün Döngüleri”, “Büyüme Döngüsünde Kalite Basamakları” adlı, üç farklı çalışma ile AR-GE temelli büyüme teorisine büyük katkı sunmuşlardır. Özellikle Büyüme Döngüsünde Kalite Basamakları adlı çalışmada yazarlar savundukları büyüme modelinin diğer AR-GE temelli büyüme modellerinden hangi farklılıklarla ayrıldığını daha net bir şekilde ifade etmişlerdir. Modelin yapı taşları Segerstrom (1990) ve Aghion ve Howitt (1992), ile örtüşse de modeli diğerlerinden ayıran en temel fark, üretilen her ürün için ayrı ayrı kurgulanmış kalite basamakları doğrultusunda oluşan bir ürün sürekliliğinin varlığıdır. Girişimciler yeni nesil ürünleri ortaya çıkarmak için birbirleriyle sürekli yarış halindedirler. Bu yarışlar aynı anda başlarken belli bir dönemdeki girişimlerin sadece belli bir kısmı başarılı olur. Başarılı girişimler daha da iyileştirmeyi hedefleyen yeni çabaları ortaya çıkarır. Modelde her bir ürün kalite basamaklarında yukarıya doğru skolastik bir seyir izler ve tüketim artışı sabit bir oranda büyür. Model temelde yatay olarak farklılaşmış, sürekli ürün yeniliği anlamında genişleyen, ürün yelpazesi oluşturma süreci olarak tanımlanabilir (Grosman ve Helpman, 1991, s. 44).

Modelde her bir ürünün $t=0$ dönemindeki kalitesi bire eşittir. Süreklilik arz eden ürün ω ile sembolize edilmiştir. ω ürününün j kalitesi $g_j(\omega) = \lambda^j$ şeklinde ifade edilir ve her ω için $\lambda > 1$ koşulu geçerlidir. Diğer yandan j düzeyinde bir kaliteye ulaşmak için $t=0$ döneminden sonra ürün j kadar gelişmiş olmalıdır. Kalite basamakları her adımda AR-GE gerektirir. Buradan hareketle tüketicilerin ortak olan zamanlar arası fayda fonksiyonu aşağıdaki şekilde yazılır (Grosman ve Helpman, 1991, s. 45).

$$U = \int_0^{\infty} e^{-pt} \ln u(t) dt \quad (3.157)$$

Denklemdaki p özel indirge oranı, $\ln u(t)$ ise t zamanındaki tüketici faydasını göstermek üzere, anlık fayda şu şekilde ifade edilir:

$$\ln u(t) = \int_0^1 \log \left[\sum_j g_j(\omega) d_{jt}(\omega) \right] d\omega \quad (3.158)$$

Denklemdaki $d_{jt}(\omega)$ t zamandaki j kalitesinde olan ω ürününün tüketimini-talebini göstermektedir. Her tüketici zamanlar arası bütçe kısıtını dikkate alarak faydasını maksimize etmeye çalışıyorsa

$$\int_0^\infty e^{-R(t)} E(t) dt \leq A(0) \quad (3.159)$$

yazılır. Denklemdaki $E(t)$ t dönemindeki harcama akışını, $R(t)$ t dönemine kadarki bileşik faizi ve $A(0)$ faktör gelirlerinin bugünkü değeri ile $t=0$ dönemindeki varlıkların başlangıç değerinin toplamına eşittir. O zaman t dönemindeki harcama akışı,

$$E(t) = \int_0^1 \left[\sum_j p_{jt}(\omega) d_{jt}(\omega) \right] d\omega \quad (3.160)$$

yazılır ve denklemdaki $p_{jt}(\omega)$ t zamandaki j kalitesinde olan ω ürününün fiyatını göstermektedir. Tüketici faydasını iki aşamada maksimize eder. Birincisi harcamalarını, her ürün için en düşük kaliteye ayarlanmış fiyat $p_{jt}(\omega)/g_j(\omega)$ üzerinden ve her ürün tek bir kalite düzeyini göstermek üzere $j = J_t(\omega)$ paylaşır. Ardından tüm ürünlere eşit harcama paylarını ayırarak statik talep fonksiyonuna aşağıdaki şekilde ulaşır (Grosman ve Helpman, 1991, s. 46).

$$d_{jt}(\omega) = \begin{cases} E(t)/p_{jt}(\omega) & \text{ve } j = J_t(\omega) \\ 0 & \text{diğer } j \text{ için} \end{cases} \quad (3.161)$$

Bu talep fonksiyonunu anlık fayda fonksiyonunun içine yazıp çıkan sonucu tüketicilerin ortak olan zamanlar arası fayda fonksiyonunda yazarsak harcamaları maksimize eden zaman kalıbının seçilmesi ile zamanlar arası maksimizasyon problemini yeniden formüle edebiliriz.

$$U = \int_0^{\infty} e^{-pt} \left\{ \ln E(t) + \int_0^1 [\ln q_t(\omega) - \ln p_t(\omega)] d\omega \right\} \quad (3.162)$$

Bütçe kısıtına bağlı olarak denklemdeki $q_t(\omega)$ ve $p_t(\omega)$ sırasıyla $J_t(\omega)$ 'nin kalitesini ve fiyatını temsil etmektedir. Yukarıda formüle edilen maksimizasyon probleminin çözümü bütçe kısıtı ve çaprazlık koşulu tarafından aşağıdaki şekilde karakterize edilir:

$$\dot{E}/E = \dot{R} - p \quad (3.163)$$

Denklemden toplam talepteki değişme ile bileşik faizdeki değişmeden indirgeme oranı çıkartılması sonucu ulaşılan faiz oranındaki değişimin, birbirine eşit olduğu görülmektedir. Endüstrideki firmaların ücret ödemeleri w_t marjinal maliyetlerine eşittir. Endüstrideki firmalar benzer kalitede ürün ürettikleri için Bertrant rekabetinde olduğu gibi marjinal maliyetleri eşittir. Ürünün fiyatı marjinal maliyet noktasına kadar rekabet edilebilir düzeydedir. Sonuçta rekabetten dolayı ürün fiyatı sıfır karı işaret eder. Endüstride sadece bir tane kalite anlamında lider firma bulunmaktadır. Lider firmada müşterilerini kaptırmamak için marjinal maliyetinin çok üstünde fiyat belirlemez. Tüm son teknoloji ürünler için aynı olan bir limit fiyat söz konusudur.

$$p = \lambda w \quad (3.164)$$

Denklemden hareketle ürün başına talebin fiyat esnekliği $E/\lambda w$ ise liderin elde ettiği kâr akımı,

$$\pi = (\lambda w - w) E / \lambda w = \left(1 - \frac{1}{\lambda}\right) E \quad (3.165)$$

şeklinde ifade edilir. Liderin piyasaya sürdüğü ürünü geliştirmek isteyen diğer firmaların yapmış oldukları AR-GE yoğunluğu ι ile sembolize edildiğinde toplam talep-harcama denklemi diferansiyel şekilde ve arbitrajsızlık koşulu ile aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\frac{\dot{E}}{E} = \frac{\left(1 - \frac{1}{\lambda}\right)E}{a_l} - p - \iota \quad (3.166)$$

Belli bir miktar AR-GE faaliyeti için a_l birim emek gerekiyorsa harcamaların artması ile AR-GE yoğunluğu arasında ters ilişki olduğunu göstermektedir. Şimdi imalat sektöründeki istihdam ve AR-GE sektöründeki istihdam üzerinden toplam emek arzını aşağıdaki şekilde gösterirsek

$$a_l + E/\lambda = L \quad (3.167)$$

Denklemdaki L toplam emek arzını, a_l AR-GE sektöründeki emek ve E/λ imalat sektöründeki emek arzını göstermektedir. Toplam talep-harcama denklemi ve toplam emek eşitliği birlikte değerlendirildiğinde E kadar bir harcamanın her başlangıç değeri için ekonominin evrimi, $\dot{E} = 0$ koşulu ile

$$\frac{\left(1 - \frac{1}{\lambda}\right)E}{a_l} = p + \iota \quad (3.168)$$

şeklinde yazılır. Modelde ekonomik büyümenin itici gücü AR-GE çalışmalarının yoğunluğu ι ise o zaman bu değeri pozitif veya negatif etkileyen değerleri aşağıdaki temel denklem yardımı ile açıklayabiliriz (Grosman ve Helpman, 1991, s. 47-50).

$$\iota = \frac{\left(1 - \frac{1}{\lambda}\right)L}{a_l} - \frac{p}{\lambda} \quad (3.169)$$

Denklem incelendiğinde ι değerini arttıran diğer bir ifade ile ekonomik büyümeyi hızlandıran değişkenler, toplam emek arzı L ve λ parametresindeki artış, indirgeme oranı p ve bir birim AR-GE için gerekli emek miktarındaki a_l azalıştır.

3.1.6.2. Beşeri Sermaye Temelli Büyüme Modelleri

Beşeri sermaye bir taraftan, bir toplumu oluşturan bireylerin yapmış oldukları işleri ile ilgili olarak sahip oldukları bilgi, beceri, yetenek ve tecrübe düzeyleri ile taşıdıkları değerleri ifade ederken diğer taraftan da fiziksel ve zihinsel canlılık

düzeşini ifade eder (Husz, 1998, s. 9). Beşeri sermaye temelli büyüme modelleri, sözü edilen beşeri sermayeyi toplam sermaye stokunun içinde bir bütün olarak değeriendiren veya ayrı olarak fiziksel sermaye gibi üretim sürecine dahil eden modellerdir (Romer, 2006, s. 133). Bu modellerden en çok bilinenleri beşeri sermayeyi, toplam sermaye stokunun içinde değeriendiren ve sermaye stokunun artmasına yönelik olarak yapılan her türlü faaliyetin ekonomik büyümenin itici gücünü oluşturduğunu belirten AK büyüme modelleridir. Diğerleri ise Lucas (1988), büyüme modeli ve Mankiw, Romer ve Weil'in (1992), Solow modeline beşeri sermayeyi ayrı bir üretim faktörü olarak ilave ettikleri modeldir.

- **AK Büyüme Modeli**

Neoklasik büyüme modelinde sermayeye göre azalan getiriler ya da sermayenin marjinal verimliliğinin azalan seyir izlemesi sonucu, yüksek emek-sermaye oranına sahip ülkelerin, düşük emek-sermaye oranına sahip ülkelerden daha yavaş büyüyeceğı yakınsama tartışmaları ile birlikte ifade edilmişti. AK büyüme modellerini neoklasik büyüme teorilerinden ayıran en önemli husus, sermayenin ölçeğe göre sabit getiriye sahip olması ya da sermayenin marjinal verimliliğinin belli bir noktadan sonra azalan bir seyir izleyemeyeceğı varsayımdır (Kaynak, 2011, s. 208). Neoklasik büyüme modeli ile aynı mekanizmaya dayanan AK modeli için üretim fonksiyonu,

$$Y_t = F(K_t, L_t) \quad (3.170)$$

yazılır. Üretim fonksiyonunu Cobb-Douglas formda ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımı ile aşağıdaki şekilde yazabiliriz (Kaynak, 2011, s. 208-209).

$$Y_t = (AK_t)^a (L_t)^{1-a} \quad (3.171)$$

Denklemden Y_t t dönemindeki hasıla düzeyini, K_t t dönemindeki sermaye stokunu (fiziksel ve beşeri), L_t t dönemindeki iş gücünü ve A teknoloji düzeyini göstermektedir. Ölçeğe göre sabit getirilerin geçerli olması halinde $a = 1$ kabul edilir ve üretim fonksiyonu için gerekli düzenleme yapılırsa

$$Y_t = (AK_t)^a (L_t)^0 \quad (3.172)$$

$$Y_t = AK_t \quad (3.173)$$

sonucuna ulaşılır. Bu durumda sermayenin ortalama ve marjinal verimliliği, sabit teknoloji düzeyine eşit olmaktadır.

$$\frac{\delta Y_t}{\delta K_t} = \frac{Y_t}{K_t} = \frac{AK_t}{K_t} = A \quad (3.174)$$

Sermayenin marjinal verimliliği, sermayeye göre sabit getiri varsayımı sebebi ile sermaye-emek oranından bağımsız olan bir sabit hızda seyir etmektedir. Diğer bir ifade ile sermaye-emek oranının artması, sermayenin marjinal verimliliğini düşürmemektedir. İş gücü başına simgelerle ifade edecek olursak

$$F \left[\frac{K_t}{L_t} \right] = A \frac{K_t}{L_t} \quad (3.175)$$

$$\frac{dF \left[\frac{K_t}{L_t} \right]}{d \left[\frac{K_t}{L_t} \right]} = F' \left[\frac{K_t}{L_t} \right] = A \quad (3.176)$$

Tasarruf oranı (s) ve iş gücü büyüme oranı (n) sabit olduğu varsayımı ile sermaye-emek oranındaki değişim $\frac{dr_t}{dt} = \dot{r}_t$ aşağıdaki şekilde yazılabilir (Kaynak, 2011, s. 210-211).

$$\dot{r}_t = \frac{\dot{K}_t}{L_t} \quad (3.177)$$

$$\frac{dr_t}{dt} = \frac{d \left[\frac{K_t}{L_t} \right]}{dt} = \frac{\frac{dK_t}{dt} L_t - \frac{dL_t}{dt} K_t}{(L_t)^2} \quad (3.178)$$

$$= \left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{net} \frac{1}{L_t} - \frac{dL_t}{dt} \frac{1}{L_t} \frac{K_t}{L_t} \quad (3.179)$$

$$\left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{brüt} = I_t = S_t = sY_t = sAK_t \quad (3.180)$$

$$\left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{brüt} = \left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{net} + D_t \quad (3.181)$$

$$\left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{net} = sAK_t - D_t \quad (3.182)$$

$$\left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{net} = sAK_t - \frac{D_t}{K_t} K_t \quad (3.183)$$

$$\left[\frac{dK_t}{dt} \right]_{net} = sAK_t - qK_t \quad (3.184)$$

$$\frac{dL_t}{dt} \frac{1}{L_t} = n \quad (3.185)$$

$$\frac{dr_t}{dt} = \dot{r}_t = \frac{sAK_t}{L_t} - \frac{(n+q)K_t}{L_t} \quad (3.186)$$

Şeklinde modelin temel denklemi elde edilir. Her, $\frac{sAK_t}{L_t} > \frac{(n+q)K_t}{L_t}$ durumunda sermaye-emek oranının artış oranı $\dot{r}_t$ artacak ve ekonomik büyüme gerçekleşecektir. Durağan durumda $\frac{sAK_t}{L_t} = \frac{(n+q)K_t}{L_t}$ diğer bir ifade ile $\dot{r}_t = 0$ olmaktadır. Modelde uzun dönem için tasarruf oranındaki artışı, $\frac{sAK_t}{L_t} > \frac{(n+q)K_t}{L_t}$ farkını daha da arttıracaktır. Emek başına sermaye artış oranının artması anlamına gelen bu durumda, emek başına hasıla da aynı oranda artmakta ve daha yüksek bir büyüme oranında kalıcı hale gelmektedir. O halde modelde büyüme içsel değişkenler olan tasarruf oranı ve sermaye stokuna yapılan ilave diğer bir ifade ile yatırımlara bağlı

olarak değişmektedir. Sermaye hasıla katsayısı v ile ifade edilirse, $A = \frac{Y}{K}$ olduğu için $A = \frac{1}{v}$ yazılabilir. Kişi başına gelir büyüme oranı,

$$\frac{\dot{y}_t}{y_t} = sA - n \quad (3.187)$$

den hareketle

$$\frac{\dot{y}_t}{y_t} = \frac{s}{v} - n \quad (3.188)$$

yazılır. $\frac{s}{v} = n$ ise kişi başına gelir büyüme oranı sifıra eşit olurken, her $\frac{s}{v} > n$ durumunda sermaye-emek oranı artacak ve ekonomik büyüme süreci neoklasik modelde olduğu gibi sonlanmayacaktır (Kaynak, 2011, s. 215).

- **Lucas'ın Beşeri Sermaye Modeli**

Lucas 1988 yılında yayınladığı Ekonomik Kalkınmanın Mekaniği adlı çalışmasında beşeri sermayenin, ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini tartışmıştır. Arrow'un (1962), yaparak öğrenme kavramını büyüme literatürüne dâhil etmesi ile başlayan süreçte Romer (1986), çalışmasını açık olarak bu kavrama dayandırmıştır. Lucas'ın (1988), beşeri sermaye modeli ise yukarıda sözü edilen çalışmaları esas alarak dışsallıklarla içsel büyümeyi birleştiren, yatırım ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini açıklamaya çalışan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Modeldeki üretim fonksiyonu ve değişkenlere ilişkin tanımlamalar aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Kaynak, 2011, s. 217-218).

$$Y_t = AK_t^a [u_t h_t L_t]^{1-a} h_t^\gamma \quad (3.189)$$

Denklemden t zamanı göstermek üzere, Y_t hâsıla düzeyini, K_t fiziksel sermaye stokunu, A teknoloji düzeyini, u_t üretimde çalışmak için harcanan zamanı, h_t iş gücünün sahip olduğu beceri düzeyini, L_t toplam iş gücünü temsil etmektedir. $[u_t h_t L_t]$ ise efektif iş gücüdür. a , hasılanın sermayeye göre esnekliği, $1 - a$, hasılanın efektif iş gücüne göre esnekliği ve γ , hasılanın beşeri sermayeye göre

esnekliğini ifade etmektedir. Modeldeki en önemli nokta h_t , ile ifade edilen beşeri sermayenin içsel etkisi ile h_t^γ , ile ifade edilen dışsal etkisidir. Eğer dışsal etki sıfır olursa, diğer bir ifade ile $\gamma = 0$ durumunda, sermaye-emek oranındaki artış sermayenin azalan verimliliği varsayımından dolayı büyümeyi belli bir noktadan sonra artıramaz. Her $\gamma > 0$, durumunda sermayenin azalan getirileri telafi edilir ve büyüme devamlı hale gelebilir. Üretim fonksiyonunun doğal logaritması ve zamana göre türevi alındığında,

$$\ln Y_t = \ln A + a \ln K_t + (1 + a)[\ln u_t + \ln h_t + \ln L_t] + \gamma \ln h_t \quad (3.190)$$

$$\frac{d \ln Y_t}{dt} = \frac{d \ln A}{dt} + a \frac{d \ln K_t}{dt} + (1 + a) \frac{d[\ln u_t + \ln h_t + \ln L_t]}{dt} + \gamma \frac{d \ln h_t}{dt} \quad (3.191)$$

yazılır. Denklemdaki tüm oransal ifadelerin artış oranlarını harflerle ifade edecek olursak

$$\frac{d \ln Y_t}{dt} = g \quad (3.192)$$

$$\frac{d \ln A}{dt} = 0 \quad (3.193)$$

$$\frac{d \ln K_t}{dt} = k \quad (3.194)$$

$$\frac{d \ln u_t}{dt} = 0 \quad (3.195)$$

$$\frac{d \ln h_t}{dt} = z \quad (3.196)$$

$$\frac{d \ln L_t}{dt} = n \quad (3.197)$$

den hareketle,

$$g = ak + (1 - a)(z + n)\gamma z \quad (3.198)$$

$$g = ak + z + n - az - an + \gamma z \quad (3.199)$$

yazılır. Dengeli büyüme koşullarında sermaye stoku büyüme oranı ile hasıla büyüme oranı birbirine eşit ise

$$k = ak + z + n - az - an + \gamma z \quad (3.200)$$

yazılabilir. n ifadesi eşitliğin diğer tarafına alınır ve ilgili parametreler a parantezinde ifade edilirse

$$k - n = a(k - n) + z - az + \gamma z \quad (3.201)$$

ve buradan hareketle,

$$(k - n)(1 - a) = (1 - a + \gamma)z \quad (3.202)$$

$$k - n = \left(\frac{1 - a + \gamma}{1 - a} \right) z \quad (3.203)$$

sonucuna ulaşılır. Eğer hasılanın beşeri sermayeye göre esnekliği $\gamma = 0$ olursa, $k - n = z$ olur. Diğer bir ifade ile kişi başına sermaye stoku büyüme oranı ile beşeri sermaye stoku büyüme oranı birbirine eşit olmaktadır. Sonuç olarak kişi başına hasıla-sermaye stoku-tüketim ve beşeri sermaye stoku aynı oranda büyümektedir. Lucas'a göre böyle bir durum dengeli büyüme yolunu temsil eder ve içsel büyüme yoktur. Eğer $\gamma > 0$ ise $k - n > z$ olur. Bu durumda kişi başına sermaye stoku büyüme oranı beşeri sermaye stoku büyüme oranından büyüktür. Bunun sebebi hasılanın beşeri sermayeye göre esnekliği olmakla birlikte, beşeri sermaye artışının fiziksel sermaye artışını uyararak içsel bir büyümeye sebep olduğu söylenebilir. Lucas'a göre başlangıç fiziksel ve beşeri sermaye stoku düşük olan ülkelerde bu durum devamlıdır ve ülkeler arasında yakınsama değil ıraksama söz konusudur. Lucas beşeri sermayenin sabit getirilere sahip olmasını ve dışsal bir etki olarak

fiziksel sermayenin azalan getirileri nasıl telafi ederek sürekli bir büyümeye sebep olmasını aşağıdaki şekilde ifade etmektedir (Kaynak, 2011, s. 219-224).

Beşeri sermaye artışı, $\frac{dh_t}{dt}$, beşeri sermaye birikimine harcama zaman $1 - u_t$ ile mevcut beşeri sermaye stokunun h_t belli bir oranı β ile çarpımı şeklinde ifade edilirse

$$\frac{dh_t}{dt} = h_t \beta (1 - u_t) \quad (3.204)$$

yazılır. Eğer iş gücü tüm zamanını üretime ayırırsa $u_t = 1$ olmaktadır. Bunun yanında iş gücü tüm zamanını beşeri sermaye birikimi için harcıyorsa $u_t = 0$ olur ve beşeri sermaye stoku büyüme hızı β 'ye eşit olmaktadır. Yukarıdaki denklemde mevcut beşeri sermayenin kuvveti olan 1 yerine λ ifadesi koyulup eşitliğin her iki tarafı $\frac{1}{h_t}$ ile çarpılırsa

$$\frac{dh_t}{dt} \frac{1}{h_t} = h_t^{\lambda-1} \beta (1 - u_t) \quad (3.205)$$

yazılır. $\beta(1 - u_t) < 1$ olması sebebiyle $\lambda = 1$ olmalıdır ki beşeri sermayenin büyüme oranı $\frac{dh_t}{dt} \frac{1}{h_t}$ sabit değere $\beta(1 - u_t)$ eşit olsun. Eğer $\lambda < 1$ durumu geçerli olsaydı beşeri sermaye birikimi giderek azalacaktı. Burada dikkat edilmesi gereken nokta beşeri sermaye stoku ne olursa olsun getirisinin sabit bir hızla artmasıdır. Sonuç olarak beşeri sermaye sabit bir hızla $\beta(1 - u_t)$ artar ve hasılda aynı oranda $\gamma\beta(1 - u_t)$ artarak büyümenin devamlılığı sağlanır.

- **Mankiw, Romer ve Weil Büyüme Modeli**

Mankiw, Romer ve Weil (1992) Ekonomik Büyüme Ampirisine Katkı isimli çalışmalarında, Solow'un (1956), büyüme modelinin ampirik sonuçlarını test etmenin yanında modele beşeri sermaye değişkenini de ekleyerek literatürde genişletilmiş Solow modeli olarak bilinen büyüme modelini ortaya koymuşlardır. Yapılan çalışmada Solow modelinin ampirik sonuçlar anlamında başarılı olduğu fakat beşeri sermaye değişkeninin de eklenmesiyle gerçekliğe daha uygun olacağı belirtilmiştir (Mankiw, Romer ve Weil, 1992, s. 420). Ayrıca model Solow

modelinin yakınsama üzerinden eleştirilmesine açıklık getirmektedir. Mankiw, Romer ve Weil'e göre (1992), Solow modeli sadece her bir ülkenin kendi durağan durumundan ne kadar uzakta ise o kadar hızlı büyüyeceğini, kendi durağan durum dengesine yaklaştıkça büyümenin yavaşlayacağını diğer bir ifade ile her bir ülkenin kendi durağan durum dengesine yakınsaması anlamında koşullu yakınsamanın geçerli olacağını ifade etmektedir (Kaynak, 2011;188). Solow modelinde açıklanan üretim fonksiyonuna beşeri sermaye değişkeninin ilave edilmesiyle üretim fonksiyonu Cobb-Douglas formda aşağıdaki şekilde yazılmaktadır (Mankiw vd.,1992; Kaynak, 2011).

$$Y_t = (K_t)^a (H_t)^\beta (A_t L_t)^{1-a-\beta} \quad (3.206)$$

veya

$$\frac{Y_t}{A_t L_t} = \left(\frac{K_t}{A_t L_t}\right)^a \left(\frac{H_t}{A_t L_t}\right)^\beta \quad (3.207)$$

yazılır. Denklemden H_t beşeri sermaye stokunu, β hasılanın beşeri sermayeye göre esnekliğini, a hasılanın fiziki sermayeye göre esnekliğini ifade etmektedir. Fiziki ve beşeri sermaye toplamına göre azalan getiri koşulu geçerli olmak üzere $a + \beta < 1$ koşulu geçerlidir. Solow modelinde olduğu gibi durağan durum dengesinde gerçekleşen ve gerekli yatırım eşitliğinin geçerli olduğu durumda,

$$\frac{dK_t}{dt} \frac{1}{K_t} = n + q + \delta \quad (3.208)$$

ve

$$\frac{dH_t}{dt} \frac{1}{H_t} = n + q + \delta \quad (3.209)$$

yazılır. Böylece gerçekleşen fiziki sermaye yatırımı,

$$\frac{dK_t}{dt} = (n + q + \delta) K_t \quad (3.210)$$

olurken gerçekleşen beşeri sermaye yatırımı,

$$\frac{dH_t}{dt} = (n + q + \delta)H_t \quad (3.211)$$

olmaktadır. Yukarıdaki eşitliklerde $\frac{dK_t}{dt}$ yerine $s_K Y_t$ ve $\frac{dH_t}{dt}$ yerine $s_H Y_t$ yazar ve eşitlikleri efektif emek başına gösterirsek

$$s_K \frac{Y_t}{A_t L_t} = (n + q + \delta) \frac{K_t}{A_t L_t} \quad (3.212)$$

$$s_H \frac{Y_t}{A_t L_t} = (n + q + \delta) \frac{H_t}{A_t L_t} \quad (3.213)$$

yazılır. Elde edilen eşitliklerde $\frac{Y_t}{A_t L_t}$ yerine üretim fonksiyonundaki değerleri yazılıp $\frac{K_t}{A_t L_t}$ ve $\frac{H_t}{A_t L_t}$ yalnız bırakılırsa

$$\frac{K_t}{A_t L_t} = \left(\frac{s_K}{n + q + \delta} \right)^{\frac{1}{1-a}} \left(\frac{H_t}{A_t L_t} \right)^{\frac{\beta}{1-a}} \quad (3.214)$$

ve

$$\frac{H_t}{A_t L_t} = \left(\frac{s_H}{n + q + \delta} \right)^{\frac{1}{1-\beta}} \left(\frac{K_t}{A_t L_t} \right)^{\frac{a}{1-\beta}} \quad (3.215)$$

elde edilir. Bu eşitliği bir önceki eşitlikte yerine koyarak, durağan durum dengesinde efektif emek başına fiziki ve beşeri sermaye stoku düzeyleri aşağıdaki şekilde yazılır (Mankiw vd.,1992; Kaynak, 2011).

$$\left(\frac{K_t}{A_t L_t} \right)^* = \left(\frac{s_K^{1-\beta} s_H^\beta}{n + q + \delta} \right)^{\frac{1}{1-a-\beta}} \quad (3.216)$$

ve

$$\left(\frac{H_t}{A_t L_t}\right)^* = \left(\frac{s_K^a s_H^{1-a}}{n+q+\delta}\right)^{\frac{1}{1-a-\beta}} \quad (3.217)$$

yukarıdaki denklemlerden hareketle efektif emek başına hasıla düzeyi,

$$\left(\frac{Y_t}{A_t L_t}\right)^* = \left(\frac{s_K}{n+q+\delta}\right)^{\frac{a}{1-a-\beta}} \left(\frac{s_H}{n+q+\delta}\right)^{\frac{\beta}{1-a-\beta}} \quad (3.218)$$

şeklinde yazılır. O halde Mankiw, Romer ve Weil'in çalışmasında büyümenin dinamikleri; efektif emek artış oranı ($n+q$), sermayenin yıpranma oranı (δ), fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarına ayrılan pay (s_K, s_H) ve hasılanın fiziki ve beşeri sermaye göre esnekliği (a, β)'dir. Dolayısı ile bu değerlerin birbirine yakın olduğu ülkelerin durağan durum denge düzeyleri de birbirine yakın olacaktır. Diğer bir ifade ile bu ülkeler kendi durağan durum dengelerine ulaştıklarında aynı zamanda yakınsama da gerçekleşmektedir (Kaynak, 2011, s. 194).

3.1.6.3. Arrow'un Yaparak Öğrenme Yaklaşımı

Kenneth J. Arrow (1962) Yaparak Öğrenmenin Ekonomik Çıkarımları adlı çalışmasında yatırımların sadece sermaye stokunu arttırmadığını aynı zamanda üretim sürecini de değiştirdiğini belirtmiştir. Yatırımlarla birlikte oluşturulan istihdam ve yeni üretim teknikleri, iş gücünün yaptıkları işi daha iyi öğrenmelerine ve becerilerini geliştirmelerine imkân sağlamaktadır. Kazanılan deneyim, bir sonraki dönem sermaye mallarının yeni bilgi içermesine ve böylece daha fazla teknik ilerlemeye sebep olmaktadır. Bir firmanın yatırım yapması, kendisinden sonra yatırım yapacak firmalar için deneyim anlamına geldiği için gelecek verimlilik düzeyi üzerinde pozitif bir dışsallık oluşturacaktır. Yaparak öğrenme sonucunda elde edilen yeni bilginin diğer firmalar tarafından kullanımı tamamen engellenemeyeceği için sonra yatırım yapacak olan firmaların yatırım maliyetleri yaklaşık olarak ilk yatırım yapan firmanın yeni bilgi elde etme maliyeti oranında düşük olacaktır (Kaynak, 2011, s. 216).

Arrow modeli yılanma modeli olarak kurulmuştur. Diğer bir ifade ile zaman ilerledikçe maliyetlerin düştüğünü, kalitenin ve üretim hızının yükseldiğini ifade eder. Yaparak öğrenme sonucunda elde edilen yeni bilgi tüm firmalar için dışsaldır ve toplumsal bilgi düzeyini artırır. İşletmeler üretim yaptıkça işlerinde daha yüksek

bir beceri elde etmektedirler. Bu durum maliyetleri düşürürken, ürünlerin gelişmesine ve yeni ürünlerin ortaya çıkmasına sebep olur. İşletmelerin verimliliği toplam üretim seviyeleri ile doğru orantılıdır. Teknolojik gelişme toplam brüt yatırımlar yoluyla ölçülür. Yatırımlarla elde edilen yeni bilginin yeni malların üretim sürecinde var olduğu, diğer bir ifade ile yaparak öğrenme sonucunda ortaya çıkan dışsallıkların zamanlar arası bir davranış sergilediği vurgulanmıştır. Sabit teknoloji katsayılarına göre oluşturulmuş mal üretim ve iş gücü üretim fonksiyonları, aşağıdaki şekilde yazılabilir (Yılmaz, 2016, s. 129-130).

$$Q = aI \quad (3.219)$$

$$L = bK^{-a}I \quad (3.220)$$

Yatırımların oluşturacağı üretim için a sabiti kadar bir donanım gerekmektedir. Ayrıca dolaylı olarak bu üretim bilgi düzeyinin negatif bir fonksiyonu olan iş gücünün de bir fonksiyonudur. İkinci eşitlikte I yalnız bırakılır ve çıkan değer ilk eşitlikte yerine yazılırsa

$$Q = \frac{a}{b} K^a L \quad (3.221)$$

elde edilir. Eşitlikte K firmalar için bir dışsallıktır. Eğer ekonomi dengeli bir durağan durum seviyesinde gelişme gösteriyorsa Q ve K aynı oranda diğer bir ifade ile q oranında büyüyecektir. Ekonominin nüfus artış hızı n ise ekonomik büyüme oranı,

$$q = \frac{1}{1-a} n \quad (3.222)$$

olarak yazılabilir. Pozitif bir büyüme için n ve $1-a$ aynı işareti taşımalıdır. $a < 1$ ise büyüme oranı tasarruf oranından bağımsız olacaktır. $a = 1$ ve $n = 1$ durumunda ekonomik büyüme oranı q belirlenemez. $a > 1$ durumunda ise dengeli büyüme sağlanamaz.

3.1.6.4. Barro'nun Kamu Harcamaları Yaklaşımı

Robert J. Barro (1990) Basit Bir Büyüme Modelinde Kamu Harcamaları, adlı çalışmasında özel sektör sermaye stoku ile kamunu oluşturduğu sermaye stokunun birbirinden farklı olduğunu ve birbirleri yerine ikame edilemez olduğunu, bu sebeple kamu harcamalarının farklı bir değişken olarak üretim fonksiyonu içerisinde yer almasının gerekliliğini belirtmiştir. Barro'ya göre (1990), eğer kamu kendi üretimini gerçekleştiriyorsa kullanacağı girdileri özel sektörden satın almaktadır. Bu durum kamu harcamalarının özel sektör çıktısı üzerinde pozitif dışsallık oluşturmaya sebep olmaktadır. Eğer kamu üretim yapmıyor ve sermaye sahibi değilse altyapı dâhil tüm nihai malları özel sektörden satın almakta ve bunları hane halkına temin ederek bunları özel sektör girdisi haline getirmektedir. Barro modelinde üretim fonksiyonu aşağıdaki şekilde ifade edilebilir (Kaynak, 2011, s. 225).

$$y_t = f(k_t, g_t) \quad (3.223)$$

Denklemdaki y_t t dönemindeki kişi başına hasıla düzeyini, k_t t dönemindeki kişi başına özel sektör sermaye stokunu, g_t t dönemindeki kişi başına kamu harcamalarını göstermektedir. Modelde her bir kişi çalışmakta olduğundan kişi başı ifadeler iş gücü başına şeklinde düşünülebilir. Üretim fonksiyonu açık fonksiyon şeklinde ve Cobb-Douglas formda yazılırsa

$$y_t = A(k_t)^a (g_t)^{1-a} \quad (3.224)$$

şeklinde ifade edilir. Denklemden A teknoloji düzeyini, a hasılanın özel sektör sermaye stokuna göre esnekliğini, $1 - a$ hasılanın kamu harcamalarına göre esnekliğini göstermek üzere ölçeğe göre sabit getiri koşulları geçerlidir. Özel sektör sermaye stoku başına üretim fonksiyonu aşağıdaki şekilde yazılır (Kaynak, 2011, s. 226).

$$\frac{y_t}{k_t} = A \left(\frac{g_t}{k_t} \right)^{1-a} \quad (3.225)$$

Denkleme göre, özel sektör sermaye stoku başına hasıla büyüme oranının kararlılığını $(r_t)_B$ kamu harcamalarının özel sektör sermaye stokuna oranı $\frac{g_t}{k_t}$ belirlemektedir. Diğer bir ifade ile,

$$(r_t)_B = \frac{g_t}{k_t} \quad (3.226)$$

yazılır. Durağan durum koşulunda,

$$(\dot{r}_t)_B = \frac{d(r_t)_B}{dt} = \frac{d\left(\frac{g_t}{k_t}\right)}{dt} = 0 \quad (3.227)$$

olmalıdır. Diğer bir ifade ile,

$$\frac{dg_t}{dt} \frac{1}{g_t} = \frac{dk_t}{dt} \frac{1}{k_t} \quad (3.228)$$

olmalıdır. Barro'ya göre kamu harcamalarının tamamı vergilerle finanse edilir. Kamu gelir ve giderleri birbirine eşittir. Toplam vergi gelirleri T_t ile ifade edilir ve vergi oranı π ise

$$T_t = \pi y_t \quad (3.229)$$

şeklinde ifade edilir. Kamu gelir ve giderleri birbirine eşit olduğu için $T_t = g_t$ veya $g_t = \pi y_t$ yazılabilir. Barro'ya göre hükümetler, iş gücü başına kamu harcamaları ve kamu gelirleri artış oranını, iş gücü başına hasıla artış oranına eşit olacak şekilde belirler. Bu durum aşağıdaki şekilde ifade edilir (Kaynak, 2011, s. 228).

$$\frac{dg_t}{dt} \frac{1}{g_t} = \frac{dy_t}{dt} \frac{1}{y_t} \quad (3.230)$$

Modelde özel sektör sermaye stokuna yapılan ilaveler aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\frac{dk_t}{dt} = (1 - \pi)y_t - c_t - (n + q)k_t \quad (3.231)$$

Denklemden $(1 - \pi)y_t$ hasıladan vergilere giden payın çıkarıldığını, c_t tüketimi ve n iş gücü büyüme oranı ve q yıpranma oranı olmak üzere, $(n + q)k_t$ iş gücünün ihtiyaç duyduğu ve yıpranmayı karşılayacak büyüklükteki yatırımı göstermektedir.

$s(1 - \pi)y_t$ özel kesim tasarruflarını göstermek üzere tüketim aşağıdaki şekilde bulunur.

$$c_t = (1 - \pi)y_t - s(1 - \pi)y_t \quad (3.232)$$

Elde edilen tüketim denklemi özel sektör sermaye stokuna yapılan ilaveler (yatırım eşitliği) denkleminde yerine konulur ve gerekli işlemler yapılırsa

$$\frac{dk_t}{dt} = s(1 - \pi)y_t - (n + q)k_t \quad (3.233)$$

elde edilir. Yukarıda belirtildiği üzere $y_t = A(k_t)^a (g_t)^{1-a}$ ise;

$$\frac{dk_t}{dt} = s(1 - \pi)A(k_t)^a (g_t)^{1-a} - (n + q)k_t \quad (3.234)$$

yazılabilir. Ayrıca $g_t = \pi y_t$ eşitliğinden $g_t = \pi A(k_t)^a (g_t)^{1-a}$ yazılabilir. Burada g_t yalnız bırakılırsa

$$g_t = \pi^{1/a} A^{1/a} k_t \quad (3.235)$$

yazılır. Bu eşitlik en son elde edilen yatırım eşitliğinde yerine konulup gerekli düzenleme yapılırsa

$$\frac{dk_t}{dt} = s(1 - \pi)\pi^{1-a/a} A^{1/a} k_t - (n + q)k_t \quad (3.236)$$

elde edilir. Eşitliğin her iki tarafı k_t ile sadeleştirildiğinde, özel sektör sermaye stoku büyüme oranı,

$$\frac{dk_t}{dt} \frac{1}{k_t} = s(1 - \pi)\pi^{1-a/a} A^{1/a} - (n + q) \quad (3.237)$$

yazılır. Yukarıdaki eşitliklerde düşünüldüğünde elde edilen eşitlik,

$$\frac{dg_t}{dt} \frac{1}{g_t} = \frac{dy_t}{dt} \frac{1}{y_t} = \frac{dk_t}{dt} \frac{1}{k_t} = s(1 - \pi)\pi^{1-a/a} A^{1/a} - (n + q) \quad (3.238)$$

şeklinde de yazılabilir. Barro modelini kamu harcamaları açısından elde edilen denklemler üzerinden değerlendirecek olursak

$$\frac{dk_t}{dt} = s(1 - \pi)y_t - (n + q)k_t \quad (3.239)$$

Denklemleri dikkate alındığında vergi oranına bağlı olan kamu harcamaları artış oranı sıfır, diğer bir ifade ile $\pi = 0$ ise

$$sy_t = (n + q)k_t \quad (3.240)$$

olur ki böyle bir durumda içsel büyüme yoktur. Eğer kamu harcamaları pozitif ve sabit bir oranda artıyorsa, diğer bir ifade ile $1 > \pi > 0$ ise durağan durumda,

$$(\dot{r}_t)_B = \frac{d(r_t)_B}{dt} = \frac{d(g_t/k_t)}{dt} = 0 \text{ ise,}$$

$$s(1 - \pi)\pi^{1-a/a} A^{1/a} > (n + q) \quad (3.241)$$

olur ve içsel büyüme gerçekleşir. Durağan durumda özel sektör sermaye stoku büyüme oranı ve dolayısı ile hasıla büyüme oranının belirleyicileri, s, π, A, n ve q parametreleridir.

Üçüncü bölüm başından itibaren, ana akım iktisat ve Marx'ın büyüme modellerinden hareketle, ekonomik büyümenin kaynakları, sebepleri ve belirleyicileri özetle sunulmuştur. Çalışmanın bundan sonraki üçüncü bölüm alt başlıklarında İslam iktisadi açısından büyüme değişkenleri tartışılacaktır.

3.2. İslam İktisadı ve Ekonomik Büyüme Değişkenleri

Ekonomik büyüme literatüründe de anlatıldığı gibi ekonomik büyümeye sebep olan değişkenler birbirinden farklılık göstermekle birlikte aynı zamanda birbirinden ayrılamaz durumdadır. Merkantilistlerin korumacı serbest dış ticâret, değerli maden

stoku ve nüfus artışı üzerine kurdukları ekonomik gelişme kavramı Fizyokratlarda tarım sektörünün gelişmesi, tarımsal ürün miktarının artması ve devletin müdahale etmediği bir sistemin varlığı ile açıklanmıştır.

Klasik iktisatta Adam Smith, büyümeyi iş gününün uzmanlaşması, mutlak üstünlüklere dayalı serbest dış ticâret, sermaye birikimi ve devletin müdahale etmediği, mülkiyet haklarına ve bireysel özgürlüklere önem veren bir ekonomik sisteme dayandırmıştır. Bir diğer klasik iktisat önderlerinden olan David Ricardo, dış ticâreti karşılaştırmalı üstünlükler üzerine kurmanın faydalarından bahsetmesinin yanında ekonomik büyümeyi iş gücü verimliliği, ücretler, rant ve kâr çerçevesinde açıklamıştır. Thomas Malthus ise büyümeden ve refah artışından çok ülkeleri bekleyen yoksulluğun ve kıtlığın olduğu bir gelecekte bahsetmiştir.

Değişen ve değişmeyen sermaye kavramlarından bahseden Karl Marx, değişen sermaye içerisinde tanımladığı emek verimliliğini büyümenin temel noktası olarak belirtmiş ve ekonomideki tek artı değer, elde ettiği ücret gelirin üzerinde çıktı sunan iş gücünden kaynaklandığını ileri sürmüştür.

Çalışmaları AR-GE temelli içsel büyüme modellerinin temelini oluşturan Schumpeter ve Marshall ekonomik büyümeyi ve hasıla artışını ürünlerde ve üretim süreçlerinde meydana gelen yenilikler ve girişimciliğin gelişmesi ile açıklamaktadırlar.

Keynesyen iktisat kuramı çerçevesinde Harrod ve Domar ekonominin eksik ve tam istihdam başlangıç düzeyi üzerinden dengeye gelmesi ve dengenin devamlılığı bağlamında, ekonomik büyümeyi tasarruf ve yatırım eşitliği üzerinden açıklamışlardır. Modellerde denge koşulunun sağlanması için gerekli olan, planlanan yatırımların ne olacağı ve mevcut tasarruflarla planlanan yatırımların nasıl gerçekleştirilebileceği araştırılmıştır.

Neoklasik iktisat savunucularından olan Solow ve Swan ekonomik büyümeyi temelde fiziksel sermaye stoku ve nüfus artışı ile açıklarken birincisinin kişi başına düşen hasıla üzerinde pozitif, ikincisinin negatif etkisinin varlığından bahsetmişlerdir. Daha sonra Solow modelinde iş gücü verimliliğini arttıran teknolojik gelişme, efektif emek kavramının ortaya çıkmasına sebep olan bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Solow ile şekillenen Neoklasik büyüme modelinde fiziksel sermaye stoku büyümenin en önemli dinamiği olurken, Ramsey-Cass-Koopmans hane halkının faydasını maksimize edecek şekilde, gelirini tüketim ve tasarruf arasında nasıl dağıtacağını açıklamaya çalışmıştır. Bu amaçla oluşturulan zamanlar arası fayda fonksiyonu Solow modeline eklenmiş ve bütçe kısıtı altında hane halkı fayda maksimizasyonu araştırılmıştır. Modelde durağan durum dengesine gelindiğinde kişi başına ücret-sermaye-tüketim ve tasarruf eşitliği söz konusu iken, indirgeme oranı olarak tarif edilen gelirin bugünkü tüketime ayrılma oranı ne kadar düşük olursa tasarruflar ve ekonomik büyümenin o kadar yüksek olacağı iddia edilmiştir.

Ramsey-Cass-Koopmans modeliyle temelde aynı olan Diamond modelinde hane halkı iki farklı periyotta hayat süren bireyler olarak tanımlanmıştır. Birincisi aktif olarak çalışılan, üretime katkı sunulan gençlik dönemi iken, ikincisi üretime katkı sunulmayan ve tasarrufların tüketildiği yaşlılık evresidir. Modelde optimal efektif emek başına sermaye olarak tanımlanan değişken büyümenin dinamiği konumundadır.

Yine neoklasik ve içsel bir büyüme modeli olarak tanımlanabilecek Mankiw, Romer ve Weil büyüme modeli, temel Solow modeline fiziksel sermayenin yanında beşeri sermaye kavramını da ilave ederek beşeri sermayenin büyümeye pozitif bir katkı sunduğunu ifade etmektedir.

Aynı şekilde beşeri sermayeyi, toplam sermaye stokunun içinde değerlendiren ve sermaye stokunun artmasına yönelik olarak yapılan her türlü faaliyetin ekonomik büyümenin itici gücünü oluşturduğunu belirten AK büyüme modelleri ve Lucas büyüme modeli ekonomik büyümenin merkezine beşeri sermaye kavramlarını yerleştirmişleridir.

Ekonomik büyümenin merkezine Ar-Ge, inovasyon ve efektif emek değişkenlerini yerleştiren Romer / Grossman ve Helpman / Aghion ve Howitt bir ekonomide Ar-Ge yatırımlarının, Ar-Ge sektöründe istihdam edilen iş gücü artışının ve inovasyona sahip ürünlerin, büyümenin dinamiği olduğunu belirtmişleridir.

Adam Smith'in uzmanlaşma olarak açıkladığı süreci hem çalışan hem de firmalar açısından genişleten Arrow, ekonomik büyümenin “yaparak öğrenme” sürecinin sağladığı pozitif dışsallıklar ile açıklanabileceğini ifade etmiştir.

Ekonomik büyümede kamu harcamalarının önemine dikkat çeken Barro, kamu harcamalarının özel sektör sermaye stoku üzerinden büyümeye destek olan bir değişken olarak değerlendirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Barro'ya göre kamu harcamaları her durumda özel sektör sermaye stokunu arttıran bir unsurdur. Denk bütçe ve devletin sadece vergi geliri elde eder konumda olması varsayımından hareketle vergi oranları aynı zamanda kamu harcamaları artış oranının en önemli belirleyicisi olmaktadır.

Görüldüğü gibi ekonomik büyümenin nedenleri için farklı önermeler sunmalarına rağmen, büyüme modellerinde hedeflenen ortak amaç hasıla artışının nedenlerinin tespit edilmesi ve büyümenin durağanlık veya süreklilik gösteren bir kavram olup olmadığının araştırılmasıdır. O halde yukarıda belli bir kısmı açıklanan ekonomik büyüme teorilerine göre büyümenin kaynakları; uzmanlaşma, serbest dış ticâret, fiziki sermaye stoku, nüfus, iş gücü, teknoloji, beşeri sermaye stoku, Ar-Ge, inovasyon, kamu harcamaları ve yaparak öğrenme gibi değişkenlerdir.

Bu noktada evrensel kabul görmüş büyüme değişkenlerine ilave olarak İslam iktisadı modern iktisat teorisinden farklı olarak, İslamî büyüme modeli başlığı ile yeni bir büyüme modeli ortaya koyabilir mi? Ya da ekonomik büyüme kavramı herhangi bir semavi din bağlamında açıklandığında modern iktisat teorisinden farklı bir durum ortaya çıkar mı? Sorusu üzerinde tartışılması gereken bir konudur.

3.2.1. İktisadi Sistemler ve İslam İktisadı Temel Prensipler

Bilindiği gibi sanayi devriminden itibaren dünya üzerinde geniş kitleler tarafından kabul görmüş ve varlığını sürdüren ekonomik sistemlerden biri kapitalizmdir. Kapitalizm, her zaman daha çok üretmek, daha çok gelir elde etmek ve ekonomilerin durmadan büyümesi üzerinde durur. Sermayenin, üretimin ve gelirlerin sürekli büyümesi ve verim artışı ile birlikte refah seviyesinin de yükseleceğini iddia eder. Diğer bir ifade ile bu sistemde insan, toplum ve varlık kemiyet nispetinde değer görür (Gorz, 2007:154, Harvey,2012;155).

Kapitalizm, hemen hemen tüm değerlerin metalaştırıldığı çoğu şeyin alınıp-satılan birer ticaret metaı haline geldiği bir sistem olmanın yanında insanı da “homoeconomicus” olarak tanımlar (Duman, 2014;92). Özel teşebbüse ve şahsi mülkiyet haklarına izin veren bu sistemde, girişimcilik faaliyeti ve mülk sahibi olma sermaye sahiplerinin hakkıdır. Sermaye sahibi olmayanlar, herhangi bir girişimi

gerçekleştirmek veya mülk edinmek için sermayenin maliyeti olan faize katlanmak zorundadır. Diğer bir ifade ile üretimin ve büyümenin en önemli girdisi sermayedir. Metan, merkeze yerleştirildiği bu sistemin, ahlaki ve manevi değerlerden yoksun olması şaşılacak bir durum değildir.

Kapitalizme bir tepki olarak ortaya çıkan sosyalizm; ekonomik aktivitelerin, yönetimi elinde bulunduran otorite tarafından planlandığı, üretim araçları mülkiyetinin devlete ait olduğu, özel mülkiyete ve müteşebbislik faaliyetlerine izin verilmeyen bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır (Hamitoğulları, 1978; Kuyucuklu, 1995).

Kolektif mülkiyet diyebileceğimiz bu durumun bir üst aşaması komünizmdir. İnsanlar arasındaki sınıf farklarını minimize ettiğini iddia eden komünizmde, kolektif mülkiyet yerini ortak mülkiyete bırakmakta ve toplumdaki hiçbir birey mülkiyet anlamında hiçbir şeyin kontrolünü elinde bulunduramamaktadır (Bakırcı, 2004, s. 140).

Hâlbuki insan, yapısı itibarıyla bu sistemi kabul etmesi bu sistem içerisinde başarılı ve mutlu olması mümkün olmayan bir varlıktır. Çünkü insan çalıştığının karşılığını almak ve asgari ihtiyaçlar bağlamında mülk sahibi olmak ile huzurlu olabilmektedir. İş gücünün sermaye sahipleri tarafından sömürülmesinin önüne geçildiği düşüncesi ile uygulama sahası bulan sosyalizmde üretimin ve büyümenin en önemli girdisi emektir.

Peki, İslam dini sosyal bir bilim olan iktisat bilimi ile ilgili kaideler ortaya koymuş mudur? sorusunun cevabı kesin olarak evet şeklinde verilebilmektedir. Güler ve Özsoy (2001), Kur'an-ı Kerimde yer alan yaklaşık yüz ayet-i kerimenin iktisat bilimine ilişkin esasları açıkladığını belirtmişlerdir. Yine Karadavi (2012), “Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Olarak Sünnet” isimli kitabının “sünnet ve ekonomi” kısmında iktisat bilimine ilişkin yüzlerce hadis-i şerifi bir araya getirmiştir. Aynı şekilde yazılmış fıkıh kitaplarında bulunan, bey ve şira (alış-veriş), şirketler ve her türlü ticaretin şeri hükümlerine ilişkin açıklamalar İslam dininin kendine has bir iktisat anlayışının varlığını açıkça göstermektedir.

Bunun yanında İslam dini iktisadi faaliyetlerde bulunacak olan insana emirler ve yasaklar koyarak hareket sahasını belirlemektedir. Bugün için ticârette kaybedilen, doğru sözlü olma, emanete riayet, verilen sözü yerine getirmek, haksızlık ve zulüm

yapmamak, adalet ve ihsan sahibi olmak, kul hakkına girecek davranışlardan kaçınmak ve güvenilir bir insan olmak gibi değerler, İslam dininin kabul edenlere açık bir emridir.

Sonuç olarak İslam dini iktisat bilimine ilişkin esaslara hem Kur'an-ı Kerim'de hem hadis-i şeriflerde hem de fıkıh kitaplarında geniş yer vermenin yanında insana da çeşitli emirler vererek sistemin bozulmasına fırsat tanımayacak genel geçer kaideler ortaya koymaktadır.

3.2.1.1. Mülkiyet ve Özel Teşebbüs

Öncelikle İslam iktisadında mülkiyet kavramı incelendiğinde, insanlara emanet olarak verildiği belirtilen ve ölçülü olan eşya üzerindeki kullanım hakkı, dokunulmazdır. Bu mülkiyet hakkı kapitalizmde insana vad edilen sınırsız ve ölçüsüz bir hak olmadığı gibi sosyalizmde belirtilen kolektif veya ortak mülkiyet gibi de değildir.

Bir hak olarak kabul edilen özel mülkiyet kişiye eşya üzerinde dilediği şeyi yapmak hakkı vermez. Bireyler sahip oldukları mallarını kullanırken emir ve yasaklara riayet etmenin yanında, toplumsal faydaya da hizmet etmeleri istenir. İslam iktisadının en önemli hedeflerinden biri de özel mülkiyetin yaygınlaştırılması ve mülkiyetin toplumun hürriyetini tehdit edecek şekilde belli ellerde toplanmasının önlenmesidir. Sosyal adaletin sağlanması, adil gelir dağılımı ve servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılması ile birlikte zenginin daha zengin, fakirin daha fakir olmasının önüne geçmek mümkündür. Aynı şekilde helal yoldan elde edilen mülkiyetin korunması da İslam dininde emeğe verilen önemin nişanesi olarak büyük önem arz etmektedir (Tabakoğlu, 2010, s. 108-114-121).

Mülkiyetin korunması, aynı can ve ırzın muhafazası gibi mukaddes sayılmış ve “(Ey insanlar!) Bu (Zilhicce) ayınızda, bu (Mekke) şehrinizde bu (arefe) gününüz nasıl mukaddes ise kanlarınız, mallarınız ve ırzlarınız (şeref ve namusunuz) da aynı şekilde mukaddestir.” hadis-i şerifi ile bu durum net bir şekilde ifade edilmiştir (Müslim)⁴. Ayrıca malını korurken öldürülenlerin şehit sayılacağı “Malını savunurken öldürülen kimse şehittir.” hadis-i şerifi ile de bildirilmiştir (Buhari).

---

⁴ Bu bölümde aktarılan hadis-i şerifler Diyanet İşleri Başkanlığının hadislerleislam.org sayfasından alınmıştır.

Bununla birlikte mala haksız olarak el uzatanlara verilmesi gereken cezalar Maide suresi 5/38 ayetlerinde belirtilmiştir.

İslam iktisadında mülkiyet hakkının yanında sosyalizmin aksine özel teşebbüse de büyük önem verilmiştir. “Ticaret yapınız! Rızkın onda dokuzu ticarettedir” (İbn Hacer el-Askalânî), hadis-i şerifi, insanları özel teşebbüs yapmaya, girişimci olmaya teşvik etmektedir. İnsanları girişimcilik faaliyetlerine yönlendirmenin yanında tüccar olarak herhangi bir ekonomik faaliyet içerisinde olacak insanlara da önemli nasihatler verilmektedir. “Ey tüccar topluluğu! Allah'tan sakınan, iyilik yapan ve dürüst davrananlar hâriç, tüccarlar kıyamet günü günahkârlar olarak diriltileceklerdir” (Tirmizi), “Tarttığınızda fazlasıyla (tartarak) verin” (İbn-i Mace), “Satarken, satın alırken, alacağını talep ederken hoşgörülü davranıp kolaylık gösteren kimseye Allah rahmetiyle muamele eylesin” (Buhari), “...Bizi aldatan, bizden değildir” (Müslim) ve “Güvenilir, dürüst, Müslüman tacir, kıyamet günü şehitlerle beraberdir” (İbn-i Mace), hadis-i şerifleri girişimcilik yapanlara veya yapacaklara bu faaliyetleri sırasında nasıl davranmalarına ilişkin genel kaideler sunmaktadır.

3.2.1.2. Sermaye ve Tasarruf

Yukarıdaki satırlarda anlatılan büyüme modellerinden de anlaşıldığı üzere ekonomik büyümenin en önemli dinamiklerinden birisi sermayedir. Klasik iktisat okulunun hâkim görüşünde, sermayenin kaynağı tasarruflar olarak gösterilmiştir. Noeklasik ve Keynesyen ekolde ise tasarruf-yatırım dengesi üzerinde durulurken yatırım düzeyinin belirleyicisi tasarruf düzeyi olarak açıklanmaktadır. O halde büyüme için yatırım, yatırım için sermaye ve sermaye için tasarruf gerekmektedir (Çolak ve Öztürkler, 2012, s. 1).

Buna ek olarak Ramsey-Cass-Koopmans ve Diamond büyüme modellerinde indirgeme oranı olarak belirtilen bugünkü gelirin veya gençlik dönemindeki gelirin tüketime ayrılan kısmı ne kadar küçük olursa tasarrufların o kadar yüksek düzeyde olacağı ve buna bağlı olarak ekonomik büyümenin o derece yüksek olacağı belirtilmiştir.

Tasarrufların hangi sebeplerle arttığı veya başka bir deyişle tüketim harcamalarının hangi sebeplerle azaldığı konusunda literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları gelirin ne kadarlık bir kısmının tasarruf edilmesi gerektiği ile ilgilenirken diğerleri insanları tasarruf etmeye yönelten sebepleri ortaya koymuştur.

Birinci grupta sayabileceğimiz Ramsey (1928), sermayenin marjinal verimliliği ile tüketim büyüme oranının eşit olması gerektiğini savunmuştur. Fisher (1930), tüketimin sınırlarını tüketimin marjinal faydası üzerinden çizerken tasarrufları faiz oranları ile ilişkilendirmiştir. Keynes (1936), tasarruflardaki artışı tüketimdeki artışın gelir artış oranından daha küçük bir şekilde artması (ortalama tasarruf eğiliminin artması) ile açıklamıştır. Bu duruma eleştiri getiren Kuznets (1946), gelirdeki artış oranının ortalama tasarruf eğilimini değiştirmedığını söylerken Pigou (1943), gelirden herhangi bir değişme olmasa bile deflasyon yaşanması halinde tasarrufların azalacağını belirtmiştir. Modigliani ve Brumberg (1954), tasarrufların bugünkü gelirden bağımsız, yaşam boyu elde edilecek gelir göz önünde tutularak ve bilinçli bir şekilde ayarlandığını ve bu seçim yapılırken sosyal güvenlik sistemi, konjonktürel dalgalanmalar ve nüfusun demografik özelliklerinin belirleyici olduğunu belirtmişlerdir. Leland'ın (1968), bireylerin ihtiyat güdüsü ile tasarruf ettiklerini belirtmesin yanında, Feldstein (1974), Kotlikoff ve Avia (1981), ile Kotlikoff ve Summers (1981), sosyal güvenlik, miras bırakma ve kuşaklar arası transfer güdüsüyle insanların tasarruf ettiğini belirtmiştir (Çolak ve Öztürkler, 2012, s. 2-5). Yapılan çalışmalardan da anlaşıldığı üzere bireyler farklı motivasyonlar ile tasarruf etmekte ve sermaye birikimine sebep olmaktadır.

Büyümenin önemli kaynaklarından olan tasarruflar ve sermaye birikimi İslam iktisadı açısından da önem arz eden bir kavramdır. Tasarruf yapmak anlamında kullanılan İktisat etmek sözcüğü birçok hadis-i şeriflerde övülmektedir. “İktisat eden zenginleşir, israf eden fakirleşir” (Bezzar), “İktisat eden sıkıntı çekmez” (Teberani), “Kurtarıcı üç şeyden biri; varlıkta, yoklukta, zenginlikte ve fakirlikte iktisada riayet etmektir” (Beyheki), “İktisat etmek, maişetin yarısıdır” (Hatib), “Geçimde iktisat etmek peygamberliğin yirmide biridir” (Ebu Davud), hadisi-i şerifleri insanları tasarruf yapmaya teşvik etmektedir. Bilindiği üzere, tasarruflarla elde edilen sermayenin gereksiz bir şekilde savrulmaması için İslam dininde israfın her çeşidi haram kılınmıştır. İsrâf edenlerin sevilmeyeceği, şeytanın kardeşi oldukları, israf edenlere mal verilmemesi ve israf ve cimrilikten uzak durularak orta bir yolda olmak Kur'an-ı Kerim'in Araf/31, İsrâ/26-27, Nisa/5 ve Furkan/67 surelerinde kesin olarak emir edilmiştir. Aynı şekilde “İsrâfa düşmeden ve gösteriş yapmadan yiyin, tasadduk edin ve giyinin” (Nesai), hadis-i şerifi de israfın İslam dininde yasaklanmış olduğunu açıkça göstermektedir. Tasarruf etmenin ve israftan kaçmanın çok açık bir şekilde

emir edildiği bir dinin, iktisadi anlamda tasarruf ve sermayenin önemini ret etmesi düşünülemez.

Günümüz iktisadi sistemi olan kapitalizmle, bu durumu karşılaştırdığımızda yukarıda anlatılanların tam tersi bir durumun insanlara telkin edildiği görülmektedir. Aşırı bir üretim ve israfın normal gösterildiği ve sistematik hale getirildiği, çeşitli iletişim araçlarıyla insanların ihtiyaç duymadıkları ürünlerin bile bir ihtiyaçmış gibi sunulduğu bir sistemin, ekonomik büyümeye ilişkin asıl niyetinin insan refahını artırmaktan ziyade sadece belirli sermaye sahiplerinin zenginleşmesi olduğu düşünülebilir.

Bütün bunların yanında elde edilen tasarrufların yatırımlara dönüşmesi atıl kalmaması, sermayeyi ellerinde bulunduranların tembelleşmemesi ve bu yolla geçim temin edilememesi için faiz çok büyük bir günah olarak bildirilmiş, faiz alanlara ve verenlere verilecek cezalar hem ayet-i kerimelerde hem de hadis-i şeriflerde çok geniş bir şekilde yer almıştır.

3.2.1.3. Emek, Uzmanlaşma ve Beşeri Sermaye

Ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından biri de kuşkusuz emek faktörüdür. Bir ülkenin donanımlı, uzmanlaşmış ve ehil bir iş gücüne sahip olması, üretim miktarını arttırabildiği gibi üretimin nitel değerini de yükseltecektir. Yüksek katma değerli ürünler üretmek, bunları ülke içinde kullanmak ve bu ürünlerinin dış ticârette pazarlanması, günümüz gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerinin en önemli hedeflerinden biridir.

Emek faktörünün üretimdeki önemi sayısal anlamda Markentalistler ve Fizyokratlar tarafından da vurgulanmış, güçlü ve sağlıklı bir iş gücünün zenginleşme için gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple nüfus artışı teşvik edilmiştir.

Özellikle iş bölümü ile kazanılacak zamanın üretim miktarında, uzmanlaşmanın da üretim kalitesinde bir artışa yol açacağını belirten Adam Smith, üretimde iş gücünün önemine dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi Karl Marx'ın büyüme modelinin ve sosyalist iktisat okulunun temelinde emek faktörü yer almakta ve kendisine ödenen ücretten daha büyük bir çıktıya sebep olan iş gücünün ekonomideki tek artı değeri oluşturan değişken olduğu anlatılmaktadır.

Bütün bunların yanında yakın tarihte karşımıza çıkan içsel büyüme modellerinde üzerine vurgu yapılan, işgücünün sahip olduğu bilgi, beceri, yetenek ve tecrübe düzeyi, taşıdıkları değerler ve fiziksel ve zihinsel canlılık düzeyini ifade eden beşeri sermaye kavramı, AK modelleri ve Lucas gibi araştırmacıların çalışmalarında yer almaktadır.

Sistemsal olarak baktığımızda kapitalizmin sermayeyi, sosyalizmin emeği ön plana çıkardığı görülür. Emeği sermayeden ayrı ve daha kıymetli bir üretim faktörü olarak gören kapitalizmde emek piyasada alınıp satılan bir meta gibi görülmekte ve kârların artması, yatırımların büyümesi ve hasıla artışı emeğe verilen ücretten her zaman daha yüksek bir çıktı alınması ile diğer bir ifade ile emeğin en yüksek düzeyde sömürülmesi ile mümkün olacağı belirtilmektedir (Dobb ve Selik 1981, s. 1-11). Bu duruma tepki olarak ortaya çıkan sosyalizm, emeği üretimin temeline koymuş ve ürün değerinin belirleyicisi olarak emeği göstermiştir. Ayrıca bugünkü sermayenin, çünkü emeğin bir ürünü olduğu iddia edilmiştir (Çayıroğlu, 2014, s. 178). Emek sömürsünün önüne geçme iddiasıyla ortaya çıkan bu sistemin söylemleri kulağa hoş gelse de, uygulamada ne kadar çalışırsa çalışsın asgari geçim şartlarında yaşamaya mahkûm edilen insan için sosyalizm uzun zaman kabul edilebilir bir sistem değildir.

İslam iktisadı açısından da emek faktörü, diğer bir ifade ile çalışan insan, çok büyük bir değere sahiptir. Bu değer hem iş gücünün korunması açısından işverene sorumluluk yüklemekte hem de iş gücünün kendisine işini düzgün yapması için çeşitli ödevler vermektedir. Öncelikle İslam dini insanları tembellikten uzaklaştırmaya ve çalışmaya sevk etmeye yönelik inanalar için birçok emir ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerimde Necm suresi 39/53 ayetlerinde insanın bir şeyler elde etmesinin çalışmaktan geçtiği açık bir şekilde ifade edilmektedir. “İnsanın yediği en güzel şey kendi kazancından olandır” (Ebu Davud), “Sizden birinizin urganını alıp dağa giderek bir bağ odun getirip satması ve böylece Allah'ın onun itibarını koruması, bir şey verip vermeyecekleri belli olmayan kimselerden dilenmesinden daha hayırlıdır.” (Buhari), "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek yememiştir. Allah'ın peygamberi Davut aleyhisselam da elinin emeğinden yedi" (Buhârî), “Mümin alın teriyle ölür” (Tirmizi), hadis-i şerifleri, çalışmanın İslam dinindeki önemini vurgularken, “Kendini başkasından sadaka isteyecek hale düşüreni, Allahü teâlâ yetmiş şeye muhtaç eder” (Tirmizi), “Servetini artırmak için dilenen, istediği az ya da çok olsun, gerçekte kor ateş dilenir” (Müslim) ve “Kim

başkalarından bir şey dilenmeyeceğini bana garanti ederse ben de ona cenneti garanti ederim” (Ebû Dâvûd), hadis-i şerifleri insanlara tembellikten kurtulmaya yönelik nasihatler vermektedir.

İnsanları tembellikten uzaklaştırmak ve çalışmaya sevk etmenin yanında emek faktörü ile ilgili bir diğer husus yaptığı işi hakkıyla yapmak, Adam Smith’in deyimiyle işinde uzmanlaşmak İslam iktisadında da önemli yer tutar. “Allahü teâlâ, sanat sahibi mümini sever” (Müsnet), “İş ehli olmayana tevdi edildiği zaman, kıyameti bekle” (Buhari), “Yüce Allah, yaptığınız işi sağlam ve iyi yapmanızdan hoşnut olur” (Beyhaki), hadis-i şerifleri Müslümanlar için yaptıkları iş ne olursa olsun işlerinde ehil olmayı diğer bir ifade ile uzmanlaşmayı tavsiye etmektedir. Uzmanlaşmanın yanında elde edilecek bilginin, yukarıda tanımlanan beşeri sermaye kavramını oluşturacağı düşünüldüğünde İslam dini insanları bu konuda da çabalamaya sevk etmektedir. “İlim öğrenmek kadın-erkek herkese farzdır.” (İbn-i Mace), “Kim ilim talep ederse bu işi, geçmişteki günahlarına kefarete olur” (Tirmizi), “İlim Çin’de bile olsa gidiniz, alınız, tahsil ediniz” (Beyhaki), “Hikmet (İlim) müminin yitik malıdır; nerede bulsa alır” (Tirmizi), hadis-i şerifleri ilim öğrenmenin bilgili olmanın önemini ifade ederken, Zümer (39/9) suresinde de bilenlerle (ilim sahipleri) bilmeyenlerin (cahillerin) denk olmadığı ifade edilmektedir.

Çalışmaya teşvik, uzmanlaşma, işinin ehli olma ve bilgi sahibi olmaya verilen önemi ifade eden yukarıdaki hadis-i şeriflerin yanı sıra emek sömürüsünün engellenmesi, emeği değersizleştirmeye karşı durmak, İslam iktisadının önemli değerlerindendir. “İşçiye ücretini, (alınının) teri kurumadan veriniz.” ve “Üç kişi vardır ki kıyamet günü ben onların düşmanı olacağım. Bir şey verip hilede bulunan, hür bir kişiyi satarak değerini yiyen, bir işçi tutup ücretini ödemeyen kimseler” (İbn Mâce), hadis-i şerifleri iş gücünün emeğinden faydalanan işverenlerin, hak edilen değeri eksiksiz vermeleri konusunda bir uyarı mahiyetindedir.

Sonuç olarak İslam iktisadında emek bir üretim faktörü olarak sermaye kadar önem arz etmektedir. İnsanlara çalışmaları diğer bir ifade ile emek arzında bulunmaları tavsiye edilmiş, işlerinde uzmanlaşmaları istenmiş ve ilim öğrenerek bilgi ve becerilerini geliştirmeleri nasihat edilmiştir. Ayrıca sermaye sahibi diyebileceğimiz müteşebbislere de emeğin hakkını korumaları ve emeğe gereken değeri vermeleri emredilmiştir.

3.2.1.4. Teknoloji, Ar-Ge ve İnovasyon

Ekonomik büyümenin dinamiklerinden bir diğeri olan teknoloji, büyüme modellerinde genellikle sermaye ve emek faktörünün azalan marjinal verimini sabit tutan veya arttıran bir kavram olarak karşımıza çıkar. Teknoloji değişkeni eklenmiş Solow modeli emeğin yukarıda anlatıldığı üzere efektif emek şeklinde tanımlanmasını sağlamış fakat dışsal ve sabit olduğu varsayılan teknoloji net bir şekilde açıklanmamıştır. Bu eksikliği gideren ve teknolojinin içsel bir değişken olarak Ar-Ge faaliyetleri ile ortaya çıktığını belirten Romer/Grossman ve Helpman/Aghion ve Howitt modellerinde ise efektif emek kavramı Ar-Ge faaliyetlerinde çalışan iş gücünü tanımlamaktadır. Modellerde, ürünlerin içerisinde ne kadar yüksek bir inovasyon oranı varsa ürün değeri o kadar yüksek olmaktadır. Bu değer ürünün yeni olmasından kaynaklandığı gibi aynı zamanda elde edilecek patent ve benzeri haklardan da kaynaklanır.

Yenilik, yenilikçilik temelde Schumpeter ve Marshall gibi araştırmacıların çalışmalarında da karşımıza çıkar. Schumpeter'in inşa edici yıkım olarak belirttiği süreçte yeniliklere uyum sağlayamayanların piyasadan silinmesi beklenir. Günümüz dünyasında, sürekli yenilik ve iyileşme olarak tanımlayabileceğimiz inovasyonun, Ar-Ge faaliyetlerinin ve her türlü teknolojik gelişmenin önemini inkâr etmek akıl kârı bir iş değildir. Çünkü ekonomi, eğitim, sağlık, savunma sanayi gibi alanlarda bugün için önde olmak; ileri teknoloji içeren ürünleri üretebilmeye bağlıdır. Bir silah olarak düşünebileceğimiz teknolojiyi vurmak için olmasa da vurulmamak için elde etmek ülkeler için büyük önem arz etmektedir.

Küresel anlamda yüksek teknoloji üreten ve bunları ihraç eden ülkelerin ilk on sıralamasına baktığımızda Çin, Almanya, ABD, Singapur, Kore, Fransa, Japonya, İngiltere, Malezya ve İsviçre şeklinde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin 37. sırada olduğu bu listede görüldüğü gibi ilk ona sadece bir Müslüman ülke girebilmiştir (Knoema, 2018).

Tabi ki ekonomik büyüme ve kalkınma ve insan refahının yükselmesi için bu kadar önemli yer tutan Ar-Ge, teknoloji ve inovasyonun, İslam iktisadı ve İslam dini içerisinde önemsenmediğini iddia etmek büyük haksızlık olur. Bu konu ile ilgili Nobel ödüllü fizikçi Abdus Selam'ın şu ifadesi oldukça önemlidir: “Kuran, âlimlerin diğeri bir ifade ile bilgi sahiplerinin ve kavrama yeteneğine sahip olanların

üstünlüğüne vurgu yapar ve şöyle sorar: ‘Bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?’ Kuran’daki yedi yüz elli ayet (neredeyse Kuran’ın sekizde biri) inananları doğayı incelemeye, üzerine düşünmeye, nihai gerçeklik arayışında akıldan en iyi şekilde yararlanmaya, bilgi edinmeye ve bilimsel anlayışı toplum hayatının bir parçası yapmaya teşvik eder” (Dorman, 2018:623). Görüldüğü gibi Kur’an-ı Kerim’de bugün Ar-Ge, teknoloji ve inovasyon kelimeleri ile anlatılan yeni keşifler yapmak, bilimsel buluşlara imza atmak zaten istenen bir durumdur. Bu durum Müslüman olmayan araştırmacıların dâhi dikkatini çekmiştir. Bunlardan biri olan Alman oryantalist Franz Rosenthal “Belki de kapsamı hızla genişleyen çeviri faaliyetlerini temellendirmek için, Müslümanlara tıp, simya ve pozitif bilimlerle tanışmayı cazip gösteren ne pratik faydacılık ne de felsefi-teolojik sorunlarla uğraşmalarına sebep olan teorik faydacılık yeterli olabilirdi. Eğer (Hz.) Muhammed’in dini ta başlangıçtan itibaren bilimin (ilim) rolünü, dinin ve böylece bütün bir insan hayatının asıl itici gücü olarak öne sürmemiş olsaydı...” “Bilim, İslam’da böylesine merkezi bir konuma yerleştirilmiştir. Hatta neredeyse dini bir saygı görmüş olmasaydı muhtemelen çeviri faaliyeti olduğundan daha az bilimsel, daha az sürükleyici ve daha çok yaşamak için pek zaruri olanı almaya -gerçekte bilinenden farklı bir şekilde- sınırlanmış olarak kalırdı.” sözleriyle ifade etmektedir (Dorman, 2018, s. 626-627).

Tarih boyunca Müslüman âlimler İslam dininin emrettiği şekilde çalışarak birçok buluşa imza atmışlar ve bugün için teknoloji devi olarak tanımlanan ülkelere çok daha önceleri insanlık tarihinde olmayan yeni ürünleri ortaya çıkarmışlardır. Ayrıca fizik, kimya, anatomi, astronomi matematik ve geometri gibi ilimlerde temel eserler ortaya çıkarmışlardır.⁵

Yukarıda zikredilen “İlim Çin’de bile olsa, gidiniz, alınız, tahsil ediniz” hadis-i şerifi ve Müslüman ve gayrimüslim araştırmacıların sözleri İslam dininin ilime, bilime, teknolojik gelişmeye ve yeniliklere karşı olan değil teşvik eden emirler verdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca İslam dininin bilime yeniliklere karşı olduğunu anlatmak için ortaya atılan ve klişe olmuş matbaa hikâyesinde İbrahim Müteferrika’nın matbaa kurma talebi gayrimüslim âdeti olması hasebiyle kabul görmediği anlatılır. Fakat dönemin şeyh-ul islamı Abdullah Efendi’nin matbaa

---

⁵ Müslüman bilim insanlarının bilim ve teknolojiye katkıları için bakınız; Prof. Dr. Fuat SEZGİN tarafından 5 cilt olarak hazırlanan İslam’da Bilim ve Teknik, 2018 İBB Kültür A.Ş. yayımları. Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR, İslam’da Bilim Adamları, 2012, İnkılap yayımları.

kurma talebine ilişkin verdiği olumlu fetva, faydalı bir iş olduğunu belirtmesi ve basılacak kitapların içindekileri anlayan âlimlerin kontrolünden geçtikten sonra basılmasını tavsiye ettiği Behcet-ül fetâvâ kitabında yazılıdır (TDV İslam Ansiklopedisi, 1992, cilt,5, s. 346).

Sonuç olarak İslam dini; İslam iktisadını şekillendirecek olan inananlara teknoloji, Ar-Ge ve inovasyona yönelik çalışmalarını, bu çalışmalar neticesinde elde edilecek teknolojinin insanların refahı, kalkınması ve yeni medeniyetler kurmak için kullanılmasını emreder.

Yukarıda anlatılan başlıkları bir bütün olarak düşündüğümüzde İslam iktisadı ekonomik büyümeye katkı sunan değişkenleri önemsemektedir. Sermayenin önemini dışlamaz, emeğin sömürülmesini ve tembelliği kötülediği gibi çalışmaya uzmanlaşmaya değer verir. Bilimsel gelişmeler teknolojik buluşlar kıymetlidir. İslam iktisadı iki yönden diğer iktisat okullarından farklı olabilir. Birincisi hasıla artışı ve daha çok kazanmak için her şeyi yapmak, kural tanımamak insanlara eziyet ve zulüm olacak davranışlar kabul görmesi mümkün olmayan davranışlardır. Diğeri ise elde edilen hasılanın adaletli bir şekilde paylaşılmasına yönelik homoeconomicus bireylerin kabul edemeyeceği kuralların varlığıdır. Bu kurallar fayda maksimizasyonuna ters bile olsa emin ve güvenilir olmak, insanların bilgisizliğinden faydalanarak onları kandırmamak gibi davranışlar olabileceği gibi kazancında bir emeği bulunmayan fakir birine zekât ve sadaka vermek de olabilir.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de zekât 30, sadaka ise 12 ayet-i kerimede zikredilmektedir (TDV İslam Ansiklopedisi, 2013, cilt 44, s. 207). "Allah, zekâtı ancak mallarınızın kalan kısmını temizlemek için farz kıldı..." (Ebû Dâvûd). "Sadaka/zekât vermek, maldan hiçbir şey eksiltmez..." (Müslim). "Sadaka/zekât vermek, suyun ateşi söndürdüğü gibi hataları yok eder..." (İbn-i Mace). "...Zekât, (kişinin Müslümanlığının) bir delilidir..." (İbn-i Mace). Hadis-i şerifleri zekât ve sadakanın önemini açık bir şekilde ifade etmektedir.

Konunun baş tarafında yer alan evrensel kabul görmüş büyüme değişkenlerine ilave olarak İslam iktisadı modern iktisat teorisinden farklı olarak İslamî büyüme modeli başlığı ile yeni bir büyüme modeli ortaya koyabilir mi? Ya da ekonomik büyüme kavramı herhangi bir semavi din bağlamında açıklandığında modern iktisat teorisinden farklı bir durum ortaya çıkar mı? sorusunun cevabı İslam iktisadı

evrensel kabul görmüş büyüme değişkenlerine çok büyük bir önem vermenin yanında inananlara emir ve yasaklar vererek büyümenin, kalkınmanın nasıl devamlı olabileceğini ortaya koyar. İnsanlara çalışmayı, üretmeyi, bilimsel ve teknolojik gelişmeyi takip etmeyi ve elde edilen hasılayı adaletli paylaşımlarını emreder. Bu emirlerin temelinde tabi ki insan bulunmaktadır. İktisadi anlamla insanı değerlendirmek için girişimci veya çalışan olarak ekonomik faaliyette bulunan kişilerin değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Üçüncü bölümün devam eden başlıklarında araştırmada kullanılacak olan panel veri ekonometrisine ilişkin testler, denklemler yardımı ile açıklanmıştır.

3.2. Panel Veri Ekonometrisi

Bu çalışmada kullanılan statik panel modelleri ve modellere ilişkin tahminci seçimi, yataykesit bağımlılığı, otokorelasyon ve değişen varyans varsayımlarına ilişkin yapılan testler çeşitli denklemler kullanılarak aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

K adet açıklayıcı değişkenli genel bir panel veri modeli denklem 3.242'deki gibi ifade edilebilir.

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \sum_{k=1}^K \beta_{kit} X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad i=1,...,N \quad t=1,...,T \quad (3.242)$$

Denklem 3.242 ile gösterilen panel veri modeli sabit terim dâhil tüm parametreleri zamana ve birime göre değişen genel bir gösterimdir. Ancak panel veri modelleri birim etkisi içerip içermediği veya birim etkisi içeren modellerdeki birim etkisinin sabit veya rastsal olma durumlarına göre farklılaşabilmektedir (Tatoğlu, 2012, s. 37-122).

3.2.1. Klasik Model

Birim etki ve söz konusu etkinin sabit veya rastsal olma durumları gibi farklı varyasyonlar için tahmin yönteminde farklılıkların anlaşılabilmesi için önce birim etkisinin olmadığı klasik model, daha sonra sabit ve rastsal etki modellerinin tanımlanmasında fayda vardır. Birim etkisinin olmadığı klasik model denklem 3.243'teki gibi ifade edilebilir.

$$Y_{it} = \alpha + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + \varepsilon_{it} \quad i=1,...,N \quad t=1,...,T \quad (3.243)$$

Denklem 3.243’de görüldüğü üzere klasik modelde sabit parametre (α) ve eğim parametreleri (β_k , $k=1,...$) zaman ve birimlere göre değişmemektedir. Daha açık bir ifade ile parametreler tüm model için tahmin edilmekte, birimler için ayrı parametrelerin tahmin edilmesi söz konusu olmamaktadır. Birim etkisinin olmadığı varsayımı altında denklem 3.243’deki eğim parametreleri klasik havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile denklem 3.244’teki gibi tahmin edilebilir.

$$\hat{\beta} = \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T X'_{it} X_{it} \right)^{-1} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T X'_{it} Y_{it} \right) \quad (3.244)$$

3.2.2. Sabit Etkiler Modeli

Panel veri modellerinde her bir birimde gözlenemeyen etkilerin ortaya çıkması muhtemeldir. Söz konusu birimlerde ortaya çıkan gözlenemeyen etkilere hata terimi gibi tesadüfî bir değişken olarak davranılıyorsa tesadüfî (rastsal) etkiler modeli, gözlenemeyen etkilere yatay kesit gözlem için tahmin edilecek bir parametre gibi davranılıyorsa sabit etkiler modeli söz konusudur.

Sabit etkiler modelinde eğim parametreleri tüm yatay kesit gözlemler için aynı iken ($\beta_i=\beta$) sabit parametre birim etki içermesi sebebiyle birimden birime değişmektedir. Daha açık bir ifade ile sabit etkiler modelinde birimler arası farklılıklar sabit terimin birimler için ayrı ayrı tahmin edilmesi ile modellenmektedir. Sabit etkiler modelinde yapılan dönüşüm ile birim etkinin elimine edilmesi amaçlanır. Bu bağlamda denklem 3.245’ten yola çıkılır.

$$Y_{it} = \alpha + X_{it}\beta + \mu_i + u_{it} \quad i=1,...,N \quad t=1,...,T \quad (3.245)$$

Denklemde μ_i birim etkisini ε_{it} ise hata terimini ifade etmektedir. Denklem 3.245’ün zaman boyutuna göre birim ortalamaları alınarak denklem 3.246 elde edilir.

$$\bar{Y}_i = \alpha + \bar{X}_i\beta + \mu_i + \bar{u}_i \quad (3.246)$$

μ_i ve α 'nın zaman boyutuna göre birim ortalamaları eşittir. Daha sonra denklem 3.245 ile denklem 3.246'nın farkı alınarak denklem 3.247'ye ulaşılır.

$$(Y_{it} - \bar{Y}_i) = (X_{it} - \bar{X}_i)\beta + (u_{it} - \bar{u}_i) \quad (3.247)$$

Denklem 3.246'da μ_i ve α 'nın zaman ortalamaları eşit olduğundan denklemden düşmüştür. Denklem 3.246'da denklem 3.248, 3.49 ve 3.50'deki tanımlamalar yapılırsa.

$$\ddot{y}_{it} \equiv Y_{it} - \bar{Y}_i \quad (3.248)$$

$$\ddot{x}_{it} \equiv X_{it} - \bar{X}_i \quad (3.249)$$

$$\ddot{u}_{it} \equiv u_{it} - \bar{u}_i \quad (3.250)$$

Denklem 3.246 denklem 3.251'deki gibi ifade edilebilir.

$$\ddot{y}_{it} \equiv \ddot{x}_{it}\beta + \ddot{u}_{it} \quad i=1,...,N \quad t=1,...,T \quad (3.251)$$

Denklem 3.251'den yola çıkarak sabit etkiler tahmincisi β denklem 3.252'deki gibi hesaplanmaktadır.

$$\hat{\beta}_{SE} = \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \ddot{x}_{it}' \ddot{x}_{it} \right)^{-1} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \ddot{x}_{it}' \ddot{y}_{it} \right) \quad (3.252)$$

Sabit etkiler tahmincisi elde edildikten sonra grup içi dönüşüm ile dışlanan sabit parametre denklem 3.253 ile elde edilir.

$$\alpha = \bar{Y} - \hat{\beta}\bar{X} \quad (3.253)$$

Birim etkiler ise denklem 3.253'deki gibi elde edilir.

$$\hat{\mu}_i = \bar{Y}_i - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}\bar{X}_i \quad (3.253)$$

3.2.3. Rastsal Etkiler Modeli

Panel veri modellerinde sabit etki modellerine bir alternatif de birimler arası farklılıkların tesadüfi olduğu tesadüfi etkiler modelidir. Tesadüfi etkiler modelinde birim etkiler sabit olmadığından dolayı sabit terimde değil, tesadüfi olan hata teriminde yer almaktadır. Tesadüfi etki modeli için panel veri modelindeki hata terimi denklem 3.254'teki gibi tanımlanmaktadır.

$$v_{it} = u_{it} + \mu_i \quad (3.254)$$

Bu durumda denklem 3.253'deki genel model yeniden düzenlenerek denklem 3.255'deki gibi ifade edilebilir.

$$Y_{it} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \beta_{ki} X_{kit} + (u_{it} + \mu_i) \quad (3.255)$$

Rastsal etkiler tahmincisini elde etmek amacıyla denklem 3.255'in genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile çözümlenmesi gerekmektedir. Genelleştirilmiş en küçük kareler yönteminin uygulanması için hata teriminin varyans kovaryans matrisinin denklem 3.256'daki gibi oluşturulması gerekmektedir.

$$\Omega = E(v_i v_i') = \sigma_u^2 I_t + \sigma_\mu^2 e e' \quad (3.256)$$

Hata teriminin varyans kovaryans matrisi elde edildikten sonra tesadüfi etkiler tahmincisi denklem 3.257'deki gibi elde edilir.

$$\hat{\beta}_{TE} = \left[\sum_{i=1}^N \bar{X}_i' \Omega^{-1} \bar{X}_i \right]^{-1} \left[\sum_{i=1}^N \bar{X}_i' \Omega^{-1} \bar{Y}_i \right] \quad (3.257)$$

3.2.4. Panel Veri Tahmincileri Seçim İçin Uygulanan Testler

Bilindiği gibi panel veri tahmincileri arasında seçim yapmak için tercih edilecek birçok test bulunmaktadır. Klasik model ile sabit etkiler tahmincisini kıyaslamak için F testi, klasik model ile tesadüfi etkiler tahmincisini kıyaslamak için olabilirlik oranı testi ve Score testi kullanılabilir. Ayrıca birim etkinin varlığını sıyan ve bu şekilde klasik havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygun olup olmadığına karar verilebilecek Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı ve Wooldridge testi bunlardan bazılarıdır (Tatoğlu, 2012 s.172). Bu çalışmada kurulan modellere ilişkin tahminci seçimi için Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı ve Hausman testleri kullanılmıştır.

3.2.4.1. Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi

Breusch ve Pagan (1980) bireysel heterojenliği bir başka ifade ile havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygun olup olmadığını sınamaktadır. Test için sıfır hipotezi şu şekildedir:

H_0 : Birim etki varyansı sıfırdır. ($\sigma_u^2 = 0$)

Breusch-Pagan LM istatistiği denklem 3.258'deki gibi hesaplanmaktadır.

$$LM = \frac{NT}{2(T-1)} \left[\frac{\sum_{i=1}^N (\sum_{t=1}^T u_{it})^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T u_{it}^2} - 1 \right]^2 \quad (3.258)$$

Hesaplanan test istatistiği 1 serbestlik derecesinde Ki-Kare (χ^2) dağılımına uymaktadır. LM istatistiği ile χ^2 tablosunun karşılaştırılması sonucu H_0 hipotezi reddedilemezse birim etkinin olmadığı dolayısıyla klasik havuzlanmış en küçük kareler yönteminin uygun olduğu söylenebilir. Aksi durumda birim etkisinin varlığı sonucuna ulaşılır ki bu bulguya göre birim etkisinin türünün belirlenmesi gerekir.

3.2.4.2. Hausman Testi

Birim etkinin varlığı durumunda birim etkisinin türüne karar vermek amacıyla Hausman testi uygulamada en çok kullanılan testtir. Çalışmadaki modeller için birim etkinin varlığı söz konusu olduğundan türünün tespiti, diğer bir ifade ile sabit etkiler ile tesadüfi etkiler tahmincilerinden hangisinin daha tutarlı sonuç vereceğinin anlaşılması için Hausman Testi yapılmıştır.

Hausman (1978), testi sabit etki ve tesadüfi etki modellerinde yer alan birim etki ile bağımsız değişken arasındaki korelasyon ile ilgili varsayım kısıtlamasından yola çıkmaktadır. Buna göre bağımsız değişken ile birim etki arasında korelasyon olmaması durumunda her iki tahminci de tutarlıdır fakat tesadüfi etkiler tahmincisi daha etkindir.

Diğer yandan bağımsız değişken ile birim etki arasında korelasyon olması durumunda ise tesadüfi etkiler tahmincisi sapmalıdır, sabit etkiler tahmincisi tutarlıdır. Hausman test istatistiği için H istatistiği denklem 3.2.19'daki gibi sabit ve tesadüfi etkiler tahmincileri arasındaki farktan yararlanılarak elde edilmektedir.

$$H = (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE})' [A \text{Var}(\hat{\beta}_{SE}) - A \text{Var}(\hat{\beta}_{TE})] (\hat{\beta}_{SE} - \hat{\beta}_{TE}) \quad (3.259)$$

Denklemdaki SE alt indisi sabit etkiler tahmincisini, TE alt indisi tesadüfi etkiler tahmincisini, $A \text{Var}(\hat{\beta}_{SE})$ ve $A \text{Var}(\hat{\beta}_{TE})$ ise sırasıyla sabit ve tesadüfi etkiler modellerinden elde edilen asimptotik varyans kovaryans matrislerini ifade etmektedir. Hausman testi değişken sayısı serbestlik derecesi ile Ki-Kare (χ^2) dağılımına uymaktadır. Hesaplanan test istatistiği ile χ^2 tablosunun karşılaştırılması sonucu temel hipotezin kabul edilmesi durumunda tesadüfi etkiler modeli, reddedilmesi durumunda ise sabit etkiler modelinin kullanılması uygun olacaktır (Tatoğlu, 2012 s.179).

3.2.5. Modellerle İlişkin Varsayım Testleri

Panel veri modellerinde tahminlere ilişkin sapmaları önlemek için yatay kesit bağımlılığı (Birimler Arası Korelasyon), değişen varyans (Heteroskedastisite) ve otokorelasyon gibi sorunların sıvanması gerekmektedir. Belirtilen sorunların göz ardı edilmesi elde edilen tahminlerin sapmalı olmasına sebebiyet vermektedir.

Bu sebeple tahminci seçimi için yapılan testlerden sonra, çalışmada kullanılmasına karar verilen sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modelleri için yapılan varsayım testlerine ait açıklamalar aşağıdaki gibidir:

3.2.5.1. Sabit Etkiler Modeline İlişkin Varsayım Testleri

Sabit etkiler tahmincisine ilişkin varsayım testleri, yatay kesit bağımlılığı için Pesaran (2004) ve Freidman (1937) testleri, otokorelasyonsuzluk varsayımı için

Baltagi-Wu'nun (1999) Yerel En İyi Değişmez Testi ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982) Durbin Watson Testi ve sabit varyans varsayımı için ise Değiştirilmiş Wald Testi şeklindedir.

- **Paseran Testi**

Paseran'ın (2004), zaman boyutunun birim boyutundan küçük olduğu durumlarda yatay kesit bağımlılığı sınaması için geliştirdiği test istatistiği aşağıdaki şekildedir (Tatoğlu, 2012, s. 216).

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{p}_{ij}^2 \right) \quad (3.260)$$

Burada $\hat{p}_{ij}^2$ i,j kalıntı korelasyon kalıntı katsayısıdır Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı testinde olduğu gibi hesaplanmaktadır. Test istatistiği $d(=N(N-1)/2)$ serbestlik derecesi ile Ki-Kare (χ^2) dağılmaktadır. Hesaplanan test istatistiği ile χ^2 tablosunun karşılaştırılması sonucu temel hipotezin reddedilmesi yatay kesit bağımlılığına işaret etmektedir.

- **Friedman Testi**

Friedman (1937), Spearman'ın rank korelasyon katsayısı kullanılarak hesaplanan ve parametrik olmayan bir test önermektedir ve test istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Tatoğlu, 2012, s. 218).

$$FR = [(T-1)(N-1)(R_{AVE} + 1)] \quad (3.261)$$

FR İstatistiği, (T-1) serbestlik derecesi ile asimptotik olarak Ki-Kare (χ^2) dağılmaktadır. Burada R_{AVE} ortalama Spearman korelasyon katsayısıdır ve

$$R_{AVE} = \frac{2}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{r}_{ij} \quad (3.262)$$

şeklinde hesaplanmaktadır. Denklemdaki $\hat{r}_{ij}$ Spearman'ın rank korelasyon katsayısıdır ve aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$r_{ij} = r_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T (\rho_{i,t} - (T + \frac{1}{2})) (\rho_{j,t} - (T + \frac{1}{2}))}{\sum_{t=1}^T (\rho_{i,t} - (T + \frac{1}{2}))^2} \quad (3.263)$$

R_{AVE} nin büyük değerleri birimler arası korelasyonun sıfır olmadığını göstermektedir.

- **Yerel En İyi Değişmez Testi (LBI)**

Panel veri tahmincilerinin sapmalı sonuçlar vermesine sebep olan bir diğer sorun, kurulan modelde otokorelasyon olmasıdır. Baltagi-Wu (1999), otokorelasyon varlığının tespitine yönelik sabit etkiler modeli için Yerel En İyi Değişmez testini geliştirmişlerdir. Panel veri modeli,

$$Y_{it} = X_{it}\beta + v_{it} \quad v_{it} = u_{it} + \mu_i \quad (3.264)$$

şeklinde iken sabit etkiler modeli düşünüldüğünde, bu eşitlik matris notasyonu ile aşağıdaki şekilde yazılır (Tatoğlu, 2012, s. 211-212).

$$Y = X\beta + \text{diag}(\iota_{N_i})\mu + u \quad (3.265)$$

denklemden ι_{N_i} : N boyutunun her birim için birim vektörü ifade etmektedir. $u_{it} = \rho u_{it-1} + \varepsilon_{it}$ olmak üzere $\sum_u(\rho) = E(uu') = \sigma_\varepsilon^2 \text{diag}(U_i) = \sigma_\varepsilon^2 \Omega_u(\rho)$ eşitliği yazılabilir. Boyut N'in ortogonal matrisi O_{N_i} olmak üzere $O_{N_i} = \left(\frac{\iota_{N_i}}{\sqrt{N_i B_i}} \right)$ dir. Burada B_i , $B'_i \iota_{N_i} = 0$, $B'_i B_i = I_{N_i-1}$ ve $B'_i B_i = I_{N_i} - \bar{J}_{N_i}$ özelliklerini sağlayan $N_i(N_i - 1)$ boyutlu bir matristir. J_{N_i} boyut N'in her bir birim için birim matrisi olmak üzere $\bar{J}_{N_i} = J_{N_i}/N_i$ eşitliği vardır. Denklem 3.3.25 $\text{diag}(B'_i)$ ile çarpılırsa,

$$\text{diag}(B'_i)Y = \text{diag}(B'_i)X\beta + \text{diag}(B'_i)u \quad (3.266)$$

elde edilir. Dönüştürülmüş model aşağıdaki şekilde yazılırsa

$$\tilde{Y} = \tilde{X}\beta + \tilde{u} \quad (3.267)$$

Elde edilen model grup içi tahminciyi ifade etmek üzere LBI testi için d istatistiği aşağıdaki şekilde yazılır:

$$d = \frac{z' A_0 z}{z' z} \quad (3.268)$$

burada

$$A_0 = \left\{ \frac{\partial \Omega_{\bar{u}}^{-1}(\rho)}{\partial \rho} \right\} \Big|_{\rho=0} = - \left\{ \frac{\partial \Omega_{\bar{u}}(\rho)}{\partial \rho} \right\} \Big|_{\rho=0} \quad (3.269)$$

ve $Z = \bar{P}_{\bar{x}} \tilde{Y}$ dir.

- **Durbin-Watson Testi**

Sabit etkiler modeli için bir diğer otokorelasyon sınaması yapılabilecek test; Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982), Durbin Watson testidir. AR(1) modeli kullanılarak hesaplanan testte d istatistiği aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır (Tatoğlu, 2012, s. 213).

$$d = \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} (\tilde{z}_{i,t_{i,j}} - \tilde{z}_{i,t_{j-1}} I(t_{i,j} - t_{i,j-1} = 1))^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} \tilde{z}_{i,t_{i,j}}^2} \quad (3.270)$$

denklemden, $\tilde{z} = \text{diag}(B'_i B_i)(Y - X\tilde{\beta})$ eşitliği vardır. $\tilde{\beta}$ LBI dönüştürülmüş modelin en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmesinden elde edilir. $I(t_{i,j} - t_{i,j-1} = 1)$ ise parantez içindeki önerme doğru ise 1, aksi halde 0 değerlerini alan bir işaret fonksiyonudur.

- **Değiştirilmiş Wald Testi**

Greene (2000), normal dağılım varsayımının ihmal edilmesi durumunda da değişen varyans tespitine yönelik olarak Değiştirilmiş Walt testini geliştirmiştir. Test istatistiği aşağıdaki şekilde yazılır (Tatoğlu, 2012, s. 208).

$$W = \sum_{i=1}^N \frac{(\hat{\sigma}_i^2 - \sigma^2)^2}{V_i} \quad (3.271)$$

Denklemdede $\hat{\sigma}_i^2$ i yatay kesit biriminin kalıntı varyansının tahmincisidir ve aşağıdaki şekilde hesaplanır:

$$\hat{\sigma}_i^2 = \frac{1}{T_i} \sum_{t=1}^{T_i} v_{it}^2 \quad (3.272)$$

ayrıca

$$V_i = \frac{(T_i - 1)}{T_i} \sum_{t=1}^{T_i} (v_{it}^2 - \hat{\sigma}_i^2)^2 \quad (3.273)$$

eşitliği vardır. W test istatistiği, N serbestlik derecesi ile Ki-Kare (χ^2) dağılımına uymaktadır.

3.2.5.2. Tesadüfi Etkiler Modeline İlişkin Varsayım Testleri

Tesadüfi etkiler tahmincisine ilişkin varsayım testlerinde, yatay kesit bağımlılığı için sabit etkiler tahmincisinde olduğu gibi Pesaran (2004) ve Freidman (1937) testleri kullanılmıştır. Otokorelasyonsuzluk varsayımı için Lagrange Çarpanı (LM) ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (ALM) testleri ve sabit varyans varsayımı için ise Levene, Brown ve Forsythe (1974) testi kullanılmıştır. Pesaran (2004) ve Freidman (1937) testlerine ilişkin açıklama yukarıda ifade edildiği için doğrudan diğer varsayım testleri aşağıdaki şekilde ifade edilir.

- **Lagrange Çarpanı (LM) ve Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (ALM)**

Bilindiği gibi Lagrange Çarpanı (LM) testi birden çok amaçla kullanılabilmektedir. Bu test yukarıda anlatıldığı üzere tahminci seçimi için kullanılabildiği gibi, sabit etkiler modelinde yatay kesit bağımlılığının tespitinde, tesadüfi etkiler modelinde ise değişen varyansın tespitinde kullanılmaktadır. Ayrıca Düzeltilmiş Lagrange Çarpanı (ALM) ile birlikte, kurulacak tesadüfi etkiler modelinde otokorelasyon olup olmadığının sınanması içinde kullanılır. Testte otokorelasyon katsayısının (lambda, ρ) sıfıra eşit olduğu, ($H_0: \rho = 0$) ve hem tesadüfi etkinin hem de otokorelasyonun birlikte sıfıra eşit olduğu, ($H_0: \sigma_u^2 = 0, \rho = 0$) hipotezleri sınanmaktadır. LM ve ALM otokorelasyon testleri 1 serbestlik derecesi ile ve birleşik LM testi 2 serbestlik derecesi ile Ki-Kare (χ^2) dağılımına uymaktadır (Tatoğlu, 2012, s. 227-228).

- **Levene, Brown ve Forsythe Testi**

Levene (1960) normal dağılım varsayımının gerçekleşmediği durumda geçerli olabilecek ve değişen varyansın tespitine yönelik bir test önermektedir. Bu testi temel alan Brown ve Forsythe (1974) kırılmış ortalamaya dayalı alternatif bir test daha önermişler ve literatürde Levene, Brown ve Forsythe Testi olarak bilinen ve panel modellerinde sabit varyans varsayımını incelemek için sıklıkla kullanılan yerel bir tahminci ortaya çıkmıştır. Levene (1960) tarafından geliştirilen test istatistiği aşağıdaki şekilde yazılır (Tatoğlu, 2012, s. 222).

$$W_0 = \frac{\sum_i n_i (\bar{Z}_i - \bar{Z})^2 / (g - 1)}{\sum_i \sum_j (Z_{ij} - \bar{Z})^2 / \sum_i (n_i - 1)} \quad (3.274)$$

Burada $Z_{ij} = |X_{ij} - \bar{X}_i|$ olmak üzere X_{ij} i gruptaki X'in j gözlemi ve n_i : gözlem sayısı ve g_i : birim sayısıdır. Brown ve Forsythe (1974) tarafından önerilen test istatistiğinin ilkinde (W_{50}) $\bar{X}_i$ yerine X_{ij} 'nin i birim medyanı, ikincisinde (W_{10}) $\bar{X}_i$ yerine X_{ij} 'nin i birim %10 kırılmış ortalaması yer almaktadır. W'ın kritik değerleri, g-1 ve $\sum_i (n_i - 1)$ serbestlik derecesi ile Snedecor F tablosundan elde edilmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İSLAMİ FİNANS ve EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

İslamî finans; yukarıda da tanımlandığı gibi sosyal adaleti, gelir dağılımı eşitliğini, kaynakların ortaklık yoluyla çoğaltılmasını, faiz ve belirsizlikten uzak durmayı, özel teşebbüsün gelişmesini amaçlayan ve İslam dininin belirlediği kurallar ile yönetilen alternatif bir finans anlayışıdır.

İslamî finans özellikle son on yılda en hızlı büyüyen sektörlerden biri durumundadır. Reuters (2020), Global İslamî Ekonomi Raporunda sektörün büyüklüğü 2,4 trilyon dolar olarak hesaplanmış ve 2024 yılına kadar yaklaşık 3,2 trilyon dolara yükseleceği tahmin edilmektedir.

Bu yükseliş finans alanında çalışan araştırmacıların konuya ilgisini artırmış ve İslamî finansın ekonomik göstergeler ile olan ilişkisi, bilimsel çalışmalarda yer almaya başlamıştır. Araştırmalara konu olan en önemli ekonomik göstergelerden birisi ise ekonomik büyümedir.

Kuşkusuz ekonomik büyüme; politika yapıcılar, araştırmacılar ve ekonomistlerin üzerinde hassasiyetle durdukları bir konudur. Ayrıca ülkelerin uluslararası karşılaştırılması yapılırken dikkate alınan göstergelerden biridir. Levine'e göre (2005) bir ülkede gelişmiş bir finansal yapının varlığı ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde büyük bir öneme sahiptir. Aynı şekilde, Demirgüç-Kunt, Laeven, ve Levine (2004), finansal sektörün, reel ekonomik büyümede önemli bir rol üstlendiğini belirtmişlerdir.

İslamî finans ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların büyük bir çoğunluğu, sistemin ekonomik büyümeye pozitif bir katkı sunduğunu ve geleneksel finansın tamamlayıcısı rolünü üstlendiğini belirtmişlerdir (Abduh ve Omar, 2012; Yusof ve Bahlous, 2013; Farahani ve Dastan, 2013; Grassa ve Gazdar, 2014; Zarrouk, El Ghak ve Al Haija, 2017; Boukhatem ve Moussa, 2018).

Ekonomik büyüme ile ilgili araştırmaların odak noktası genellikle katılım bankaları olmaktadır. Bunun temel sebebi, katılım bankalarının 1,7 trilyon dolar değerindeki

aktifleriyle dünyadaki İslamî finansa ait varlıkların yaklaşık %71'ini temsil etmelerinin (Reuters, 2020), yanında 2008 küresel krizinden sonra istikrarlı bir şekilde büyümeye devam etmeleridir (Olson ve Zoubi, 2017). Konvansiyonel bankalardan farklı olarak katılım bankaları paranın değil malların ve dokümanların ticâretini yapmaktadırlar. Birinci bölümde anlatıldığı üzere selem, murâbaha ve icâre gibi akitlerde para yerine gerçek malların ticâreti yapılmaktadır. Müşâreke ve mudârebe temelli modellerde ise müşterilerin gerçekleştirdikleri ekonomik aktiviteler üzerinden ortaklık oranında kazanç elde edilmektedir (Ayup, 2017, s. 92).

İslamî finansa ve ekonomik büyümeye ilişkin göstergeler incelendiğinde konunun araştırma ülkeleri üzerinde incelenmesi, finans literatürü açısından önem arz etmektedir. Reuters (2020), Küresel İslam Ekonomisi Gösterge Puanlarına göre Malezya 111 puanla ülkeler sıralamasında birinci sırada yer almaktadır. BAE 79 puanla ikinci, Bahreyn 60 puanla üçüncü, Endonezya 49 puanla beşinci, Umman 48,7 puanla altıncı, Ürdün 47,2 puanla yedinci, Pakistan ve Kuveyt 45 puanla sekizinci, Sudan 39 puanla on birinci ve Türkiye 36 puanla on ikinci sıradadır. Mısır belirtilen kategoride küresel anlamda ilk on beş ülke içerisinde yer almamaktadır. Fakat 2019 yılı ekonomik büyüme göstergeleri incelendiğinde %5,5 büyüme rakamıyla Mısır araştırma ülkelerinin içinde birinci sıradadır. Daha sonra sırası ile Endonezya %5, Malezya %4,3, Ürdün %2, Bahreyn %1,8, BAE %1,6, Pakistan %0,9, Türkiye %0,87, Umman %0,5 ve Kuveyt %0,4 pozitif büyüme oranlarına sahip ülkelerdir. Küresel İslam Ekonomisi Gösterge Puanlarına göre on birinci sırada yer alan Sudan 2019 büyüme rakamlarına göre %2,5 küçülmüştür (World Bank, 2019).

Yukarıdaki açıklamalar ışığında İslamî finansın katılım bankacılığı özelinde gelişmesi, ekonomik büyümeyi destekliyor mu? sorusu araştırmanın temel problemidir. Çalışmanın hipotezi “katılım bankalarının performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır” şeklindedir.

Çalışmada, katılım bankalarına ilişkin seçilmiş performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 2013-2018 yılları arasındaki dönem için BAE, Kuveyt, Umman, Bahreyn, Türkiye, Malezya, Endonezya, Pakistan, Sudan, Mısır ve Ürdün ülkeleri özelinde araştırılmıştır. Literatürde konuyu ele alan çalışmaların eş bütünleşme, nedensellik, hata düzeltme (ECMs), ARDL, VAR, FLMOLS, VECM, GMM ve OLS gibi modeller yardımı ile tahminler yaptığı görülmektedir. (Abduh ve

Chowdhury, 2012; Abduh ve Omar, 2012; Manap, Abduh ve Omar, 2012; Yusof ve Bahlous, 2013; Farahani ve Dastan, 2013; Echchabi ve Azouzi, 2015; Majid ve Kassim, 2015; Hachicha ve Amar, 2015; Imam ve Kpodar, 2016; Kassim, 2016; Zarrouk, Ghak ve Haija, 2017; Boukhatem ve Moussa, 2018; Ledhem ve Mekidiche, 2020). Bu açıdan bakıldığında bu çalışmanın literatüre katkısı; konuyu Arellano, Froot ve Rogers dirençli standart hatalar tahmincileriyle araştıran ilk çalışma olmasıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde sırası ile literatür ve model ve bulgular yer almaktadır.

4.1. İslamî Finans ve Ekonomik Büyüme Literatür Özeti

Çalışmanın bu bölümünde İslamî finans ile ekonomik büyüme ilişkisini, çeşitli değişkenler ve ekonometrik modeller yardımı açıklayan literatür özeti sunulmuştur.

Furqania ve Mulyanyb (2009), Malezya için 1997-2005 dönemleri arasında üçer aylık veri ile yapmış oldukları çalışmada İslamî finansı temsilen bankaların toplam finansmanı, büyümeyi temsilen kişi başına düşen reel GSYH kullanılmıştır. Ayrıca modelde brüt sabit sermaye oluşumu, ithalat ve ihracat verileri de kullanılmıştır. Yapılan VAR-VECM-Johansen-Granger analizlerine göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif ve güçlü bir ilişki bulunurken ilişkinin yönü reel ekonominin büyümesinden İslamî finansa doğrudur. Sabit yatırımlar İslamî finansın kısa dönemde Granger nedeni olurken, uzun dönemde değişkenler arasındaki ilişki karşılıklıdır. Diğer taraftan, söz konusu çalışmada İslamî finans ile uluslararası ticâret arasında herhangi bir ilişki bulunmamıştır.

Abduh ve Chowdhury (2012), çeyrek dönemlik verileri kullanarak 2004-2011 yılları arasında Bangladeş üzerinde yapmış oldukları çalışmada, VAR-VECM-Johansen-Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Ekonomik büyümeyi temsilen reel GSYİH, İslamî finansı temsilen İslamî bankaların sahip oldukları toplam mevduatlar ve bankacılık finansman değerlerini inceledikleri çalışmanın sonuçlarına göre, İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü uzun ve kısa dönem için pozitif ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

Abduh ve Omar (2012), ARDL-ECM-Granger nedensellik analizlerini kullanarak 2003-2010 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler ile İslamî bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Endonezya için araştırmışlardır. Çalışmada

İslamî finansı bankacılık sektörünün sağladığı toplam finansman temsil ederken, büyümeyi reel GSYH temsil etmektedir. Brüt sabit sermaye yatırımlarının kontrol değişkeni olduğu araştırmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde çift yönlü pozitif bir ilişki bulunurken İslamî finans sermaye birikimini de pozitif etkilemektedir.

Abduh, Brahim ve Omar (2012), Bahreyn ekonomisi için 2000-2010 yılları arasındaki çeyrek dönemlik verileri kullanarak İslamî finans ve konvansiyonel finans ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada İslamî finansı temsilen katılım bankalarının toplam finansmanı ve toplam mevduatları kullanılırken, konvansiyonel finansı temsilen bankaların toplam mevduatları ile krediler kullanılmıştır. Büyümeyi temsilen ise nominal GSYH değişkeni kullanılmıştır. Yapılan çalışmada kullanılan VECM ve Johanson Juselius analizlerine göre İslamî finansın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif kuvvetli ve çift yönlü bir ilişki bulunurken kısa dönemde değişkenler arasında bir ilişki yoktur. Ayrıca konvansiyonel finans ile ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

Yazdan ve Sadr (2012), İran ve Endonezya ekonomileri üzerinde yapmış oldukları araştırmada 2000-2010 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler ile ARDL-ECM-Granger nedensellik analizlerini kullanarak İslamî finans ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada İslamî finansı, bankacılık sektörünün sağladığı toplam finansman temsil ederken, büyümeyi reel GSYH temsil etmektedir. Modelde kontrol değişkeni brüt sabit sermaye yatırımlarıdır. Araştırmanın sonuçlarına göre hem İran hem de Endonezya için İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında hem uzun hem de kısa dönemde çift yönlü pozitif güçlü bir ilişki bulunurken İslamî finans sermaye birikimini de pozitif etkilemektedir.

Manap, Abduh ve Omar (2012), Malezya için 1998-2012 yılları arasındaki çeyrek dönemlik verilerle Toda Yamamoto ve Bootstrap -Granger nedensellik analizlerini kullanarak, İslamî finansın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada her iki yöntemin sonuçlarını şu şekilde raporlamışlardır: Toda-Yamamoto Wald test sonuçlarına göre İslamî finansın gelişmesi ekonomik büyümenin güçlü bir Grenger nedeni iken bu durumun tersi geçerli değildir. Bootstrap nedensellik testi sonuçlarına göre ise İslamî finansın ekonomik büyümeye doğru olan nedensellik Toda-Yamamoto Wald test sonuçlarındaki gibi güçlü

değildir. Çalışmada İslamî finansı temsilen katılım bankalarının toplam finansmanı kullanılırken büyümeyi temsilen reel GSYH kullanılmıştır. Ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu da modele eklenmiştir.

Yusof ve Bahlous (2013) GCC ülkelerinden Bahreyn, Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve Doğu Asya ülkelerinden Malezya ve Endonezya ülkeleri için panel eşbütünleşme, VAR temelli varyans ayrıştırma (VDCs) ve etki-tepki fonksiyonları ile yapmış oldukları analizlerde 2000-2009 yılları arasındaki yıllık verileri kullanmışlardır. Çalışmada İslamî finansı temsilen katılım bankalarının toplam finansmanı kullanılırken büyümeyi temsilen KBDGSYH'daki artış kullanılmıştır. Ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu/GSYH, işlem gören toplam hisse senedi değeri/GSYH ve ticâret hacmi, kontrol değişkenleri olarak modele eklenmiştir. Yapılan çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finans ekonomik büyümeye hem GCC ülkelerinin tamamında hem de Malezya ve Endonezya'da kısa ve uzun dönem için katkı sunmaktadır. Ayrıca kısa dönem için İslamî finansın ekonomik büyümeye katkısı Malezya ve Endonezya'da GCC ülkelerine nazaran daha yüksektir.

Abduh ve Sukmana (2013), Malezya'da İslamî finans ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi borsa endeksleri üzerinden araştırdıkları çalışmalarında İslamî borsayı temsilen FTSE BM Emas Shariah İndeksini, konvansiyonel borsayı temsilen FTSE BM Composite İndeksini ve ekonomik büyümeyi temsilen reel GSYH verilerini kullanmışlardır. 2000-2011 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler üzerinden ARDL ve Grenger nedensellik analizleri sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir eşbütünleşme bulunurken konvansiyonel finans ile ekonomik büyüme arasında bir eşbütünleşme söz konusu değildir.

Tajgardoon, Behname ve Noormohamadi (2013), Bahreyn, İran, Malezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Pakistan, Kuveyt, Suudi Arabistan, Katar, Irak, Umman, Türkiye ve Yemen ülkeleri için yapmış oldukları çalışmada 1980-2009 yılları arasındaki verileri kullanarak panel veri analizleri yapmışlardır. Çalışmada İslamî finansı temsilen bankaların özel sektöre sunmuş oldukları krediler ve büyümeyi temsilen GSMH ve ticâret hacmi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında sadece kısa dönem için karşılıklı pozitif bir ilişki bulunmaktadır.

Farahani ve Dastan (2013), Malezya, Endonezya, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Mısır, Kuveyt, Katar ekonomilerinde 2000-2010 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler ile yapmış oldukları çalışmada panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizleri kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre belirtilen ülkelerde İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında hem uzun dönemli hem de kısa dönemli güçlü ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca uzun dönemli ilişkinin gücü kısa dönemli ilişkiden daha yüksektir. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişken bankaların toplam finansmanı olurken, büyümeyi temsil eden değişken ise reel GSMH'dır. Modele brüt sabit sermaye oluşumu değişkeni kontrol değişkeni olarak eklenmiştir.

Echchabi ve Azouzi (2013), İslamî bankacılığın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Kuveyt ekonomisi için 2004-2011 yılları arasında araştırmışlardır. Eşbütünleşme, vektör hata düzeltme modeli (VECM) ve Grenger nedensellik analizleri kullanılan çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankacılığın sağladığı finansman ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde negatif ve önemsiz bir ilişki bulunurken kısa dönemde değişkenler arasında nedensellik ilişkisi yoktur.

Tabash ve Dhankar (2013), 1990-2008 yılları arasındaki dönem için Bahreyn üzerinde yapmış oldukları çalışmada Johansen ve Grenger nedensellik testlerini kullanmışlardır. İslamî bankacılığın gelişmesi değişkenini temsilen, katılım bankalarının özel sektöre sağladığı krediler kullanılırken büyümeyi temsilen reel GSYH kullanılmıştır. Yapılan çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankacılığın sağlamış olduğu finansman ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ve güçlü bir ilişki bulunurken, Grenger nedensellik testi sonuçlarına göre değişkenler arasındaki pozitif ve güçlü ilişki iki yönlüdür.

Ustaoglu, İncekara ve Yıldız (2013), Katılım bankalarının toplam mevduatları, toplam kâr ödemesi, toplam çalışan sayısı ve toplam şube sayısı ile GSYİH değişkenlerini kullanarak yapmış oldukları regresyon ve ANOVA analizi sonuçlarına göre 2003-2011 yılları arasında Türkiye'de katılım bankalarının gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında katılım bankalarının bağımlı durumda olduğu, pozitif anlamlı bir ilişki vardır.

Tabash ve Dhankar (2014), Aynı yılda konu ile ilgili olarak beş farklı çalışma yapmışlardır. Bu çalışmalardan dört tanesi için yapılan uygulamaların tamamında

Johansen ve Grenger nedensellik analizleri kullanılmıştır. Çalışmalardan ilki Katar için yapılmış ve 1990-2008 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişken İslamî bankaların sağladığı fonlar ve büyümeyi temsilen GSYH kullanılmıştır. Brüt sabit sermaye oluşumu modelde kontrol değişkenidir. İkinci çalışma Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri için 1990-2008 ve 1990-2010 yıllarını kapsayacak şekilde iki farklı dönem için yapılmıştır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişken İslamî bankaların özel sektöre kullandığı krediler olurken büyümeyi temsilen GSYH değişkeni tercih edilmiştir. Yapılan üçüncü çalışma 1990-2010 dönemini kapsamakta ve Birleşik Arap Emirlikleri için yapılmıştır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişken İslamî bankaların özel sektöre kullandığı krediler olurken büyümeyi temsilen GSYH kullanılmıştır. Ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırım değişkenleri kontrol değişkeni olarak tercih edilmiştir. Dördüncü ve son çalışma ise Katar için yapılan önceki çalışmaya doğrudan yabancı yatırım değişkeni eklenmesi ile yeni bir çalışma olarak sunulmuştur. Yapılan beşinci çalışmada uygulama bulunmamakta genel değerlendirmelere yer verilmektedir. Katar için yapılan her iki çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem için pozitif güçlü ve iki yönlü ilişki bulunmaktadır. Ayrıca İslamî finansmandan doğrudan yabancı yatırımlara doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır. Bahreyn, Katar Birleşik Arap Emirlikleri için yapılan çalışmanın sonuçlarına göre Bahreyn, Katar’da İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında pozitif güçlü ve iki yönlü ilişki bulunmaktadır. Birleşik Arap Emirlikleri’nde ise sadece İslamî finanstan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi vardır. 1990-2010 dönemini kapsamakta olan ve sadece Birleşik Arap Emirlikleri için yapılmış diğer çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finanstan ekonomik büyümeye doğru güçlü pozitif bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Grassa ve Gazdar (2014), İslamî finansın gelişmesi ile konvansiyonel finansın gelişmesi ve ekonomik büyüme ilişkisini GCC (Bahreyn, Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri) ülkeleri üzerinde 1996-2011 yılları arasında genelleştirilmiş en küçük kareler, OLS - panel veri yöntemleri ile analiz etmişlerdir. Çalışmada toplam finans sektörünü temsilen seçilen değişkenler bankaların toplam mevduatları ve özel sektöre sunulan kredilerdir. Araştırmada ayrıca convansiyonel ve katılım bankalarının toplam mevduatları ve özel sektöre sunulan kredileri ayrı ayrı

değerlendirilerek İslamî finans ve geleneksel finansın gelişimi birbirinden ayrılmıştır. İslamî finansının gelişimine bankalara ek olarak sukuk ihracı değişkeni eklenmiştir. Analizde değişkenler oransal olarak hesaplanmıştır. Büyümeyi temsilen seçilen değişken ise GSYH'dir. Çalışmanın sonuçlarına göre GCC ülkeleri için sukuk dışında İslamî finansın gelişmesi ekonomik büyümeye sebep olurken konvansiyonel finansın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında önemli bir ilişki bulunmamıştır. Ayrıca toplam finansal sistemin gelişmesi ile büyüme arasında da anlamlı bir ilişki yoktur.

Al-Oqool, Okab ve Bashayreh (2014), Ürdün ekonomisi üzerinde 1980-2012 yılları arasındaki dönem için Johansen ve Grenger nedensellik ile VECM temelli nedensellik testlerini kullanarak yaptıkları analizlerin sonuçlarına göre İslamî bankaların yapmış oldukları finansman ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü uzun dönem Grenger nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca ekonomik büyümeden İslamî bankaların toplam mevduatlarına doğru tek yönlü bir ilişki rapor etmişlerdir. Çalışmada İslamî bankaların gelişimini temsil eden değişken Ürdün'de faaliyet gösteren bankaların toplam finansman ve toplam mevduat değerleri olurken büyümeyi temsil eden değişken reel GSYH'dir.

Ellahi ve Saghir (2014), 1980-2013 yılları arasında Pakistan için yapmış oldukları çalışmada İslamî finansı temsilen bankaların kullandıkları kredileri ve büyümeyi temsilen GSYH kullanılmıştır. Modele brüt sabit sermaye oluşumu ve ticari serbestlik değişkenleri de eklenmiştir. Johansen ve VECM analizlerinin sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki bulunurken kısa dönemde değişkenler arasında bir ilişki yoktur.

Işık (2014), 2006-2014 yılları arasındaki dönemde konuyu Türkiye için araştırdığı çalışmada Johansen ve Granger nedensellik testlerini uygulamıştır. Çalışmada katılım bankacılığını temsilen İslamî bankaların sunmuş oldukları kredileri ve toplam mevduatları, büyümeyi temsilen reel GSYH değişkeni kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye'de uzun dönemde, değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Kısa dönemde katılım bankası kredileri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanırken katılım bankası mevduatlarından ekonomik büyümeye ve katılım bankası kredilerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi gözlemlenmiştir.

Majid ve Kassim (2015), Malezya üzerinde 1997-2009 yıllarını kapsayan dönem için yaptıkları araştırmalarında ARDL, VECM ve VDCs modellerini kullanmışlardır. İslamî finans temsilen seçilen değişkenler İslamî bankaların toplam mevduatları, toplam finansmanları ve Malezya'nın Dow Jones İslami Borsa Endeksi'dir. Büyümeyi temsilen seçilen değişken reel GSYH'dır Çalışmaya tüketici fiyat endeksi, ihracat ve ithalat değerleri eklenmiştir. Değişkenler oransal olarak analize alınmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finansın gelişmesinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve uzun dönem nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Echchabi ve Azouzi (2015), Birleşik Arap Emirlikleri üzerinde 2004-2011 yılları için yapmış oldukları çalışmada eşbütünleşme ve Grenger nedensellik testlerini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî finansı bankaların toplam finansmanı temsil ederken büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dır. Çalışmaya brüt sabit sermaye oluşumu ve ticâret hacmi değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Elhachemi ve Othman (2015), 1990-2010 yılları için İran üzerinde konuyu araştırdıkları çalışmada ARDL ve Grenger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî bankaların gelişmesini aktivite ve büyüklük olarak ayırmışlardır. Aktivitenin gelişmesini temsil eden değişken yurt içi özel sektöre verilen krediler, büyüklük olarak gelişmeyi temsil eden değişken toplam mevduatlardır. Büyümeyi temsil eden değişken ise KBDGSYH'deki artış oranıdır. Son olarak finansal krizleri temsil eden değişken ise M2 para arzı/toplam rezervlerin volatilitesidir. Araştırmanın sonuçlarına göre İran'da İslamî finansın aktivite ve büyüklük olarak gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli iki yönlü pozitif bir ilişki bulunurken kısa dönem için İslamî finans ekonomik büyümenin ve finansal krizlerin Grenger nedeni değildir.

Sadraoui ve Hleli (2015), MENA bölgesi ülkeleri ve Malezya ile birlikte toplam 15 ülke üzerinde 1993-2004 dönemleri için yapmış oldukları çalışmada Panel veri analizini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişken katılım bankalarının özel sektöre sundukları kredilerdir. Ayrıca çalışmada konvansiyonel bankaların özel sektöre sundukları krediler de kullanılmıştır. Büyümeyi temsilen seçilen değişken KBDGSYH olurken KBDİNİTİALG/GSYH, TÜFE, net ihracat/GSYH ve kamu harcamaları/GSYH değişkenleri de modele eklenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile büyüme arasında önemli bir ilişki

vardır. İslamî bankaların kullandığı krediler konvansiyonel banka kredilerine oranla daha büyük bir etkiye sahiptir.

Hachicha ve Amar (2015), Malezya üzerinde 2000-2011 yılları arasındaki dönem için yaptıkları çalışmada Johanson Juselius ve ECM analizlerini kullanmışlardır. Araştırmanın sonuçlarına göre ekonomik büyüme ile İslamî finans arasında tek yönlü bir eşbütünleşme bulunmaktadır. Ayrıca GSYH hasılanın İslamî finansa göre esnekliği kısa dönemde daha yüksek olmakla birlikte, oldukça düşüktür. Çalışmada büyümeyi temsilen seçilen değişken GSYH olurken İslamî finansı temsilen seçilen değişkenler İslamî bankaların özel sektöre kullandıkları krediler/toplam krediler, İslamî bankaların özel sektöre kullandıkları krediler/GSYH ve İslamî finansal araçlar tarafından sağlanan krediler/yatırımlar olarak belirlenmiştir. Çalışmanın modeline ayrıca brüt fiziksel sermaye stoku ve iş gücü değişkenleri eklenmiştir.

Gheeraert ve Weill (2015), 2000-2005 yılları arasındaki dönem için seçtikleri 70 ülke üzerinde Tek Aşamalı Stokastik Sınır Modeli /SFA yardımı ile yapmış oldukları çalışmada İslamî finansın gelişmesi ile ekonomik verimlilik arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankacılığın gelişimi ile ekonomik verimlilik arasında doğrusal olmayan bir ilişki bulunmaktadır. Çalışmada İslamî bankaların gelişmesini temsilen seçilen değişkenler özel sektöre kullandırılan krediler/GSYH ve toplam mevduatlar/GSYH'dir. Ekonomik verimliliği temsil eden değişken KBDGSYH olurken modele konvansiyonel bankaların özel sektöre kullandıkları krediler/GSYH, konvansiyonel bankaların toplam mevduatları/GSYH, toplam krediler/GSYH ve toplam mevduatlar/GSYH, brüt fiziksel sermaye stoku/iş gücü ve TÜFE değişkenleri eklenmiştir.

Imam ve Kpodar (2016), 1990-2010 yılları arasındaki dönemde 29'u İslam İşbirliği Teşkilatına üye toplam 52 gelişmekte olan ülke üzerinde üçer yıllık verilerin ortalamalarını kullanarak yaptıkları çalışmada Panel Veri analizlerini kullanmışlardır. Ülkelere özgü etkileri kontrol etmek için yapılan pooled OLS ve Fixed-effects analizlerinin sonuçlarına göre belirli bir finansal gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde İslamî finans ekonomik büyümeyi destekler niteliktedir. Ayrıca geleneksel finansının yerini almaktan çok onun tamamlayıcısı konumundadır. Çalışmada yapılan dinamik panel genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) tahmini sonuçlarına göre hem finansal sistemin gelişmesi hem de İslamî bankacılığın gelişmesi ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Bu etkide İslamî

bankacılığın rolü daha zayıftır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişkenler İslamî bankalar tarafından özel sektöre kullandırılan krediler, varlıklar, mevduatlar/GSYH, varlık/sermaye (CA), varlık getirisi (ROA) ve özkaynak getirisi (ROE) oranıdır. Büyümeyi temsil eden değişken KBDGSYH dır. Modele ayrıca konvansiyonel banka ve banka dışı finansal araçlar tarafından özel sektöre kullandırılan (krediler, varlıklar, mevduatlar) /GSYH, kamu harcamaları/GSYH, TÜFE, Eğitim (İlkokul kayıt oranı) ticari serbestlik, ticâret haddi ve ülke kurum kalitesi değerleri eklenmiştir.

Kassim (2016), Malezya üzerinde 1998-2013 yılları arasındaki dönem için yaptığı çalışmada ARDL modelini kullanmıştır. Çalışmada büyümeyi temsil eden değişken sanayi üretim indeksi olurken İslamî finansı temsil eden değişken İslamî bankaların mevduatları ve toplam finansmanlarıdır. Çalışmaya ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu, ticari serbestlik, kamu harcamaları ve TÜFE değişkenleri eklenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre kısa vadede İslamî banka mevduatları reel ekonomi üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir. Uzun dönemde ise değişkenler arasında güçlü ve pozitif bir etki bulunmaktadır. Ayrıca İslamî bankaların sağlamış olduğu finansman ile ekonomik büyüme arasında hem uzun dönemde hem de kısa dönemde önemli pozitif bir ilişkinin varlığını rapor etmiştir.

Tunay (2016), 19 İslam ülkesine ait 2000-2013 yılları arasındaki dönemde İslamî bankaların toplam aktifleri, kullandıkları fonlar ve mevduatları ile GSYİH ve gayri safi sermaye oluşumu (GSSO) değişkenleri arasındaki ilişkiyi Panel Nedensellik testleri ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankaların toplam aktifleri, kullandıkları fonlar ve mevduatlarından gayri safi sermaye oluşumuna doğru tek yönlü bir nedensellik vardır. Ayrıca belirtilen değişkenlerden GSYH'ye doğru anlamlı bir nedensellik belirlenememiştir. Ancak yazar GSYH'den mevduatlara ve kullandırılan fonlara doğru nedensellikler olduğunu rapor etmiştir.

Kalim, Mushtaq ve Arshed (2016), 2006-2013 yılları arasındaki dönemde Pakistan üzerinde ARDL ve (ECMs) modelleri yardımı ile yapmış oldukları araştırmada uzun dönem için İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında güçlü pozitif bir ilişki ve eşbütünlük bulunduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca İslamî bankacılık ürünlerinden icara ile büyüme arasında pozitif, murâbaha ve azalan müşâreke ile negatif ilişki vardır. Aynı zamanda İslamî toplam finansman, brüt sabit sermaye oluşumu, azalan

müşâreke ve icara ekonomik büyümenin Grenger nedenidir. Çalışmada ekonomik büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dir.

Zirek, Boz ve Hassan (2016), İslam İşbirliği Teşkilatına üye 14 ülke üzerinde 1999-2011 yılları arasındaki dönem için Panel VAR modeli kullanarak yapmış oldukları çalışmada İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişkenler İslamî bankaların mevduatları, varlıkları ve kullandıkları krediler olurken büyümeyi temsil eden değişken reel GSYH'dir. Ayrıca modele sermaye stoku, enflasyon ve işsizlik rakamları, nüfus artış hızı, beşeri sermaye, Offshore bankacılık, ihracat, tarımsal üretim değeri, kamu harcamaları, cep telefonu kullanma oranı ve faiz oranı değişkenleri eklenmiştir. Ayrıca İslamî bankaların mevduatları, varlıkları ve kullandıkları kredilerin toplam bankacılık içindeki payının artması ekonomik büyümenin de yükselmesine neden olduğunu belirtmişlerdir.

İslam İşbirliği Teşkilatına üye ülkelere yönelik başka bir çalışmada Maamor ve Abdullah (2016), dört farklı ülke için 1990-2012 yılları arasındaki dönemdeki veriler ile panel veri iki aşamalı en küçük kareler testlerini uygulamışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre kamu harcamaları ve net ihracat ekonomik büyümeyi etkilerken İslamî finansman 4 İİT ülkesinde de ekonomik büyüme ile pozitif ve önemli ölçüde ilişkilidir. Çalışmada büyümeyi temsil eden değişken KBDGSYH olurken İslamî finansı temsil eden değişkenler ülkelerdeki İslamî bankaların özel sektöre sunmuş oldukları toplam finansman/GSYH değerleridir. Çalışmaya ayrıca özel sektöre sağlanan toplam krediler/GSYH, likitide karşılama oranı, geniş para arzı/GSYH, net ihracat, özle ve kamu yatırımları, kamu harcamaları değişkenleri eklenmiştir.

Ali ve Uddin (2016), ARDL, VECM ve (VDCs) modelleri yardımıyla, Malezya için 2006-2014 yılları arasındaki dönemi analiz etmişlerdir. Çalışmada büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dir. İslamî finansı temsil eden değişken İslamî bankaların özel sektöre sağladığı finansmandır. Modele ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu ve TÜFE değerleri eklenmiştir. Yapılan çalışmanın sonucuna göre Malezya'da GSYH'nin büyümesi İslamî finansı geliştirmektedir. Diğer bir ifade ile Malezya'da İslamî finans GSYH'ye bağımlı durumdadır.

Rabaa ve Younes (2016), Panel veri genelleştirilmiş en küçük kareler ve fixed-effects analizleri ile 2001-2011 yılları arasındaki dönem için Bahreyn, Suudi

Arabistan, Tunus, Büyük Britanya ve Birleşik Arap Emirlikleri ülkeleri üzerinde yapmış oldukları çalışmada finansal serbestleşme ve İslamî finansın ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişkenler varlık getirisi (ROA), özkaynak getiri (ROE), toplam finansman içerisindeki mudârabeye+müşâreke oranı, zekat/net varlıklar ve İslamî kazançlar/toplam kazançlar olurken büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dir. Ayrıca modele sanayi üretim endeksi, TÜFE ve para piyasası oranı değişkenleri eklenmiştir.

Echchabi, Aziz ve Idriss (2016), Sukuk ihraçlarının, GSYH, brüt sabit sermaye oluşumu ve ithalat ve ihracat üzerindeki etkisini Malezya, Endonezya, Türkiye, Pakistan, Singapur, Çin, Brunei, Kazakistan, Almanya, İngiltere, Gambiya, Fransa ve Körfez Ülkeleri Birliği (GCC) ülkeleri üzerinde 2005-2012 yılları arasındaki dönem için Toda Yamamoto ve Granger Nedensellik testi yardımı ile incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre Sukuk uygulamasının bütün ülkeler dâhil edildiğinde GSYH ve brüt sabit sermaye oluşumu üzerinde etkisinin olduğu, aksi takdirde Körfez Ülkeleri Birliği ve Suudi Arabistan'da bir etkisinin olmadığı bulunmuştur.

Daly ve Frikha (2016), 10 farklı ülke (Bahreyn, Mısır, Ürdün, Kuveyt, Pakistan, Katar, Suudi Arabistan, Sudan, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri) 66 konvansiyonel 54 İslamî olmak üzere toplam 120 bankanın sağlamış olduğu finansman verilerinin 2005-2012 yılları arasında, belirtilen ülkelerde, ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Panel En Küçük Karalar analizleri ile incelemişlerdir. Çalışmada Büyümeyi temsil eden değişken GSYH olurken İslamî finansı temsil eden değişken 54 İslamî bankanın varlık getirisi (ROA), özkaynak getiri (ROE), toplam mevduatlar, toplam yatırımlar, toplam gelir, toplam şube ve çalışan sayısı değişkenleridir. Modele ayrıca bankaların toplam varlıkları, pazar payı, gelir çeşitliliği, TÜFE, faiz oranı, brüt sabit sermaye oluşumu ve devletin rolünü ölçen sosyal değişkenler eklenmiştir. Çalışmanın İslamî finans açısından sonuçları şu şekildedir. İslamî banka değişkenlerinden (ROE), (ROA), ve şube sayısı değişkenleri ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki vardır.

Altıntaş ve Çalışkan (2017), Türkiye için 2005-2016 yılları arasındaki dönemi kapsayan çalışmalarında Toda-Yamamoto nedensellik testi analizlerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye'de belirtilen dönemde İslamî

bankacılığın gelişmesi ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Jobarteh ve Ergec (2017), VECM ve Grenger nedensellik analizleri yardımı ile Türkiye’de 2005-2015 yılları arasındaki dönem için konuyu araştırdıkları çalışmada kısa ve uzun dönemde İslamî finansal gelişmeden iktisadi büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmada ekonomik büyümeyi temsil eden değişken sanayi üretim endeksi olurken İslamî finansı temsil eden değişkenler İslamî bankaların mevduatları, hane halkı ve özel sektöre kullandırılan kredilerdir.

Tabash ve Anagreh (2017), Birleşik Arap Emirlikleri üzerinde 1990-2014 yılları arasında GSYH, brüt sermaye oluşumu ve doğrudan yabancı yatırımlar ile İslamî bankaların yapmış oldukları yatırımlar arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada Johansen, ECM ve Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finanstan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Birleşik Arap Emirlikleri üzerinde 1990-2012 yılları için yapılan başka bir çalışmada ise Zarrouk, Ghak ve Al Haija (2017), VAR modelini kullanmışlardır. Yaptıkları analizlerin sonuçlarına göre değişkenler arasında finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Çalışmada İslamî finansı temsilen seçilen değişken ülkedeki İslamî yatırımlar olurken büyümeyi temsilen seçilen değişken KBDGSYH’dir. Modele ayrıca M2/GSYH, ülkedeki finans kuruluşlarının ve bankaların sundukları toplam krediler eklenmiştir.

Caporale ve Helmi (2018), Bankacılık sistemi içerisinde İslamî bankaların bulunduğu 7 ülke ve İslamî bankaların bulunmadığı 7 ülkeyi inceledikleri çalışmalarında Engle ve Granger nedensellik, Johansen eşbütünleşme panel nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmada ülkelerdeki bankacılık sektörünün özel sektöre sunmuş oldukları krediler/GSYH bağımsız değişken olurken, reel GSYH bağımlı değişken konumundadır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankaların bulunduğu ülkelerde İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli, finanstan büyümeye doğru bir nedensellik bulunmaktadır. Kısa dönemde ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi iki yönlüdür. Bunun tersi olarak İslamî bankaların olmadığı

lkelerde uzun dönemde ekonomik büyümeden bankacılık finansmanına doğru bir nedensellik bulunmuştur.

Çakar, Güngör ve Karakaş (2018), Türkiye’deki kalkınma ve yatırım, mevduat ve katılım bankalarının kredi hacimleriyle GSYH arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmada Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik testlerini kullanmışlardır. 2005-2016 yılları arasındaki dönem için yapılmış olan çalışmanın İslamî finans açısından sonucu şu şekildedir: GSYH’den katılım bankalarının toplam kredi hacmine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Koçak (2018), 2005-2015 yılları arasında Türkiye üzerinde yapmış olduğu çalışmasında eşbütünleşme, Dinamik En Küçük Kareler ve VECM temelli Granger nedensellik testlerini kullanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkiye’ de İslamî finansın ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve tek yönlü bir etkisi bulunmaktadır. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü İslamî finanstan ekonomik büyümeye doğrudur. Çalışmada ekonomik büyümeyi temsil eden değişken GSYH endeksi olurken, İslamî finansı temsil eden değişken katılım bankaları tarafından özel sektöre verilen kredilerdir. Modele ayrıca brüt sabit sermaye oluşumu ve istihdam oranı değişkenleri eklenmiştir.

Çakar (2018), Dünyadaki İslamî bankacılık hacmi ile İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) lkelerinde GSYH, KBDMG, HDI ve Dış Ticâret Hacmi verileri arasındaki ilişkisini Grenger nedensellik testi ile incelemiştir. Çalışmada 1985-2016 dönemine ait yıllık veri kullanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre Dünyadaki İslamî bankacılık hacmi ile İİT lkeleri GSYH ve KBDMG’leri arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca Dünyadaki İslamî bankacılık hacminden HDI’ya, dış ticâret hacminden dünyadaki İslamî bankacılık hacmine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Çonkar, Canbaz ve Arifoğlu (2018), Türkiye’deki mevduat bankaları toplam kredileri ve katılım bankaları toplam kredileri ile GSYİH ve sabit sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi 2007-2015 yılları arasındaki dönemde incelemek için Toda-Yamamoto ve Grenger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre Katılım bankaları kredileri ile GSYH arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmemiştir. Fakat katılım bankası kredilerinin sabit sermaye yatırımlarının grenger nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Boukhatem ve Moussa (2018), MENA bölgesinde bulunan 13 farklı ülke üzerinde yapmış oldukları çalışmada İslamî finansı temsilen seçtikleri değişken İslamî bankaların özel sektöre vermiş oldukları kredi/GSYH'dir. KBDİGSYH ise ekonomik büyümeyi temsil etmektedir. Modele ayrıca TÜFE, eğitim, devlet tüketim harcamaları, ticari serbestlik, kurum kalite endeksi değişkenleri eklenmiştir. Çalışmada Panel Eşbütünleşme (Pedroni ve Westerlund) ve Panel pooled FMOLS analizleri kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Işık (2018), Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Katar ve Suudi Arabistan ülkeleri için 2001-2015 yılları arasındaki dönemi, panel eşbütünleşme, panel dinamik OLS modelleri yardımı ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finans ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir eşbütünleşme bulunurken değişkenler arasında pozitif anlamlı bir ilişki vardır. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişken İslamî bankaların özel sektöre verdikleri krediler/GSYH olurken büyümeyi temsil eden değişken KBDGSYH'dir. Modele ayrıca patent başvuru sayısı değişkeni eklenmiştir.

Afandi ve Amin (2019), Endonezya üzerinde 2013-2017 yılları arasındaki dönem için, 33 ilde faaliyet gösteren İslamî bankaların işletme sermayesi, yatırım finansmanı ve tüketici finansmanı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Panel veri analizleri ile araştırmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre belirtilen değişkenler ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Setiawan (2019), 2005-2016 yılları arasındaki dönem için, Endonezya üzerinde yapmış oldukları çalışmada İslamî ve konvansiyonel bankacılığın büyüme ve istihdam oluşturma etkilerini araştırmıştır. TSLS modeli ile yapılan analizlerde İslamî finansı temsil eden değişken, İslamî bankaların toplam finansmanları olurken, büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dir. Çalışmada GSYH verileri sektörel olarak ayrılarak incelenmiştir. İstihdamı temsil eden değişken çalışan sayısıdır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finansman, tüm sektörler için büyümede önemli rol oynamaktadır.

Jawad ve Christian (2019), 24 farklı ülke üzerinde 2004-2014 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları araştırmalarında Panel Fixed-Effect, Panel-Eşbütünleşme VECM temelli Granger nedensellik analizlerini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî

finansı temsil eden değişkenler İslamî bankaların toplam finansmanları ve toplam varlıklarıdır. Büyümeyi temsil eden değişken ise KBDGSYH'dir. Çalışmaya ayrıca devlet tüketim harcamaları, doğrudan yabancı yatırımlar, TÜFE, ticari serbestlik, kurum kalitesi değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankacılığın gelişmesi ile büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Gazdar, Hassan, Safa ve Grassa (2019), Beş GCC ülkesi (Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, BAE ve Katar) üzerinde 1996-2016 dönemi için yapmış oldukları çalışmalarında Panel veri, (Random effect) analizini kullanmışlardır. Araştırmanın asıl amacı petrol ticâret hadlerindeki volatilité ile büyüme arasındaki ilişkide İslamî finansın etkisini ölçmektir. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişkenler İslamî bankaların özel sektöre sundukları krediler ve İslamî banka varlıklarının toplam banka varlıklarına oranıdır. Büyümeyi temsil eden değişken ise KBDGSYH'dir. Çalışmaya ayrıca initial GSYH, ticari serbestlik, kamu harcamaları/GSYH, TÜFE, faiz oranı (borçlanma faizi ile LIBOR arasındaki fark), değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî finansın gelişmesi (Derinlik (krediler) + Yoğunluk (varlık/toplam varlık)) ile (petrol ticâret hadlerindeki volatilité ile büyüme arasındaki ilişki) arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Marlina (2019), Java Adasındaki 6 ilde 2009-2018 yılları arasındaki dönem için ekonomik büyümenin, istihdamın ve kişisel refah göstergelerinin İslamî bankaların gelişmesi üzerindeki etkisini Panel veri (Fixed-effect) analizleri ile incelemişlerdir. Çalışmada ekonomik büyümeyi GSYH, istihdamı çalışan sayısı ve kişisel refahı KBDMG değişkenleri temsil ederken, İslamî bankacılığın gelişmesini mevduatlar temsil etmektedir. Çalışmanın sonuçlarına göre Ekonomik büyüme, istihdam ve kişisel refah ile İslamî bankacılığın büyümesi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Mtiraoui, Lassoued ve Mtiraoui (2019), Mena bölgesinden 16 ülke (Bahreyn, BAE, Ürdün, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, Sudan, Tunus, Türkiye, Fas, Mısır, İran, Irak, Cezayir, Umman ve Yemen) üzerinde 1990-2009 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları çalışmalarında, İslamî finansın gelişmesi ile politik istikrar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Panel-eşanlı denklem modelleri kullanılan çalışmada, İslamî finansı temsil eden değişken bankalar tarafından özel sektöre sağlanan krediler olurken, büyümeyi temsil eden değişken KBDGSYH'dir. Çalışmaya ayrıca net ihracat/GSYH, beşeri sermaye birikimi, politik

istikrar (devlet yönetim kalite endeksi), yatırım artış/GSYH, kamu etkinliği, ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın İslamî finans ve büyüme ilişkisi özelinde sonuçlarına göre İslamî finansı ile büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir korelasyon ilişkisi vardır.

Sukmana, Taqwa ve Widiastuti (2019), Endonezya üzerinde 2003-2015 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları çalışmada ARDL modeli ve Johansen testlerini kullanmışlardır. Araştırmada İslamî finansı temsil eden değişkenler İslamî bankaların toplam kredileri ve Jakarta İslamî Endeksi olurken ekonomik büyümeyi temsil eden değişken reel GSYH'dir. Çalışmanın sonuçlarına göre Her iki değişken ile ekonomik büyüme arasında pozitif, anlamlı ve uzun dönemli bir ilişki vardır.

Juhro, Narayan, Iyke ve Trisnanto (2020), 1968-2018 yılları arasındaki dönem için Endonezya'da içsel ekonomik büyüme modeli tahmini ile İslamî finansın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Panel-OLS modeli yardımıyla araştırmışlardır. Çalışmada İslamî borsanın AR-GE yatırımları için fon oluşturma düzeyinin, toplam faktör verimliliği üzerinden, ekonomik büyümeye etkisi tartışılmıştır. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişken İslamî borsa endeksi olurken büyümeyi temsil eden değişken reel GSYH'dir. Çalışmaya ayrıca ülke bileşik endeks getirisi, bankaların toplam varlıkları, teknoloji sınır endeksi, finansal liberalizasyon endeksi, yatırımlar/GSYH, ticari serbestlik, beşeri sermaye, devlet AR-GE harcamaları ve patent başvurusu değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın İslamî finans açısından sonuçlarına göre İslamî borsa endeksi toplam faktör verimliliğinin artmasında destekleyici bir rol üstlenerek büyümeye katkı sunmaktadır.

Bozik, (2020) Türkiye üzerinde katılım bankaları ve konvansiyonel bankaların 2006-2017 yılları için ekonomik büyümeye etkilerini VAR temelli Granger nedensellik ve Johansen testleri ile araştırmışlardır. Çalışmada İslamî finansı temsil eden değişken katılım bankalarının toplam finansmanı olurken büyümeyi temsil eden değişken GSYH'dir. Çalışmanın sonuçlarına göre katılım bankalarının toplam finansmanı ile ekonomik büyüme arasında nedensellik yoktur.

Ledhem ve Mekidiche (2020), Malezya, Endonezya, Türkiye, Suudi Arabistan, Brunei ülkeleri üzerinde 2014-2018 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları çalışmalarında Panel-GMM ve Panel (fixed-effect) modellerini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî bankacılığı CAMELS olarak bilinen banka performans göstergeleri

temsil ederken, ekonomik büyümeyi GSYH temsil etmektedir. Çalışmaya ayrıca ticari serbestlik, brüt sabit sermaye oluşumu ve TÜFE değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın İslamî finans büyüme açısından sonuçlarına göre, İslamî bankacılık performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında ROE değişkeni hariç anlamlı bir ilişki yoktur.

Bektaş ve Baykuş (2020), Katılım bankaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde araştırmışlardır. Çalışmada katılım bankalarını temsil eden değişken piyasaya sunulan finansmanlar olurken büyümeyi GSYH değişkeni temsil etmektedir. Toda-Yamamoto nedensellik test sonuçlarına göre katılım bankalarının sunmuş oldukları finansmanlardan ekonomik büyümeye doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Türkiye için yapılan başka bir çalışmada, Bozkurt, Altıntaş ve Yardımcıoğlu (2020), ARDL modelini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre katılım bankalarının sunmuş oldukları finansmanlar ile ekonomik büyümeye arasında doğrusal olmayan bir ilişkisi bulunmaktadır.

Bilman (2020), Katılım bankalarının toplam finansmanları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye üzerinde araştırdıkları çalışmada Geleneksel ve doğrusal olmayan Granger nedensellik tahmin yöntemlerini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre katılım bankacılığı ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Ayrıca doğrusal olmayan Granger nedensellik tahmin yönteminin sonuçları, katılım bankacılığı ile finansal gelişme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bendriouch, Satt ve M'hamdi (2020), Bahreyn, BAE, Kuveyt, Umman, Suudi Arabistan ülkeleri üzerinde 2010-2017 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları çalışmalarında Panel-en küçük kareler ve yapısal eşitlik modelini kullanmışlardır. Çalışmada İslamî bankacılığı temsilen varlık getirisi (ROA), toplam varlıklar, aktif kalitesi, yönetim kalitesi, kredi riski, sermaye yeterlilik oranı kullanılırken, KBDGSYH, sağlık ve eğitim kalitesinin ekonomik büyümeyi temsil ettiği belirtilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankaların performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Mensi, Hammoudeh, Tiwari ve Al-Yahyaee (2020), Bahreyn, Kuveyt, Katar, Suudi Arabistan, BAE, Ürdün, Lübnan, Türkiye, Tunus, İran, Sudan, Bangladeş, Brunei, Malezya, Pakistan, Endonezya ülkeleri üzerinde 1994-2014 yılları arasındaki dönem için yapmış oldukları çalışmalarında Panel- smooth geçiş modelini kullanmışlardır.

Çalışmanın bağımsız değişkenleri İslamî bankaların varlık, mevduat ve finansmanları olurken bağımlı değişken KBDGSYH'dir. Modele ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar, devlet tüketim harcamaları, eğitim kalitesi, ticari serbestlik, hukukun üstünlüğü indeksi ve petrol ürünleri üretim değerleri değişkenleri eklenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî banka değişkenleri ile büyüme arasında doğrusal olmayan pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Gani ve Bahari (2021), Malezya için 1998-2017 yılları arasında çeyrek dönemlik verileri kullanarak yapmış oldukları çalışmalarında, ARDL ve ECM modellerini kullanmışlardır. Analiz sonuçlarına göre İslamî bankaların sunmuş olduğu finansman ve toplam mevduatları ile ekonomik büyüme arasında kısa dönemde anlamlı bir ilişki bulunmazken, uzun dönemde değişkenler arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Alafif ve Shaheen (2021), 1990-2015 arasındaki dönem için yıllık veriler ile Suudi Arabistan üzerinde yapmış oldukları araştırmada, ARDL modelini kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre İslamî bankaların toplam finansmanları ile GSYH, gayri safi sermaye oluşumu, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticâret hacmi arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Sekmen (2021), Türkiye'de 2005-2018 yılları son çeyrekleri arasındaki dönem için, konvansiyonel ve katılım bankaları tarafından sunulan kredilerin, GSYH üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada, ARDL ve ECM modellerini kullanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre konvansiyonel ve katılım bankalarının kredilerindeki %1'lik bir genişleme, GSYH'yi sırasıyla 0,106% ve 0,016% oranında arttırmaktadır.

4.2. Modeller ve Bulgular

Çalışmanın model ve bulgular başlığı altında katılım bankalarının seçilmiş performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla iki farklı panel modeli kurulmuştur. Araştırma kapsamında kurulan modeller, kullanılan değişkenler analize dâhil edilen ülke grubu, yapılan testler ve ulaşılan sonuçlar aşağıdaki gibidir. Araştırma kapsamında denklem 4.1 ve 4.2'de yer alan iki farklı araştırma modelinin çözümlenmesi amaçlanmaktadır.⁶

---

⁶Araştırma modelinin ifadesi amacıyla gösterilen panel veri modelinde tüm parametreler için birim ve zaman etkilerinin gösterilmesi tercih edilmiştir. Analiz aşamasında birim ve zaman etkileri için yapılacak spesifikasyon testleri sonucunda birim ve zaman etkilerinin durumuna karar verilecektir.

$$\text{Ln(RGDP)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1i}\text{LR}_{it} + \beta_{2i}\ln(\text{GSSO})_{it} + \beta_{3i}\text{ROA}_{it} + \beta_{4i}\text{SBE}_{it} + \beta_{5i}\text{CAR}_{it} + \beta_{6i}\text{LABOR}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4.1)$$

$$\text{Ln(RGDP)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1i}\text{ROE}_{it} + \beta_{2i}\text{CA}_{it} + \beta_{3i}\text{LBRK}_{it} + \beta_{4i}\text{FNS}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4.2)$$

Modellerde bulunan α sabiti, ε hata terimlerini, β_i bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini gösterirken ($i=1, 2, 3$), i alt indisi panelin birim, t alt indisi ise panelin zaman (yıl) boyutunu ifade etmektedir. Modellerde yer alan değişkenlere ait tanımlar ise tablo 4.1'deki gibidir.

Tablo 4. 1. Değişken Tanımları

Değişken	Tanım	Kaynak
Ln(RGDP)	Logaritmik Kişi Başı Reel GSYH	World Bank
LR	Likit Varlıklar /Toplam Varlık Oranı	İFSB ⁷
ROA	Net Getiri /Toplam Varlık Oranı	İFSB
ROE	Öz Kaynak/ Net Getiri Oranı	İFSB
SBE	Şube Sayısı	İFSB
CAR	Toplam Yasal Sermaye /Riskli Varlıklar Oranı	İFSB
CA	Sermaye /Toplam Varlıklar Oranı	İFSB
FNS	Brüt Gelir Getirmeyen Finansman/Toplam Finansman	İFSB
LBRK	İş Gücüne Katılım Oranı	World Bank
LABOR	15 Yaş Üstü Nüfusta İş Gücüne Katılım Oranı	World Bank
Ln(GSSO)	Logaritmik Reel Gayri Safi Sermaye Oluşumu	World Bank

Kaynak Linki: https://www.ifsb.org/psifi_03.php <https://data.worldbank.org/country>

Araştırma verilerinden İslamî banka parametreleri İslamî Financial Services Board tarafından derlenen verilerden elde edilmiştir. İslamî bankalarla ilgili veri

⁷ Islamic Financial Services Board

düzenlemesi konusunda dünyada ilk ve en kapsamlı veri sağlayıcılarından olan bu kurum, 2013'ün 4. çeyreğinden itibaren İslamî banka verilerini düzenleyip paylaşmaktadır.

Araştırmada BAE, Kuveyt, Umman, Bahreyn, Türkiye, Malezya, Endonezya, Pakistan, Sudan, Mısır ve Ürdün ülkelerine ait veriler 2013-2018 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Data güvenliği açısından veriler Islamic Financial Services Board resmi internet sitesi üzerinden elde edilmiştir. Islamic Financial Services Board ülke düzeyinde katılım bankalarının verilerini 2013 yılı itibariyle paylaşmaya başlamıştır. İslamî finansın yaygın olduğu ülke grubu ve katılım bankalarının performans göstergeleri eksiksiz olarak 2018 yılına kadar bulunabilmektedir. 2018 yılı sonrasında ülkelere ait çeşitli göstergelerde kayıp veriler bulunmaktadır. En fazla ülke ve en çok performans göstergesine ait veri seti 2013-2018 yılları için elde edilebilmiştir. Islamic Financial Services Board'ın yapacağı güncellemelerle daha uzun zaman dilimi için farklı çalışmalar yapılabilir. Islamic Financial Services Board'ın araştırmada kullanılan İslamî bankalara ilişkin değişkenleri kategorize ettiği üst başlıklar, LR-Likidite, ROA ve ROE-Kazanç, CAR-Sermaye Yeterliliği, CA-Kaldıraç, FNS-Varlık Kalitesi⁸ şeklindedir.

Ülke ekonomilerinin ve İslamî finansın toplam finans sektörü içerisindeki payı analiz edilen ülkelerde birbirinden oldukça farklı olması sebebiyle analizlerde oransal değişkenler tercih edilmiştir. Çalışmada her iki model için ekonomik büyümeyi temsil eden değişken logaritmik kişi başına düşen reel GSYH (logRGDP) olurken birinci modele eklenen kontrol değişkenleri logaritmik Reel Gayri Safi Sermaye Oluşumu (logGSSO) ve 15 yaş üzeri nüfusta iş gücüne katılım oranıdır (LABOR). İkinci modele eklenen kontrol değişkeni ise toplam iş gücüne katılım oranıdır (LBRK). Literatürde iş gücü değişkenine Hachicha ve Amar (2015) ve Gheeraert ve Weill (2015) çalışmalarında da yer verilmiştir. Aynı şekilde Gayri Safi Sermaye Oluşumu değişkeninin literatürde kullanımı oldukça yaygındır (Furqani ve Mulyany, 2009; Abduh ve Omar, 2012; Farahani ve Dastan, 2013; Yusof ve Bahlous, 2013; Echchabi ve Azouzi, 2015; Kassim, 2016; Ledhem ve Mekidiche, 2020). Kişi başına düşen Reel GSYH ve İş Gücü değişkenlerine ilişkin veriler Dünya Bankası ülke verileri (World Bank Country Report) veri setinden elde edilmiş ve Reel GSYH değişkenine ilişkin değerler USD olarak alınmıştır.

---

⁸ FNS'nin azalması varlık kalitesini yükseltmektedir (Sahut ve Mili, 2011 s.142).

Araştırmada yer alan tüm değişkenlere ait gözlemler 2013 ile 2018 yılları arasında eksiksiz olarak toplanmış ve dengeli panel veri setleri oluşturulmuştur. Araştırmanın kapsadığı zaman boyutu göz önünde alındığında kısa 6 adet gözlem içerdiği görülmektedir. Bu derece az gözlem içeren zaman boyutuna sahip panel veri setleri için literatürde mikro panel tanımlanması yapıldığı görülmekte ve panel veri ekonometrisinde zaman boyutunda ortaya çıkabilecek durağan dışılıktan kaynaklı sahte regresyon tehlikesi olmadığı bilinmektedir (Baltagi, 2005, s. 237-238).

4.1.1. Tahminci Seçimi

Tahminci seçimi için, birim etkinin varlığının sınanmasına imkân sağlayan Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi kullanılmıştır. Teste ilişkin değerler tablo 4.2’de sunulmuştur.

Tablo 4.2.Breusch-Pagan Lagrange Çarpanı Testi

	Model 1			Model 2	
	σ_u^2	σ_u		σ_u^2	σ_u
Ln(RGDP)	1.422	1.192	Ln(RGDP)	1.422	1.192
ε	0.002	0.042	ε	0.003	0.059
μ	0.066	0.256	μ	1.677	1.295
	$\chi^2(01)=104.29***$	Sig.=0.000		$\chi^2(01)=131.69***$	Sig.=0.000

***(%1) anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade eder, χ^2 : Ki-Kare test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.) σ_u^2 : Birim Etki Varyansı, $\sqrt{\sigma_u^2} = \sigma_u$: Standart Hata, ε : Hata Terimi, μ : Birim Etkisi

Tabloda bağımlı değişken Ln(RGDP)’ye ait varyans ve standart hatalar ile modellere ait hata terimi ve birim etki varyans ve standart hataları ile Breusch-Pagan testi Ki-Kare test istatistikleri ile anlamlılık değerleri (Sig.) görülmektedir. Modeller için birim etkisinin sıfır olduğu yönündeki sıfır hipotezinin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Modeller için birim etkisinin olduğu yönündeki alternatif hipotezlerin kabul edilmesi gerektiği söylenebilir. Breusch-Pagan (1980) yaklaşımı çerçevesinde birim etkiyi hesaba katmayan klasik havuzlanmış en küçük kareler

yönteminin uygun olmadığı modellerin birim etkisinin türüne göre sabit veya tesadüfi etkiler yöntemleri ile tahmin edilmesi gerektiği görülmüştür.

Birim etkisinin türüne karar vermek amacıyla Hausman (1978) yaklaşımından faydalanılmıştır. Hausman testi sonuçları tablo 4.3'te sunulmuştur.

Tablo 4. 3. Hausman Testi

Değişken	Model 1				Değişken	Model 2			
	SE(b)	TE(B)	Fark (b-B)	S.H		SE(b)	TE(B)	Fark (b-B)	S.H
LR	0.238	0.391	-0.153	0.098	ROE	-0.064	-0.064	0.000	0.016
Log(RGSSO)	0.373	0.576	-0.203	0.006	CA	-0.063	-0.072	0.009	0.031
ROA	0.805	-0.654	1.459	0.755	FNS	-3.631	-3.630	-0.001	0.131
SBE	0.001	0.001	0.000	0.000	LBRK	0.024	0.023	0.001	0.004
CAR	-0.221	-0.404	0.183	0.082					
LABOR	-0.003	0.003	-0.006	0.000					
$\chi^2(06)=1731.83***$				Sig.=0.000	$\chi^2(04)=0.08$				Sig =0.991

χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.) b: Sabit Etkiler Tahmincisi, B: Tesadüfi Etkiler Tahmincisi, (b-B) Tahminciler arasındaki fark, S.H: Standart Hata

Tablo incelendiğinde modellerin sabit etkiler ve tesadüfi etkiler tahmincileri, tahminler arasındaki farklar ve standart hataların raporlandığı görülür. Model 1 için hesaplanan Hausman test istatistiğine göre %1 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezinin reddedildiği görülmektedir. Model 2 için ise hesaplanan test istatistiğinin %10 anlamlılık düzeyinde dahi H_0 hipotezini reddetmek için küçük olduğu görülmektedir. Bu durumda model 1 için sabit etkiler, model 2 için tesadüfi etkiler tahmincilerinin etkin olduğu söylenebilir.

4.1.2. Varsayım Testleri

Tahminci seçimi için yapılan testler sonucunda model 1 için sabit etkiler, model 2 için tesadüfi etkiler tahmincilerinin daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hem model 1 hem de model 2 için yatay kesit bağımlılığının tespitine yönelik Pesaran (2004) ve Freidman(1937) testleri yapılmış ve tablo 4.4'te sunulmuştur.

Tablo 4. 4. Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Model	Pesaran Test		Friedman Test	
	$\chi^2(55)$	Sig.	$\chi^2(5)$	Sig.
Model 1	1.828*	0.068	10.325	0.413
Model 2	6.023***	0.000	22.740***	0.012

***(%1), **(%5), *(%10) anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade eder, χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.)

Tablo incelendiğinde; Model 1 için Pesaran Testi bulgularına göre %10, anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının saptandığı ($(\chi^2(55) > \chi^2_{Tablo}$, sig.<0.10), Friedman test istatistiğine göre ise %10, anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığının görülmediği ($(\chi^2(5) < \chi^2_{Tablo}$, sig.>0.10) söylenebilir. Bu durumda model için yatay kesit bağımlılığı düzeltilmesi yapmanın faydalı olacağı düşünülmektedir. Model 2 için ise Pesaran testi bulgularına göre ($(\chi^2(55) > \chi^2_{Tablo}$, sig.<0.01) %1 anlamlılık düzeyinde, Friedman testi bulgularına göre ($(\chi^2(5) > \chi^2_{Tablo}$, sig.<0.05) %5 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığı görülmektedir. Her iki model için de yatay kesit bağımlılığını dikkate alan (Cluster) tahmincilerin kullanılması gerektiği görülmektedir.

Model 1 sabit etkiler modeli için varsayım sınama testleri şu şekildedir: Otokorelasyonsuzluk varsayımı için Baltagi ve Wu'nun (1999) Yerel En İyi Değişmez Testi ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın (1982) Durbin Watson Testi (Baltagi ve Wu, 1999; Bhargava, Franzini ve Narendranathan, 1982). Sabit varyans varsayımı için ise Değiştirilmiş Wald Testi önerilmektedir (Greene, 2000). Model 1 için otokorelasyon testi sonuçları tablo 4.5'te sunulmuştur.

Tablo 4. 5. Otokorelasyon Testi (Model 1)

Test	Test İstatistiği
Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin Watson Testi	0.836
Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmezlik Testi	1.417

Tablo incelendiğinde her iki test istatistiğinin de 2'den oldukça küçük oldukları

görülmektedir. Bu durumda model 1’de otokorelasyon sorununun olduğu söylenebilir. Son olarak model 1’de değişen varyans sorununun olup olmadığının anlaşılması için Değiştirilmiş Wald testi uygulanmış ve test sonuçları tablo 4.6’da sunulmuştur.

Tablo 4. 6. Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Testi (Model 1)

Model	Değiştirilmiş Wald Testi	
	$\chi^2(11)$	Sig.
Model 1	11107.18***	0.0000

***(%1) anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade eder, χ^2 :Ki-Kare test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.)

Tablo incelendiğinde Değiştirilmiş Wald Testi bulgularına göre model 1’de %1 anlamlılık düzeyinde değişen varyans sorunu olduğu görülmektedir. ($(\chi^2(11) > \chi^2_{Tablo}$, sig.<0.01). Modelin dirençli (Robust) standart hatalar ile tahmini etkinlik kaybını önleyecektir.

Model 2 tesadüfi etkiler modeli için önerilen diğer varsayım sınamaları şu şekildedir: Otokorelasyonsuzluk varsayımı için Lagrange (LM) ve Düzeltilmiş Lagrange çarpanı (ALM) testleri önerilirken (Breusch ve Pagan, 1980), sabit varyans varsayımı için Levene, Brown ve Forsythe (1974) testi önerilmektedir (Brown ve Forsythe, 1974). Model 2 için otokorelasyon testi sonuçları tablo 4.7’te sunulmuştur.

Tablo 4. 7. Otokorelasyon Testi (Model 2)

Model	LM (Lambda=0)		ALM (Lambda=0)		Birleşik Test (Var(u)=0, Lambda=0)	
	$\chi^2(01)$	Sig.	$\chi^2(01)$	Sig.	$\chi^2(02)$	Sig.
Model 2	131.69***	0.000	11.48***	0.000	136.85***	0.000

***(%1) anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade eder, χ^2 : Ki-Kare test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.)

Tablo incelendiğinde model 2’de otokorelasyonun sıfır olduğu yönündeki temel hipotezlerin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülür. ($\chi^2 > \chi^2_{Tablo}$, sig.<0.01). Daha açık bir ifade ile LM ve ALM testi bulgularına göre modelde hata terimleri

arasındaki otokorelasyon sıfırdan farklıdır. Model 2 için otokorelasyona karşı dirençli standart hataların kullanılması ile tahmin edilen parametrelerde etkinliğin sağlanmasının mümkün olacağı söylenebilir.

Model 2 için Heteroskedastisite (Değişen Varyans) sorununun tespiti için Levene, Brown ve Forsythe (1974) testi uygulanmıştır. Test sonuçları tablo 4.8'deki gibidir.

Tablo 4. 8. Değişen Varyans (Heteroskedastisite) Testi (Model 2)

Model	W0		W50		W10	
	F(10, 55)	Sig.	F(10, 55)	Sig.	F(10, 55)	Sig.
Model 2	2.222**	0.029	1.769*	0.088	2.222**	0.029

**(%5) anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezinin reddedildiğini ifade eder, F:F test istatistiği, (parantez içi test serbestlik derecesini içerir.)

Tablo incelendiğinde Levene, Brown ve Forsythe değişen varyans testi için “birimlerin varyansları eşittir” şeklindeki temel hipotezin reddedildiği görülmektedir. ($F(10, 55) < F_{Tab}$, $sig < 0.05$). Daha açık bir ifade ile model 2’de de değişen varyans sorunun olduğu söylenebilir.

Varsayım sınamaları sonucunda test edilen her iki modelde de değişen varyans, otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı tespit edildiğinden modeller Arellano, Froot ve Rogers dirençli standart hatalar ile tahmin edilmiştir.

4.1.3. Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar Modeli

Modellerin tahmininde yatay kesit bağımlılığı, değişen varyans ve otokorelasyon sorunu varlığında etkin tahminler yapmaya imkân sağlayan dirençli standart hatalar yöntemlerinden faydalananak standart hataların söz konusu varsayım sapmalarına dirençli hale getirilmesi sağlanmıştır. Bu sayede tahmin edilen modellerdeki parametreler değişmez iken, standart hata ve dolayısıyla katsayı anlamlılık değerleri varsayım sapmalarına rağmen etkin ve tutarlı olmaktadır (Gujarati, 1995, s. 381-389).

Arellano (1987), Froot (1989) ve Rogers (1993) tarafından geliştirilmiş ve kalıntıların bağımsız dağılımlı olma varsayımının esnekleştirildiği dirençli standart hatalar, denklem 5’teki gibi tahmin edilmektedir.

$$Vst(\hat{\beta}) = \frac{N-1}{N-k} \frac{M}{M-1} (X'X)^{-1} \left(\sum_{i=1}^N X_i' \hat{\mu}_i \hat{\mu}_i' X_i \right) (X'X)^{-1} \quad (4.3)$$

Denklem 5’te yer alan M küme sayısı, N kümedeki birim sayısı ve $\hat{\mu}_i$, j. kümedeki i. kalıntılardır (Arellano, 1987; Froot, 1989; Roger, 1993).

4.1.3.1. Arellano, Froot ve Rogers Dirençli Standart Hatalar Modeline İlişkin

Sonuçlar

Model 1 ve 2 için otokorelasyon ve değişen varyansa dirençli (Robust) ve yatay kesit bağımlılığı dikkate alan (Cluster) Arellano, Froot ve Rogers dirençli standart hatalar ile tahmin edilen sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerine ilişkin bulgular tablo 4.9’daki gibidir.

Tablo 4. 9. Modeller İçin Sonuçlar

Model 1: Sabit Etkiler Modeli					Model 2: Tesadüfi Etkiler Modeli				
Değişken	β	S.H ^{CR}	z	Sig.	Değişken	β	S.H ^{CR}	z	Sig.
LR	0.238	0.203	1.17	0.268	ROE	-0.064	0.046	-1.37	0.169
Log(RGSSO)	0.374	0.077	4.85***	0.001	CA	-0.072	0.129	-0.056	0.577
ROA	0.805	1.144	0.70	0.497	FNS	-3.629	0.734	-4.94***	0.000
SBE	0.001	0.000	2.30**	0.044	LRBKS	0.023	0.018	1.27	0.204
CAR	-0.221	0.195	-1.13	0.284	Sabit	24.643	1.104	22.31***	0.000
LABOR	-0.003	0.017	-0.17	0.871					
Sabit	16.727	2.634	6.35***	0.000					
Tanısal Testler									
F Testi	F(6, 10)=73.46***		Sig.=0.000		Wald Testi	χ ² (04)=119.72***		Sig.=0.000	
Gözlem	N=11	T=6	N*T=66		Gözlem	N=11	T=6	N*T=66	
R ²	Birimler İçi		R ² =0.695		R ²	Birimler İçi		R ² =0.392	
	Birimler Arası		R ² =0.911			Birimler Arası		R ² =0.058	
	Genel		R ² =0.908			Genel		R ² =0.059	

***(%1), **(%5),*(%10) anlamlılık düzeyinde anlamlılığı simgeler, χ^2 : Ki-Kare test istatistiği, (Parantez içi test serbestlik derecesini içerir.) CR üst imi dirençli standart hataları simgeler.(Cluster ve Robust; Arellano, Froot ve Rogers)

Tablo 4.9 incelendiğinde model-1'in (F(6, 10)= 73.46, sig.<0.01) ve model-2'nin ($\chi^2(04)=119.72$, sig.<0.01) %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bütünsel modeller olduğu görülmektedir.

Model-1 determinasyon katsayıları incelendiğinde ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimleri yaklaşık olarak birimler içi %69, birimler arası %91, genelde ise %90 oranında açıklayabildiği görülmektedir.

Analiz sonuçları incelendiğinde, model-1'de kullanılan logaritmik reel gayri safi sermaye oluşumu (logGSSO) değişkeninin, logaritmik kişi başına düşen reel gayri

safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu görülmektedir. ($\beta_1=0.374$, sig.<0.01). Daha açık bir ifade ile ele alınan ülkeler için ele alınan zaman dönemi boyunca gayri safi sermaye oluşumundaki artışların reel gayri safi yurtiçi hâsıla üzerinde artışa sebep olduğu, azalışların ise azalışa sebep olduğu söylenebilir. Ekonomik büyüme literatürünün hemen hemen tamamında sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi vurgulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın sonuçları ekonomik büyüme literatürü ile paralellik göstermektedir. Benzer şekilde katılım bankaları şube sayısının (SBE) logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu görülmektedir ($\beta_1=0.001$, sig.<0.05). Daha açık bir ifade ile ele alınan ülkeler için ele alınan zaman dönemi boyunca katılım bankalarının şube sayısındaki artışların, reel gayri safi yurtiçi hâsıla üzerinde artışa sebep olduğu, azalışların ise azalışa sebep olduğu söylenebilir. Konvansiyonel bankalarda olduğu gibi katılım bankalarının müşterilerine ulaşma ve ürün ve hizmetlerini tanıtmada kullandıkları en önemli iletişim kanalı şubeleridir. Katılım bankacılığı hizmetinin daha yüksek düzeyde kullanıcı ile buluşabilmesi ekonomik büyümeyi de olumlu yönde destekleyecektir.

Model-1’de analiz edilen parametrelerden, katılım bankalarının likit varlıklar/toplam varlıklar oranı (LR) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=0.238$, sig.>0.10). Diğer bir ifade ile katılım bankalarının likit varlıklar/toplam varlıklar oranı, diğer bir ifade ile likidite kalitesi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki bulunamamıştır. Bu sonuç araştırma ülkelerinde faaliyet gösteren katılım bankaları açısından likidite kalitesinde bir yetersizliğe işaret etmektedir. Arabacı (2007), bu eksikliğe Türkiye için yapmış olduğu çalışmada dikkat çekmiştir. Benzer şekilde Karaayhan (2008), konvansiyonel bankaların likidite yeterliliği açısından katılım bankalarından daha başarılı bir pozisyonda olduklarını belirtmiştir. Yapılan analiz sonuçları araştırma dönemi için katılım bankalarının likit kalitesi açısından ekonomik büyümeye katkı sunacak düzeyde olmadıklarını göstermektedir.

Model-1’de analize dâhil edilen, net getiri/toplam varlıklar oranı (ROA) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni

üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=0.805$, sig.>0.10). Diğer bir ifade ile katılım bankalarının net getiri/toplam varlıklar oranı diğer bir ifade kazanç düzeyi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki bulunamamıştır. Analiz sonuçlarına göre katılım bankaları sahip oldukları toplam varlıklarını etkin şekilde gelir getirecek alanlara aktarmada çeşitli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Bu problem yasal düzenlemelerden kaynaklanabileceği gibi finansman kullanılacak alanlarda seçici olma zorunluluğundan da ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunun aşılması alternatif finansal ürünlerin geliştirilebilmesi ile mümkündür.

Model-1’de analize dâhil edilen bir diğer performans göstergesi olan toplam yasal sermaye/riskli varlıklar oranı (CAR) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=-0.221$, sig.>0.10). Katılım bankalarının toplam yasal sermaye/riskli varlıklar oranı, diğer bir ifade ile sermaye yeterliliği ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki bulunamamıştır. Sermaye yeterliliği bankalar açısından üstlenilen risklerden kaynaklanabilecek muhtemel veya çok yüksek miktarda beklenmeyen zararların karşılanması açısından büyük önem arz etmektedir. Sermaye yeterliliği mevcut müşterilerin korunması, yüksek kredi notu ve ulusal ve uluslararası kuruluşlardan uygun şartlarda fon sağlanması gibi hususlarda bankalara avantajlar sağlamaktadır. Gümüş ve Nalbantoğlu (2015), katılım bankalarının konvansiyonal bankalara oranla sermaye zayıflığına sahip olduklarını ve bu durumun performanslarını olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Yapılan analizlerde katılım bankalarının sermaye yeterliliği açısından ekonomik büyümeye katkı sunamadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Model-1’de yer alan makroekonomik göstergelerden 15 yaş üstü nüfusta iş gücüne katılım oranı (LABOR) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=-0.003$, sig.>0.10). Diğer bir ifade ile araştırma ülkelerinde araştırma dönemi boyunca 15 yaş üstü nüfusta iş gücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki yoktur. LABOR göstergesi fiili çalışanlar ve iş arayanlar toplamının 15 yaş üstü nüfusa oranlanması ile elde edilen bir orandır. Analiz sonuçları araştırma ülkelerindeki 15 yaş üstü nüfusta iş gücü

piyasasına katılan bireylerin üretimin reel değirene bir katkı sunamadıklarını göstermektedir.

Model-2 determinasyon katsayıları incelendiğinde ise bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişimleri yaklaşık olarak birimler içi %4, birimler arası %6, genelde ise %6 oranında açıklayabildiği görülmektedir.

Analiz sonuçları incelendiğinde, model-2’de yer alan brüt gelir getirmeyen finansman/toplam finansman (FNS) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkisinin olduğu görülmektedir ($\beta=3.629$, sig.<0.01). Katılım bankalarının gelir getirmeyen finansmanları (takipteki krediler) sabitken, toplam finansmanlarının artması FNS değerini azaltarak ekonomik büyümeye pozitif bir katkı sunmaktadır. Benzer şekilde toplam finansman değerinin gelir getirmeyen finansmana oranla daha yüksek bir büyüme göstermesi durumunda FNS azalacak ve ekonomik büyümeye pozitif katkı sunacaktır. Analiz sonuçlarına göre katılım bankalarının gelir getirmeyen finansman kalemleri toplam finansmana oranla daha yüksek bir büyüme gösterirse, ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkilemektedir. Katılım bankalarının finansman risk yönetimine profesyonel anlamda önem vermeleri ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için oldukça önemlidir.

Model-2’de analize dâhil edilen öz kaynak/net getiri oranı (ROE) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=-0.064$, sig.>0.10). Katılım bankalarının öz kaynak/net getiri oranı diğer bir ifade ile kazanç düzeyi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki bulunamamıştır. ROE bankalar açısından yatırılan sermayenin ne kadar verimli bir şekilde kullanıldığını ifade eden en önemli finansal getiri göstergesidir. Bunun yanında pozitif ve negatif oransal değerler alan ve yatırımcılar açısından şirketlerin kâr ve zarar karşılaştırmasına imkân sağlayan bir göstergedir. Yapılan analizde katılım bankalarına ait ROE değişkeninin ekonomik büyümeyi desteklemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç öz kaynak yetersizliğinden kaynaklanabileceği gibi sermayenin etkin bir şekilde kullanılamaması sonucunda da ortaya çıkabilir.

Model-2’de analize dâhil edilen bir diğer performans göstergesi olan sermaye/toplam varlıklar oranı (CA) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=-0.072$, sig.>0.10). Katılım bankalarının sermaye/toplam varlıklar oranı diğer bir ifade ile kaldıraç düzeyi ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki bulunamamıştır. Bu oran toplam varlıkların yüzde kaçının işletme sahibi ve ortakları tarafından finanse edildiğini göstermektedir. Bankaların uzun vadeli borç ödeme gücünü de temsil eden bu değer analize dâhil edilen katılım bankaları açısından ekonomik büyümeyi destekler seviyede değildir.

Model-2’de yer alan makroekonomik göstergelerden iş gücüne katılım oranı (LRBKS) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir ($\beta=-0.072$, sig.>0.10). Diğer bir ifade ile araştırma ülkelerinde araştırma dönemi boyunca 15-65 yaş aralığındaki nüfusta iş gücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak ilişki yoktur. Model-1’de kullanılan ve iş gücüne katılım oranının Dünya Bankası tarafından hesaplanan diğer formunda olduğu gibi, iş gücü piyasasına katılan bireylerin üretimin reel değirene bir katkı sunamadıkları görülmektedir.

Her iki model için de hata terimlerinin %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir ($\alpha>0$, sig.<0.01).

SONUÇ VE ÖNERİLER

BAE, Kuveyt, Umman, Bahreyn, Türkiye, Malezya, Endonezya, Pakistan, Sudan, Mısır ve Ürdün ülkelerinde faaliyet gösteren, tüm katılım bankalarının seçilmiş performans göstergeleri ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemek amacıyla yapılan bu araştırma, 2013-2018 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Araştırmada yukarıdaki ülkelerin katılım bankalarına ilişkin seçilmiş performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla iki farklı panel modeli kurulmuştur. Çalışmada öncelikle, panel veri tahmincileri arasında seçim yapmak amacıyla birim etkinin varlığı sınanmıştır. Kurulan modellerde, birim etkisinin varlığı tespit edilmiş olup, birim etkisinin türüne karar vermek amacıyla Hausman (1978) yaklaşımından faydalanılmıştır. Tahminciler arasında seçim yapmak için yapılan testler sonucunda, Model-1 için sabit etkilerin, Model-2 için tesadüfi etkilerin daha tutarlı sonuç vereceği tespit edilmiştir. Daha sonra, her iki modele ilişkin varsayım testleri yapılmış ve modellerin her ikisinin de, yatay kesit bağımlılığı, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını içerdiği tespit edilmiştir. Varsayım testleri sonucunda ortaya çıkan sorunların tahmin sonuçlarında sapmalara sebep olmaması için, her iki model, otokorelasyon ve değişen varyansa dirençli (Robust) ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan (Cluster), Arellano, Froot ve Rogers dirençli standart hatalar tahmincisi ile test edilmiştir.

Model-1'in sonuçlarına göre, logaritmik reel gayri safi sermaye oluşumu (logGSSO) yaygın olarak bilindiği ve literatürde bir fikir birliği bulunduğu üzere logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni ile istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki içerisindedir. Benzer şekilde modeldeki katılım bankalarına ilişkin bir diğer değişken olan şube sayısı (SBE) ile ekonomik büyüme arasında Daly ve Frikha'nın da (2016) belirttiği gibi, istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Modelde yer alan katılım bankalarına ilişkin diğer değişkenlerden, Likit Varlıklar /Toplam Varlık Oranı (LR), Toplam Yasal Sermaye /Riskli Varlıklar Oranı (CAR) ve Net Getiri /Toplam Varlık Oranı (ROA) ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkisi bulunamamıştır. Sonuçlar Ledhem ve Mekidiche (2020), ile paralellik göstermektedir. Model-1'de yer alan makroekonomik göstergelerden 15 yaş üstü nüfusta iş gücüne katılım oranı (LABOR) değişkeninin logaritmik kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla

(logRGDP) değişkeni üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı görölmektedir.

Model-1'in sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, katılım bankalarının řube sayısındaki artış, kiři başına dūřen reel GSYH'yı arttırmaktadır. Katılım bankalarının řube sayısını arttırması, ekonomik büyümeyi iki şekilde destekleyebilmektedir. Bunlardan birincisi, řube sayısındaki artış, aynı zamanda istihdamın artışı anlamı da taşımaktadır. İkincisi ise, řube sayısının artması ekonomiye daha fazla finansmanın sunulmasına sebep olmaktadır. İş gücüne katılımın ekonomik büyümeyi desteklemediği durumda, katılım bankalarının řube sayısındaki artış sınırlı bir şekilde istihdamı arttırsa bile bu istihdam artışı ekonomik büyümeyi destekler nitelikte değildir. Katılım bankalarının istihdam ettikleri personel sayısı genel istihdam içerisinde oldukça küçük bir oranı temsil etmektedir. Bunun en önemli sebebi teknolojik gelişmelerin personel ihtiyacını azaltmasıdır. Teknolojik gelişmeler neticesinde konvansiyonel bankacılıkta olduğu gibi katılım bankacılığında da teknoloji araçlarının kullanılması, örgütsel yapıyı değiştirerek yeni bölümlerin doğmasına, bankalardaki bilgi akış sisteminin standartlaşmasına, aynı işlemlerin tekrarının engellenmesine ve daha kısa zamanda daha fazla işlem yapılabilmesine, etkinliğin sağlanması, orta düzey yönetici ve diğer personel istihdamının azalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca yönetimin sorumluluğunun dağıtılmasıyla her gruba farklı yetki ve sorumluluk verilmesi maliyetlerin azalmasına imkân vermektedir. Telefon bankacılığı, ev ve ofis bankacılığı ve internet bankacılığı teknolojileri bankacılık alanında daha az personelle işlerin daha etkin bir şekilde yerine getirilmesine imkân sağlamaktadır. Belirtilen sebeplerle katılım bankalarının istihdam oluşturma gücü ekonomik büyümeye katkı sunacak düzeyde değildir. Katılım bankalarının ekonomiye sundukları finansmana ilişkin değerlendirme yapabilmek için, Model-2'nin incelenesi gerekmektedir.

Model-2'nin sonuçlarına göre brüt gelir getirmeyen finansman/toplam finansman (FNS) değişkeni ile logaritmik kiři başına dūřen reel gayri safi yurtiçi hâsıla (logRGDP) değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmaktadır. Dięer bir ifade ile FNS'de meydana gelen bir artış, reel kiři başına dūřen GSYH'yı azalttığı gibi, FNS'deki azalışta, reel kiři başına dūřen GSYH'yı arttırmaktadır. Gelir getirmeyen finansman sabitken, katılım bankalarının sunmuş oldukları toplam finansman arttıkça, FNS azalmakta ve reel GSYH artmaktadır.

Buradan hareketle katılım bankalarının şube sayısındaki artışın sadece finansman artışı yoluyla, ekonomik büyümeyi desteklediği düşünülmektedir. Analiz sonuçları, katılım bankalarının sunmuş oldukları toplam finansman ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ve değişkenler arasında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu belirten uluslararası birçok çalışmayla paralellik göstermektedir. (Furqani ve Mulyany, 2009; Abduh ve Chowdhury, 2012; Abduh ve Omar, 2012; Yazdan ve Sadr, 2012; Yusof ve Bahlous, 2013; Grassa ve Gazdar, 2014; Sadraoui ve Hleli, 2015; Gheeraert ve Weill, 2015, Boukhatem ve Moussa, 2018; Jawad ve Christian 2019). Katılım bankalarının gelir getirmeyen finansmanları kendi bilançolarını bozduğu gibi FNS'nin yükselmesine ve reel kişi başına düşen GSYH'nin azalmasına sebep olmaktadır. Buradan hareketle, katılım bankalarının gelir getirmeyen finansmanlarını düşük seviyede tutmaları ve bu kalemi azaltmaları büyüme için gereklidir. FNS ile ekonomik büyüme arasındaki negatif ilişki ve yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, katılım bankalarının finans sektörü içerisindeki yeri ve önemi araştırma yapılan ülkeler açısından, büyümeyi etkileyebilecek düzeydedir.

Model-2'de yar alan katılım bankalarına ait diğer performans göstergelerinden, Öz Kaynak/ Net Getiri Oranı (ROE) ve Sermaye/Toplam Varlıklar/ Oranı (CA) değişkenleri ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkisi bulunamamıştır. Literatürdeki çalışmalardan bazıları ROE değişkeninin ekonomik büyümeye katkı sunduğunu rapor etmişlerdir (Rabaa ve Younes, 2016; Daly ve Frikha, 2016; Ledhem ve Mekidiche, 2020) çalışma ROE değişkeni bağlamında, belirtilen çalışmalardan ayrılmaktadır.

Ayrıca model-2'deki kontrol değişkeni olan toplam işgücüne katılım oranı (LABOR) ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. İş gücüne katılım oranı, farklı formlarda her iki modelde ayrı ayrı değerlendirilmiş ve aynı sonuca ulaşılmıştır. Analize dâhil edilen ülkelerde iş gücü piyasasına katılan bireylerin üretimin reel değirene bir katkı sunamadıkları görülmektedir.

Çalışmada tespit edilen problemlere ilişkin katılım bankacılığı bağlamında sunulabilecek politika önerile şu şekildedir. Katılım bankalarının gelir getirmeyen finansmanlarını azaltabilmeleri için finansman risk yönetimine önem vermeleri gerekmektedir. Bu kapsamda finansmanın amacı ve geri ödeme için gerekli fonun kaynağı çok iyi analiz edilmelidir. Finansman talep eden müşterilerin itibarı ve

güvenirliliği incelenmeli borç yükümlülüğü açısından yasal durumu değerdendirilmeli ve risk profili oluşturulmalıdır. Potansiyel müşterilerin geçmiş ödeme performansı üzerinden finansal eğilimleri tahmin edilmeye çalışılmalıdır. Ticari bir finansman söz konusu ise firmanın durumu ve faaliyet gösterilen sektörün şuan ki ve gelecekteki potansiyel durumu değerdendirilmelidir. Finansman için öngörülen vade ve koşullar garanti ve teminatlar yeterlilik açısından değerdendirilmeli ve sözleşmeler bu hususlar dikkate alınarak hazırlanmalıdır. Sermaye yeterliliği, öz kaynak yeterliliği ve kaynakların etkin kullanılması anlamında katılım bankalarının problemlerini çözebilmeleri ve daha yüksek hacimli sermaye rakamları ile faaliyetlerini sürdürebilmeleri için gerekli hukuki altyapının oluşturulması, ulusal, bölgesel ve uluslararası alanda rekabete imkân sağlayacak işbirliklerinin yapılması gerekmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada “katılım bankalarının performans göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır” temel hipotezi test edilmiş ve hipotez kısmen kabul edilmiştir. Katılım bankaları araştırma ülkelerinde finans sektörü içerisine entegre olmuş ve ekonomik büyümeyi etkileyebilecek bir pozisyona ulaşmıştır. Sermaye yeterliliği, öz kaynak yeterliliği ve mevcut varlıkların etkin kullanılması ile ilgili sorunlar çözülmesi durumunda katılım bankalarının ekonomik büyümeye istenilen katkıyı sunacakları düşünülmektedir.

Katılım bankalarının veya İslamî finansa ait diğer finansal enstrümanların, sermaye oluşumu, imalatın katma değeri ve faktör verimliliği, üzerindeki etkisini araştırarak, yeni çalışmaların yapılması ile birlikte İslamî finans ve ekonomik büyüme ilişkisi daha net bir şekilde ortaya konabilecektir.

KAYNAKLAR

- Abduh, M. ve Chowdhury, N. T. (2012). Does Islamic banking matter for economic growth in Bangladesh. *Journal of Islamic Economics Banking and Finance*, 8(3), 104-113.
- Abduh, M. ve Omar, M. A. (2012). Islamic banking and economic growth: the Indonesian experience. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*. 5(1), s. 35-47.
- Abduh, M. ve Sukmana, R. (2015). The role of stock markets in promoting economic growth in Malaysia: Islamic vis-vis conventional. *Global Review of Islamic Economics and Business*, 1(1), 1-10.
- Abduh, M., Brahim, S. ve Omar, M. A. (2012). A study on finance-growth nexus in dual financial system countries: Evidence from Bahrain. *World Applied Sciences Journal*, 20(8), 1166-1174.
- Abdullah, A. (2017). A comparison between Malaysia and Indonesia in Islamic banking industry. *Research Journal of Business and Management*, 4(3), 276-286.
- AAOIFI, (1997). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Governance standard-1: Shari'ah supervisory board: appointment, composition and report*. <http://aaoifi.com> (21.02.2020).
- AAOIFI, (1998). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Governance standard-2: Shari'ah review*. <http://aaoifi.com> (21.02.2020).
- AAOIFI, (1999). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Governance standard-3: Internal shari'ah review*. <http://aaoifi.com> (21.02.2020).
- AAOIFI, (2001). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Governance standard-4: Audit & Governance committee for Islamic financial institutions*. <http://aaoifi.com> (21.02.2020).
- AAOIFI, (2005). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Governance Standard-5: Independence of shari'ah supervisory boards*. <http://aaoifi.com> (21.02.2020).
- AAOIFI, (2015). Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. *Faizsiz finans standartları*. Ankara: TKBB yayınları.
- Afandi, M. A. ve Amin, M. (2019). Islamic bank financing and its effects on economic growth: A cross province analysis. *Signifikan: Jurnal Ilmu Ekonomi*, 8(2), 243-250.
- Aghion, P. ve Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60 (2), 323-351.

- Ahmad, A. R. Y. (2010). Islamic modes of finance and the role of sukuk. *Islamic Finance Instruments and Markets*, 7-10.
- Ahmed, H. ve Chapra, M. U. (2002). Corporate Governance in Islamic Financial Institution (Occasional Paper) (No. 93). *The Islamic Research and Teaching Institute (IRTI)*.
- Akdemir, S. (2018). Faizin yarattığı toplumsal sorunlara yönelik alternatif arayışlar: Para peşin mal vadeli selem sözleşmelerine yenilikçi bir yaklaşım. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 78-109.
- Akın, F. ve Ece, N. (2010). İslami finans sistemi içerisinde islami bankacılığın yeri ve Türkiye’de katılım bankacılığının gelişimi. *Mevzuat Dergisi*, 13(151), 4-5.
- Akşit, M. C. (2016). *Kitabu'l-Mebhut tercümesi*. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık.
- Aktepe, İ. E. (2010). *İslam hukuku çerçevesinde finansman ve bankacılık*. İstanbul: Erkam Matbaası.
- Algaoud, L. M. ve Lewis, M. K. (2007). Islamic critique of conventional financing. *Handbook of Islamic Banking*, 38.
- Alkın, E. (1987). Gelir ve büyüme teorisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3466.
- Alkış, A. (2018). İslam hukukunda katılım bankacılığı fon toplama ve kullandırma yöntemleri. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 120-133.
- AL-Maghlouth, A. K. (2009). An inside study of its background, structures, challenges, and cases. *University of Malaysia Research Paper*.
- Al-Oqool, M. A., Okab, R. ve Bashayreh, M. (2014). Financial Islamic banking development and economic growth: A case study of Jordan. *International Journal of Economics and Finance*, 6(3), 72-79.
- Alper, F. O. (2019). Ekonomik büyümenin belirleyicileri: Yapısal kırılmalar altında Türkiye örneği. *Fiscaoeconomia*, 3(1), 202-227.
- Alsaheed, K.S. (2012). Sukuk issuance in saudi arabia: recent trends and positive expectations. Unpublished Doctoral Thesis, *Durham University*, England.
- Al-Shamrani, A. S. (2014) Islamic financial contracting forms in Saudi Arabia: Law and practice. Unpublished Doctorate Thesis, *Brunel Universty*, London,
- Altıntaş, N. ve Çalışkan, M. (2017). Türkiye’de İslami bankacılık özelinde finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi. *International Congress on Politic, Economic and Social Studies, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, Ocak*.
- Antonio, M. S., ve Mukhlisin, M. (2013, July). Analysis on determinants in implementation of accounting standards for Islamic financial institutions; narrative study between United Kingdom and Indonesia. In *Seventh Asia Pacific Interdisciplinary Research in Accounting Conference, Kobe 26-28 July*.

- Arabacı, N.(2007). Katılım bankalarının Türkiye’de bankacılık sektöründeki yeri, işleyişi ve performans analizi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Eskişehir.
- Arellano, M. (1987). Computing robust standard errors for within-groups estimators. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 49(4), 431-434.
- Arman, S. M. (2013). Shariah compliance features of Islamic financial institutions and its challenges. *Arabian Journal of Business and Management Review (OMAN Chapter)*, 3(4), 91.
- Arrow, K. J. (1962). The economic implications of learning by doing. *Review of Economic Studies* (29), 155-173.
- Arzova, S. B. ve Dikgöz, B., (2018). Karz-ı hasen ekonomik ve sosyal boyutu 1.Uluslararası Sigortacılık, Bankacılık ve Finans Sempozyumu. Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara.
- Asutay, M. (2013). Development in Islamic banking in Turkey: Emergence, regulation and performance. *Islamic Finance in Europe: Towards a Plural Financial System*. Cheltenham: Edward Elgar, 213-227.
- Aydın, Y. (2015). *Keynes’in parasal faiz teorisi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1), 207-224.
- Ayup, M. (2017), *İslamî finansı anlamak* (Çev: Akten, Çürük, S. ve Parlakkaya, R.). İstanbul: İktisat Yayınları
- Bakırcı, F. (2004). *John Locke’ta mülkiyet anlayışı*. İstanbul: Babil Yayıncılık.
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. San Francisco: Johan Wiley & Sons, Ltd, 3th Edition.
- Baltagi, B. H. ve Wu P. X., (1999). Unequally spaced panel data regressions with AR(1) disturbances. *Econometric Theory*, (15), 814-823.
- Barber, W. J. (2007). *İktisadi düşünce tarihi*. (Çev: İhsan Durdu). İstanbul: Metropol Yayınları.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The quarterly journal of economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R. J. ve Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of political Economy*, 100(2), 223-251.
- Batur, M. A. (2014). Risk management in Islamic finance in Turkey. <http://www.comcec.org/wp-content/uploads/2019/07/turkey4.pdf> erişim tarihi:19.09.2019
- Bayındır A. (2007). *Ticaret ve faiz*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Bayındır S. (2005). *İslam hukuku penceresinden faizsiz bankacılık*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

- Bayındır S. (2015). *Fıkhî ve iktisadi açıdan İslamî finans*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- Bayındır, S. (2021). Ribanın tarifi konusunda yeni bir yaklaşım önerisi. *İlahiyat Akademi*, (13), 1-30.
- BDDK. (2019). Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu, Faizsiz Bankacılık İlke ve Standartlarına Uyuma İlişkin Tebliğ (2019(4)/1-2-3 ve 5/1): <https://www.resmigazete.gov.tr> (12.03.2020).
- Bektaş, S. ve Baykuş, O. (2020). Seçilmiş sektörel krediler ve iktisadi büyüme ilişkisinin ampirik analizi: Türkiye katılım bankaları örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(10), 244-258.
- Belke, M. ve Bolat, S. (2016). The panel data analysis of female labor participation and economic development relationship in developed and developing countries. *Economic Research Guardian*, 6(2), 67-73.
- Bendriouch, F. Z., Satt, H. ve M'hamdi, M. (2020). Do Islamic Banks Contribute to Economic Growth? Evidence from the GCC Countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 10(5), 352.
- Berber, M. (2006). *İktisadi büyüme ve kalkınma*. Trabzon: Derya Kitapevi.
- Bhargava, A., Franzini, L. ve Narendranathan, W. (1982). Serial correlation and the fixed effects model. *The Review of Economic Studies*, 49(4), 533-549.
- BI, (2008). Bank Indonesia, Endonezya İslami bankacılık kanunu. <https://www.ojk.go.id> (16.02.2020).
- BI, (2009). Bank Indonesia, Aspects of transparency of the sharia supervisory board. <https://www.ojk.go.id> (16.02.2020).
- Biancone, P. P. ve Radwan, M. (2014). Sharia compliant “possibility for Italian SMEs”. *European Journal of Islamic Finance*, (1).
- Bilman, M. E. (2020). Türkiye’de İslami bankacılık, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin doğrusal ve doğrusal olmayan yöntemlerle analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 353-369.
- BNM. (2009). Bank Negara Malaysia, Central Bank of Malaysia Act, Islamic financial business, shariah advisory council (2009/51-58): <https://www.bnm.gov.my> (02.03.2020).
- Boukhatem, J. ve Moussa, F. B. (2018). The effect of Islamic banks on GDP growth: Some evidence from selected MENA countries. *Borsa Istanbul Review*, 18(3), 231-247.
- Bozik, M. S. (2020). Impact of participation and conventional banks on economic growth: case of Turkey. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi (İKTİSAD)*, 5(11), 69-85.

- Bozkurt, M., Altıntaş, N. ve Yardımcıoğlu, F. (2020). Katılım bankacılığı ve konvansiyonel bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Türkiye üzerine bir inceleme. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 6(1), 95-114.
- Böhm- Bawerk, E. (1891). *The positive theory of capital*. (Translated with A Preface and Analysis By William Smart, M.A.). New York: G. E. Stechert And Co.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Brouwer, M. (1991). *Schumpeterian puzzles: Technological competition and economic evolution*. Michigan: University of Michigan Press.
- Brown, M. B. ve Forsythe, A. B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 69(346), 364-367.
- Brown, M. B., ve Forsythe, A. B. (1974). Robust tests for the equality of variances. *Journal of the American Statistical Association*, 69(346), 364-367
- Bulut H. İ. ve Er B. (2009). *Mudârabe ve risk sermayesi tekniği*. İstanbul: TKBB Yayınları.
- Büyükdenez A. (1991). *Türkiye’de faiz politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Caporale, G. M. ve Helmi, M. H. (2018). Islamic banking, credit, and economic growth: Some empirical evidence. *International Journal of Finance & Economics*, 23(4), 456-477.
- CBB, (2017). Central Bank of Bahrain, Rule Book, Volume 2 – Islamic banks - shari’a governance module/SG-2 (2017): <https://cbben.thomsonreuters.com/rulebook/sg-sharia-governance-1> (25.03.2020).
- CBK, (2003). Central Bank of Kuwait, Concerning the rules and conditions for the appointment and responsibilities of the shariah supervisory board in Islamic banks (2003/1-9): <https://www.cbk.gov.kw> (13.02.2020).
- CBK, (2003). Central Bank of Kuwait, Section 10: Islamic banks (2003/93): <https://www.cbk.gov.kw> (13.02.2020).
- CBO, (2012). Central Bank of Oman Islamic banking regulatory framework (2012, (2)/8-9-14-47): <https://cbo.gov.om> (13.04.2020).
- CBU, (2018). Central Bank of the UAE, Decretal federal law regarding the central bank & organization of financial institutions and activities (2018 (14)/17-79): <https://www.centralbank.ae> (11.03.2020).
- CBU, (1985). Central Bank of the UAE, Federal law islamic banks (1985/5-6): <https://www.centralbank.ae> (11.03.2020).

- Chapra, M. U. Khan, T. ve Institut Islamique de Recherches et de Formation. (2000). Regulation and supervision of Islamic banks. *Islamic Research and Training Institute*.
- Chen, T. J. ve Chen, S. H. (2001). Global production networks and local capabilities: New opportunities and challenges for Taiwan. *East-West Center Working Papers Economic Series* (No. 15).
- COMCEC, (2016). Report Thirty First Session of The Comcec (2016/7-8): <http://www.comcec.org> (22.04.2020).
- Çağatay, N. (1971) Osmanlı İmparatorluğunda riba- faiz konusu para vakıfları ve bankacılık. *Vakıflar Dergisi* Sayı:9, s. 39-56.
- Çakar, R. (2018). Dünyadaki İslami bankacılığın gelişimi ile İslam işbirliği teşkilatına üye ülkelerin makroekonomik göstergeleri; Granger nedensellik analizi. *Electronic Turkish Studies*, 13(15).
- Çakar, R., Güngör, S. ve Karakaş, G. (2018). Türkiye’de geleneksel ve katılım bankalarının toplam kredi hacimleriyle ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 4(1), 69-95.
- Çelik, İ. (2016). İslami finans sisteminin geleceğinin aksiyomları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (49), 159-182.
- Çolak, Ö. F. ve Öztürkler, H. (2012). Tasarrufun belirleyicileri: Küresel tasarruf eğiliminde değişim ve Türkiye’de hanehalkı tasarruf eğiliminin analizi. *Bankacılar Dergisi*, 82, 3-44.
- Çonkar, M. K., Canbaz, M. F. ve Arifoğlu, A. (2018). Mevduat ve katılım bankaları kredilerinin ekonomik büyüme ile ilişkisi: ekonometrik bir analiz. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 1-11.
- Çürük, A. S. (2013). İslamî finansın Türkiye'deki gelişimi, mevcut sorunlar ve çözüm önerileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya.
- Daly, S. ve Frikha, M. (2016). Banks and economic growth in developing countries: What about Islamic banks? *Cogent Economics & Finance*, 4(1).
- Demirgüç-Kunt, A., Laeven, L. ve Levine, R. (2003). Regulations, market structure, institutions, and the cost of financial intermediation. *Journal of Money, Credit, and Banking*, (36), 593-622. 2004
- DIFC, (2009). *Sukuk guidebook*. Dubai: Dubai International Financial Center
- Dinç, Y. (2016). Katılım bankalarının danışma kurullarının kurumsal yönetim unsuru olarak değerlendirmesi. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 2(2), 83-103.

- Dobb, M. ve Selik, M. Ç. (1981). *Kapitalizm sosyalizm az gelişmiş ülkeler ve iktisadi kalkınma*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Doğan, S. (2008). Katılım bankaları ve ekonomiye etkileri: Türkiye örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kahramanmaraş.
- Domar, E. D. (1947). Expansion and employment. *The American Economic Review*, 37(1), 34-55,
- Dorman, E. (2018). *İslam ne değildir?* İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Döndüren, H. (1993). *Çağdaş akademik problemlere İslamî yaklaşımlar*. İstanbul:Çelik Yayınevi.
- Döndüren, H. (2005). *Delilleriyle ticaret ve iktisat ilmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Duman, M. Z. (2014) *Tüketim toplumu (Eleştirel Bir Bakış)*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Echchabi, A. ve Azouzi, D. (2013). Islamic banking and economic growth: the Kuwait experience. *Middle East Journal of Management*, 1(2), 186-195.
- Echchabi, A. ve Azouzi, D. (2015). Islamic finance development and economic growth nexus: the case of the United Arab Emirates (UAE). *American Journal of Economics and Business Administration*, 7(3), 106-111.
- Echchabi, A., Aziz, H. A. ve Idriss, U. (2016). Does sukuk financing promote economic growth? An emphasis on the major issuing countries. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 3(2), 63-73.
- Ekelund J. R. B. ve Hebert, R. F. (2013). *A history of economic theory and method*. USA: Waveland Press.
- Elgadi, E. M. (2016) Assessing the financial performance of Islamic banking: the case of Sudanese banks. Unpublished Doctorate Thesis. *School of Business and Law, University of East London*
- Elhachemi, H. G. ve Othman, M. A. (2015). Empirical analysis on the nexus between Islamic banking development in terms of size and activity, economic growth and financial crisis in Islamic Republic of Iran. *International Journal of Scientific Research and Innovative Technology*, 2(6), 27-44.
- Ellahi, N. ve Saghir, R. (2014). Analyzing the empirical link between Islamic finance and growth of real output: A time series application to Pakistan. *Academic Research International*, 5(6), 180.
- Eren, L. G. (2015). Tarımsal kapitalizm: Fizyokrasi. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 6-23.

- Farahani, Y. G. ve Dastan, M. (2013). Analysis of Islamic banks' financing and economic growth: a panel cointegration approach. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*. 6(2), s. 156-172.
- Fitch Ratings, (2019). Guide to Islamic finance: Fitch Ratings' perspective. https://assets.ctfassets.net/03fbs7oah13w/JQ6JRCziQ9FxRTFqmmNGa/02bfe922cc364123159f843210ecf68d/Guide_to_Islamic_Finance.pdf/ İndirilme Tarihi: 01.02.2022
- Friedman, M. (1937). The use of ranks to avoid the assumption of normality implicit in the analysis of variance. *Journal of the American Statistical Association*, 32(200), 675-701.
- Froot, K. A. (1989). Consistent covariance matrix estimation with cross-sectional dependence and heteroskedasticity in financial data. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 24(3), 333-355.
- Furqani, H. ve Mulyany, R. (2009). Islamic banking and economic growth: Empirical evidence from Malaysia. *Journal of Economic Cooperation & Development*, 30(2).
- Galor, O. ve Weil, David. (1996). The gender gap, fertility and growth. *American Economic Review* 86(3)
- Gazdar, K., Hassan, M. K., Safa, M. F. ve Grassa, R. (2019). Oil price volatility, Islamic financial development and economic growth in Gulf Cooperation Council (GCC) countries. *Borsa Istanbul Review*, 19(3), 197-206.
- Gheeraert, L. ve Weill, L. (2015). Does Islamic banking development favor macroeconomic efficiency? Evidence on the Islamic finance-growth nexus. *Economic modelling*, 47, 32-39.
- Gintzburger, A. S. (2012). An Analysis of Global Trends and Regional Pockets in the Application of Islamic Financial Contracts in Malaysia and the Gulf Cooperation Council. *Islamic capital markets: Products and Strategies*, 307-339.
- Gorz, A. (2007). *İktisadi Aklın Eleştirisi*, (Çev: Ergüden I.) İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- Gönel, D. F. (2013). *Kalkınma ekonomisi*, Ankara: Elif Yayınevi.
- Grais, W. ve Pellegrini, M. (2006). Corporate governance and Shariah compliance in institutions offering Islamic financial services (Vol. 4054). *World Bank Publications*.
- Grassa, R. (2015). Shariah supervisory systems in Islamic finance institutions across the OIC member countries: An investigation of regulatory frameworks. *Journal of Financial Regulation and Compliance*.

- Grassa, R. ve Gazdar, K. (2014). Financial development and economic growth in GCC countries: A comparative study between Islamic and conventional finance. *International Journal of Social Economics*.
- Greene, W.H. (2000). *Econometric analysis*. New Jersey:Prentice Hall, Englewood Cliffs, 4th Edition.
- Godlewski, C., Ariss, R. T. ve Weill, L. (2011). Do markets perceive sukuk and conventional bonds as different financing instruments? *Bank of Finland, BOFIT Institute for Economies in Transition, Discussion Papers*.
- Gudeman, S. F. (1980). Physiocracy: a natural economics. *American Ethnologist*, 7(2), 240-258.
- Gujarati, D. N. (1995). *Basic econometrics*. New York: McGraw-Hill.
- Gümüş, F. B. ve Nalbantoğlu, Ö. (2015). Türk bankacılık sektörünün CAMELS analizi yöntemiyle 2002-2013 yılları arasında performans analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2).
- Güney, N. (2015). İslami finasta şer'i yönetim uygulamaları ve konuyla ilgili tartışmalara genel bir bakış. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 2(2), 45-69.
- Habergetiren, Ö. F. (2017). İslam hukukunda paranın değer kaybının ödenmesini gerektiren esaslar. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 19-31.
- Hacak, H. (2006). İslâm Hukukunda sigorta ve fıkıh bilginlerinin sigortaya yaklaşımının genel bir değerlendirmesi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 21-50.
- Hachicha, N. ve Amar, A. B. (2015). Does Islamic bank financing contribute to economic growth? The Malaysian case. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.
- Hakim, B. ve Uddin, M. A. (2016). *Does Islamic bank financing lead to economic growth: An empirical analysis for Malaysia*. MPRA.
- Hamberg, D. (1971). *Models of economic growth*. New York: Harper & Row Publishers.
- Hamitoğulları, B. (1978). *Çağdaş iktisadi sistemler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Hamza, H. (2013). Sharia governance in Islamic banks: effectiveness and supervision model. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*. 6(3), 226–237
- Hansen, A. H. (2014). *Schumpeter's contribution to business cycle*. USA:Harvard University Press.
- Haron, S., Azmi, N. W. ve Nursufiza, W. (2009). *Islamic finance banking system: Philosophies, Principles & Practices Asia*:McGraw-Hill Education.

- Harris, D. J. (1978). *Capital accumulation and income distribution*. California: Stanford University Press.
- Harvey D. (2012). *Sermayenin mekânları*. (Çev: Kıcıır B.), İstanbul:Sel Yayınları.
- Hasan, Z. (2011). Shariah governance in Islamic financial institutions in Malaysia, GCC Countries and the UK, Unpublished Doctoral Thesis, *Durham University*, England.
- Hausman, J. (1978). Specification test in econometrics. *Econometrica*. 46(6), 1251-1271.
- Hiç, M. (1994). *Büyüme ve gelişme ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Husz, M. (1998). *Human capital, endogenous growth, and government policy*. New York: Peter Lang Pub Incorporated.
- IFSB, (2006). Guiding principles on shari'ah governance system in institutions offering ıslamic financial services (Excluding Islamic insurance takaful Institutions and Islamic Mutual Funds) <https://www.ifsb.org> (21.03.2020).
- IFSB, (2009). Guiding principles on shari'ah governance system in institutions offering ıslamic financial services <https://www.ifsb.org> (21.03.2020).
- IFSB, (n.d.). [Veri seti]. https://www.ifsb.org/psifi_03.php İndirme Tarihi: 17 Kasım 2020.
- Imam, P. ve Kpodar, K. (2016). Islamic banking: Good for growth?. *Economic Modelling*, 59, 387-401.
- Iqbal, M. ve Molyneux, P. (2016). *Thirty years of Islamic banking: History, performance and prospects*. Berlin:Springer.
- Iqbal, Z. ve Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice*. Singapore: John Wiley & Sons.
- ISRA, (2011). Islamic financial system: Principles and operations. <https://www.isra.my> (17.02.2020).
- Işık, N. (2014). Türkiye'de Katılım Bankacılığı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedenselliğin Sınanması. *Bankacılar Dergisi*, 25(91), 75-85.
- Işık, N. (2018). Growth, Islamic Banking and Schumpeterian Vision: An Empirical Evidence from the Gulf Arab States. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 4(1), 41.
- İbrahim, A. A. (2008). The rise of customary businesses in international financial markets: an introduction to Islamic finance and the challenges of international integration. *American University International Law Review*, 23, 661.
- Jawad, A. ve Christian, K. (2019). Islamic banking and economic growth: Applying the conventional hypothesis. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 5(1), 37-62.

- Jobarteh, M. ve Ergeç, E. H. (2017). Islamic finance development and economic growth: Empirical evidence from Turkey. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 4(1), 31-47.
- Jones, C. I. (1995). R&D Based models of economic growth. *The Journal of Political Economy*, 103 (4), 759-784.
- Joshi, V. (2012). Islamic finance-understanding an impending financial phenomenon. *International Journal of Management and Strategy*, 3(4).
- Juhro, S. M., Narayan, P. K., Iyke, B. N. ve Trisnanto, B. (2020). Is there a role for Islamic finance and R&D in endogenous growth models in the case of Indonesia?. *Pacific-Basin Finance Journal*, 62, 101297.
- Kaan, E. O. (2018). Finansman kaynağı olarak Bey'Bi'l-Vefâ, Bey'Bi'l-İstiğlâl, Bey'u'l-İne. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 17(17), 223-251.
- Kahf, M. (2007). *17 Islamic banks and economic development*. United Kingdom:Elgaronline, Handbook of Islamic banking.
- Kalim, R., Mushtaq, A. ve Arshed, N. (2016). Islamic banking and economic growth: Case of Pakistan. *Islamic Banking and Finance Review*, 3(1), 14-28.
- Karaayhan, İ. (2008). Bankalarda performans değerlendirme ve Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları üzerinde bir uygulama. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya.
- Karaçöğür, O. (1975). *İslâm'da ticari ahlak ve rızık meselesi*. İstanbul: Fazilet Kitapevi Yayınları.
- Kassim, S. (2016). Islamic finance and economic growth: The Malaysian experience. *Global Finance Journal*, 30, 66-76.
- Kaynak, M. (2011). *Büyüme teorileri*. Ankara: Gazi Kitapevi.
- Kazancı, F. (2018). Tawarruq market in Turkey in accordance with the principles of interest-free banking: Product specialization exchange. *Journal of Islamic Economics and Finance*, 4(1), 17- 47.
- Kazgan, G. (1993). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. İstanbul:Remzi Kitabevi.
- Keynes, J. M. (2010), *Genel teori (istihdam faiz ve paranın genel teorisi)*. (Çev: Akalın U. S.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- KGK, (2019). Faizsiz finans muhasebe standartları. <https://kgk.gov.tr/> (12.03.2020).
- Khan, M. A. (1994). *An introduction to Islamic economics*. Islamabad: International Institute of Islamic Thought (IIIT).

- Khan, M. F. (1997). Islamic futures markets as means for mobilizing resources for development. *Islamic Financial Instruments for public sector resource mobilization. Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, Jeddah, Saudi Arabia*, 133-168.
- Khorshid, A. (Ed.). (2009). *Euromoney encyclopedia of Islamic finance*. London: Euromoney Institutional Investor PLC.
- Kibritçioğlu, A. (2007). On Adam Smith's contributions to the international trade theory. *MPRA Working Paper*, 2595.
- Knoema, (2018). *High-technology exports in current prices* <https://knoema.com/atlas/topics/Research-and-Development/RandD-Expenditure/High-technology-exports> (21.02.2018).
- Koçak, E. (2018). İslami finans ve ekonomik büyüme: Türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (51), 67-91.
- Kuyucuklu, N. (1995). *İktisadi olaylar tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Kuznets, S. (1949). Suggestions for an inquiry into the economic growth of nations. *NBER, Problems in the Study of Economic Growth*, 1-20
- Kuznets, S. (1973). Modern economic growth: findings and reflections. *The American economic review*, 63(3), 247-258.
- Küçükçolak, N. (2008). Faizsiz finansman sertifikası sukuk'un türk sermaye piyasası açısından değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 45(520), 23-37.
- Küçükkalay, A. M. (2011). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Ledhem, M. A. ve Mekidiche, M. (2020). Economic growth and financial performance of Islamic banks: a CAMELS approach. *Islamic Economic Studies*. 28(1), 47-62.
- Levine, R. (2005). Finance and growth: Theory and evidence. Amsterdam: Handbook of Economic Growth, P. Aghion ve S. Durlauf, Eds.
- Loasby, B. J. (1982). The entrepreneur in economic theory. *Scottish Journal of Political Economy*, 29 (3), 235-245.
- Lucas Jr, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Maamor, S. ve Abdullah, H. (2016). Islamic financing towards economic growth: A study on 4 OIC countries. *International Journal of Islamic Business (IJIB)*, 1(1), 50-59.
- Majid, M. S. A. ve Kassim, S. H. (2015). Assessing the contribution of Islamic finance to economic growth: Empirical evidence from Malaysia. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*.

- Malthus, T. R. (1798). *An essay on the principle of population*. London: Electronic Scholarly Publishing Project.
- Manap, T. A. A., Abduh, M. ve Omar, M. A. (2012). Islamic banking-growth nexus: Evidence from Toda-Yamamoto and bootstrap Granger causality test. *Journal of Islamic Finance*, 1(1).
- Mankiw, N. G., Romer, D. ve Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Marlina, L. (2019). The influence of economic growth, job opportunity and people prosperity on Islamic banking growth in six provinces in Java Island. *International Journal of Nusantara Islam*, 7(2), 190-202.
- Marshall, A. (1969). *Principles of economics*, London: MacMillan Student.
- Marx, K. (1981) *Kapital III*. (Çev. M. Selik ve E. Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Mensi, W., Hammoudeh, S., Tiwari, A. K. ve Al-Yahyaee, K. H. (2020). Impact of Islamic banking development and major macroeconomic variables on economic growth for Islamic countries: Evidence from panel smooth transition models. *Economic Systems*, 44(1), 100739.
- Mill, J. S. (1874). *Essays on some unsettled questions of political economy*. London: John W. Parker.
- Moisseron, J. Y. ve Teulon, F. (2014). Are moral Islamic economics an answer to the global financial crisis?. *IPAG Business School Working Paper*.
- Mtiraoui, A., Lassoued, M. ve Mtiraoui, A. (2019). Islamic financial development between polic stability and economic growth in the MENA region: Estimate a model of simultaneous equations. *SSRN Electronic Journal*, 1-10.
- Necdet, Ü. N. A. L. (2010). Kur'an'da meysir kavramı ve günümüzdeki bazı kumar türlerinin bu çerçevede değerlendirilmesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(1), 247-265.
- Netzer, M. S. (2004) Ribâ in Islamic jurisprudence, Master Thesis, *Fletcher School at Tufts University USA*.
- North, D. C. The process of economic change. *World Institute for Development Economics Working Papers*, (128), 1-16.
- O'Brien, D. P. (1990). Marshall's industrial analysis. *Scottish Journal of Political Economy, From Scottish Economic Society*, 37 (1), 61-84.
- Obaidullah, M. (2005). *Islamic financial services*. Saudi Arabia: Islamic Economics Research Center King Abdulaziz University.
- Okumus, H. (2005). Interest-free banking in Turkey: A study of customer satisfaction and bank selection criteria. *Journal of Economic Cooperation*, 26(4), 51-86.

- Olson, D. ve Zoubi, T. (2017). Convergence in bank performance for commercial and Islamic banks during and after the global financial crisis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 65, 71-87.
- Orman, S. (2010). *İktisat, tarih ve toplum*. İstanbul: Küre yayınları.
- Ökte, M. K. S. (2016). The role of Islamic finance in shaping the new financial order. *International Journal of Business and Social Science*, 7(2), 229-237.
- Özsağır, A. (2008). Dünden bugüne büyümenin dinamiği. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 332-347.
- Özsoy, İ. (1987). *Türkiye’de ÖFK’lar ve İslam bankacılığı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Parasız, İ. (2008). *Ekonomik büyüme teorileri*. Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları.
- Pehlivan, P. (2016). Türkiyede katılım bankacılığı ve bankacılık sektöründeki önemi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(31), 296-324.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels *Cambridge Working Paper*
- Peterson, W. C. (1994). *Gelir, istihdam ve ekonomik büyüme*. (Çev: Güllap T.) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Pursell, G. (1958). Unity in the thought of Alfred Marshall. *The Quarterly Journal of Economics*, 588-600.
- QCB, (2012). Qatar Central Bank, The law of the QCB and the regulation of financial institutions. <http://www.qcb.gov.qa> (07.03.2020).
- Rabaa, B.ve Younes, B. (2016). The impact of the Islamic banks performances on economic growth: using panel data. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 8(1), 101-111.
- Raman, A. A. ve Bukair, A. A. (2013). The influence of the Shariah supervision board on corporate social responsibility disclosure by Islamic banks of Gulf Co-operation Council countries. *Asian Journal of Business and Accounting*, 6(2).
- Reuters, T. (2020), State of the Global Islamic Economy Report 2019/20 Thomson Reuters, Dinar Standard, available at: <https://www.salaamgateway.com/SGIE19-20> (erişim tarihi; 25.08.2020).
- Ricardo, D. (1817). On the principles of the political economy and taxation” (Third edition 1821) Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, W. (1994). Regression standard errors in clustered samples. *Stata technical bulletin*, 3(13).
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy*, 98(5, Part 2), S71-S102.

- Romer, P.M. (2006). *Advanced macroeconomics*. New York: McGraw-Hill Companies Inc.
- Sadraoui, T. ve Hleli, H. (2015). A dynamic panel data analysis for ıslamic finance and economic growth. *international Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 3(5), 1.
- Samad, A., Gardner, N. D. ve Cook, B. J. (2005). Islamic banking and finance in theory and practice: The experience of Malaysia and Bahrain. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 22(2), 69-86.
- Savaş, V. F. (2007). *İktisadın tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- SBP, (2018). State Bank of Pakistan, Shari'ah board <http://www.sbp.org.pk> (19.04.2020).
- Screpanti, E. ve Zamagni, S. (2005). *An outline of the history of economic thought*. UK: Oxford University Press.
- Setiawan, I. (2019). The role of Islamic banking in the development of economic sectors in Indonesia. *International Journal of Applied Business Research*, 1(02), 88-99.
- Seyrek, İ. ve Mızırak, Z. (2009). Faiz teorileri üzerine bir inceleme: Finansal istikrarsızlık hipotezinin temel dayanağı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 383-394.
- Shahzad, M. A., Saeed, S. K.ve Ehsan, A. (2017). Sharī'ah audit and supervision in sharī'ah governance framework: Exploratory study of Islamic banks in Pakistan. *Business & Economic Review, IM Sciences, Peshawar*, 9(1), 103-118.
- Shaikh, S. ve Saeed, S. (2010). Sukuk Bond: The Global Islamic Financial Instrument. *MPRA Paper No.26700*.
- Siddiqi, M. N. (2004). *Riba, bank interest and the rationale of its prohibition*. Jeddah: Islamic Research and Training Institute.
- Siddiqi, M. N. (2006). Islamic banking and finance in theory and practice: A survey of state of the art. *Islamic Economic Studies*, 13(2).
- Skousen, M. (2014). *The making of modern economics: The lives and ideas of the great thinkers (İktisadi düşünce tarihi modern iktisadın inşası)*. (Çev: M. Acar, E. Erdem ve M. Toprak). Ankara: Adres Yayınları
- Smith, A. (1776). *The wealth of nations. (Milletlerin zenginliği)*. (Çev: Derin H.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.

- Sukmana, R. Taqwa, K. Z. ve Widiastuti, T. (2019). Islamic Financial Intermediation of Indonesian Economic Growth in 2003: Q1-2015: Q4. *International Journal of Civil Engineering and Technology*, 10(3).
- Şağbanşua, L. (2016). İslamî finans kurumlarında İslamî danışma kurulları: Türkiye için model önerisi Doktora Tezi, *Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Tabakoğlu, A. (2010) İslam iktisadı ve modern kapitalizm, *Sosyal Piyasa Ekonomisi ve İslam'daki Algılanışı Çalıştayı*, Ankara.
- Taban, S. (2008). *İktisadi büyüme kavram ve modeller*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Tabash, M. I. ve Anagreh, S. (2017). Do Islamic banks contribute to growth of the economy? Evidence from United Arab Emirates (UAE). *Banks & Bank Systems*, 12(1) 113-118.
- Tabash, M. I. ve Dhankar, R. S. (2013). An empirical analysis of the flow of Islamic banking and economic growth in Bahrain. *International Journal of Management Sciences and Business Research*, 3(1).
- Tabash, M. I. ve Dhankar, R. S. (2014). Islamic banking and economic growth: An empirical evidence from Qatar. *Journal of Applied Economics and Business*, 2(1), 51-67.
- Tabash, M. I. ve Dhankar, R. S. (2014). Islamic banking and economic growth: A cointegration approach. *Romanian Economic Journal*, 17(53).
- Tabash, M. I. ve Dhankar, R. S. (2014). Islamic Financial Development and Economic Growth--Empirical Evidence from United Arab Emirates. *Journal of Emerging Economies and Islamic Research*, 2(3), 15-31.
- Tabash, M. I. ve Dhankar, R. S. (2014). The flow of Islamic finance and economic growth: An empirical evidence of Middle East. *Journal of Finance and Accounting*, 2(1), 11-19.
- Tabash, M. ve Dhankar, R. S. (2014). The relevance of Islamic finance principles in economic growth. *International Journal of Emerging Research in Management and Technology*, 3(2), 49-54.
- Tajgardoon, G., Behname, M. ve Noormohamadi, K. (2013). Islamic banking and economic growth: Evidence from Asia. *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 9(4), 542.
- Tariq, A. A. ve Dar, H. (2007). Risks of sukuk structures: Implications for resource mobilization. *Thunderbird International Business Review*, 49(2), 203-223.
- Tatoğlu, F. Y. (2012). *Panel veri ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- TDV (1992). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(5), 346.

- TDV (1992). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(6), 20-22.
- TDV (1995). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(12), 110.
- TDV (2000). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(22), 260.
- TDV (2000). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(21), 560.
- TDV (2001). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(23), 393-396.
- TDV (2005). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(30), 318-372.
- TDV (2006). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(31), 148.
- TDV (2006). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(32), 70.
- TDV (2013). *İslam ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt(44), 207.
- TKBB (2018). Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Danışma Kurulunun Oluşumu, Görev, Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Tebliğ (2018 (4)1-2-3): <https://tkbb.org.tr> (03.01.2020).
- TKBB, (2020) Katılım Bankaları Raporu, https://tkbb.org.tr/Documents/tkbb-yayinlari-97/TKBB_FR20_TR_KOD2.pdf (03.21.2021).
- Tlemsani, I. (2010). Co-evolution and reconcilability of Islam and the West: The context of global banking. *Education, Business and Society: Contemporary Middle Eastern Issues*.
- Topçuoglu, A. A. (2010). Gayrimüslimlerle sosyal ilişkiler hakkında islâm hukuku açısından bazı mülahazalar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 584-596.
- Uçar M. (1993). *Türkiye’de ve Dünyada faizsiz bankacılık ve hesap birimleri*. İstanbul:Fey Yayınları.
- Uddin, M. A. (2015). Principles of Islamic finance: Prohibition of riba, gharar and maysir. *MPRA*
- Ustaoglu, M., Incekara, A. ve Yıldız, B. (2013). Analysis of economic growth and financial structure of participation banks, Islamic views and agenda: case of Turkey. *Journal of Islamic Banking and Finance*, 1(1), 1-10.

- Ustaoğlu, D. (2014). Türkiye’de katılım bankacılığı sektöründeki yeri ve önemi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Aydın.
- Ülgener, S. (1991). *Milli gelir, istihdam ve ekonomik büyüme*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ünsal, E. M. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Ünsal, E. M. (2013). *Makro İktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Üstünel, B. (1988). *Ekonominin temelleri*. İstanbul: Alfa Yayınevi
- Vaggi, G. ve Groenewegen, P. (2016). *A concise history of economic thought: From mercantilism to monetarism*. Berlin:Springer.
- Van der Berg, H. (2001). *Economic growth and development: An analysis of our greatest economic achievements and our most exciting challenges*. New York: McGraw-Hill/Irwin
- Visser, H. (2019). *Islamic finance: Principles and practice*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Wang, S. (2010). War and peace in international ıslamic finance. *Wharton Research Scholars Journal*, 133, 1-40.
- Weil, D. N. (2009). *Economic growth*. New York: Abingdon, Oxon
- Wilson, R. (2008). Islamic economics and finance. *World Economics*, 9(1), 177-195.
- Wilson, R. (2009). Shari'ah governance for Islamic financial institutions. *International Journal of Islamic Finance*, 1 (1), 59-75.
- World Bank, (n.d.). [Veri seti]. <https://data.worldbank.org/country> (Erişim Tarihi:17 Kasım 2020)
- Yahia, A. (2015). *İslam’da bankacılık ve finansman*. (Çev. Tuğ S. ve Tuğ M. A.) İstanbul: İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları.
- Yanpar, A. (2014). *İslâmi finans ilke araç ve kurumları*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Yazdan, G. F. ve Mohammad Hossein, S. S. (2012). Analysis of Islamic Bank's Financing and Economic Growth: Case Study Iran and Indonesia. *Journal of Economic Cooperation & Development*, 33(4).
- Yazman, İ. (1964). Mecelle hukukunda selem akdi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21(1), 281-307.
- Yusof, R. M. ve Bahlous, M. (2013). Islamic banking and economic growth in GCC & East Asia countries: A panel cointegration analysis. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*. 4 (2), 151-172.
- Zaher, T. S. ve Kabir Hassan, M. (2001). A comparative literature survey of Islamic finance and banking. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 10(4), 155-199.

- Zarrouk, H. El Ghak, T. ve Al Haija, E. A. (2017). Financial development, Islamic finance and economic growth: evidence of the UAE. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*. 8(1), 2-22.
- Zerka, M. A. ve En-Neccar A. (2009). *İslam düşüncesinde ekonomi banka ve sigorta*. (Çev. Karaman H.), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Zirek, D., Boz, F. C. ve Hassan, M. K. (2016). The Islamic banking and economic growth nexus: a panel VAR analysis for organization of Islamic cooperation (OIC) countries. *Journal of Economic Cooperation and Development*, 37(1), 69-100.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Caner DİLBER

Doğum Tarihi:

Yabancı Dil: İngilizce

Eğitim Durumu: Yüksek Lisans

Lisans: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat-2005

Yüksek Lisans: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme (Yönetim-Organizasyon)-2008

Yayınlar:

- C. Dilber ve H. B. Işık, (2021). “Katılım bankaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Seçilmiş ülkeler üzerine panel veri analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, vol. 11, no. 1, pp. 409–440.
- C. Dilber, (2018). Türkiye’de hisse senedi piyasası ile reel sektör arasındaki zamana bağlı değişen korelasyon ilişkisinin incelenmesi. *The Journal of Akademik Social Science*, vol. 6, no. 69, pp. 387–407.
- Kılıç R. ve Dilber, C. (2017). Türkiye ile BRICS ülkeleri finansal piyasaları arasındaki ilişkinin kantil regresyon yöntemi ile incelenmesi,” *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 5, no. 48, pp. 331–342.
- R. Kılıç ve C. Dilber, “Türkiye’deki Enflasyon ve Dolar Kuru Volatilitésinin BİST-100 Endeksi Oynaklığı Üzerindeki Etkisi,” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 8, no. 1, pp. 164–174, Apr. 2017.

Kitap Bölümü:

- Hatipoğlu, M., Dilber, C. (2021). *Uluslararası rezerv birikimi Türkiye’de özel sabit yatırımları dışlıyor mu?* Ankara: Gazi Kitabevi, pp. 235 -246.